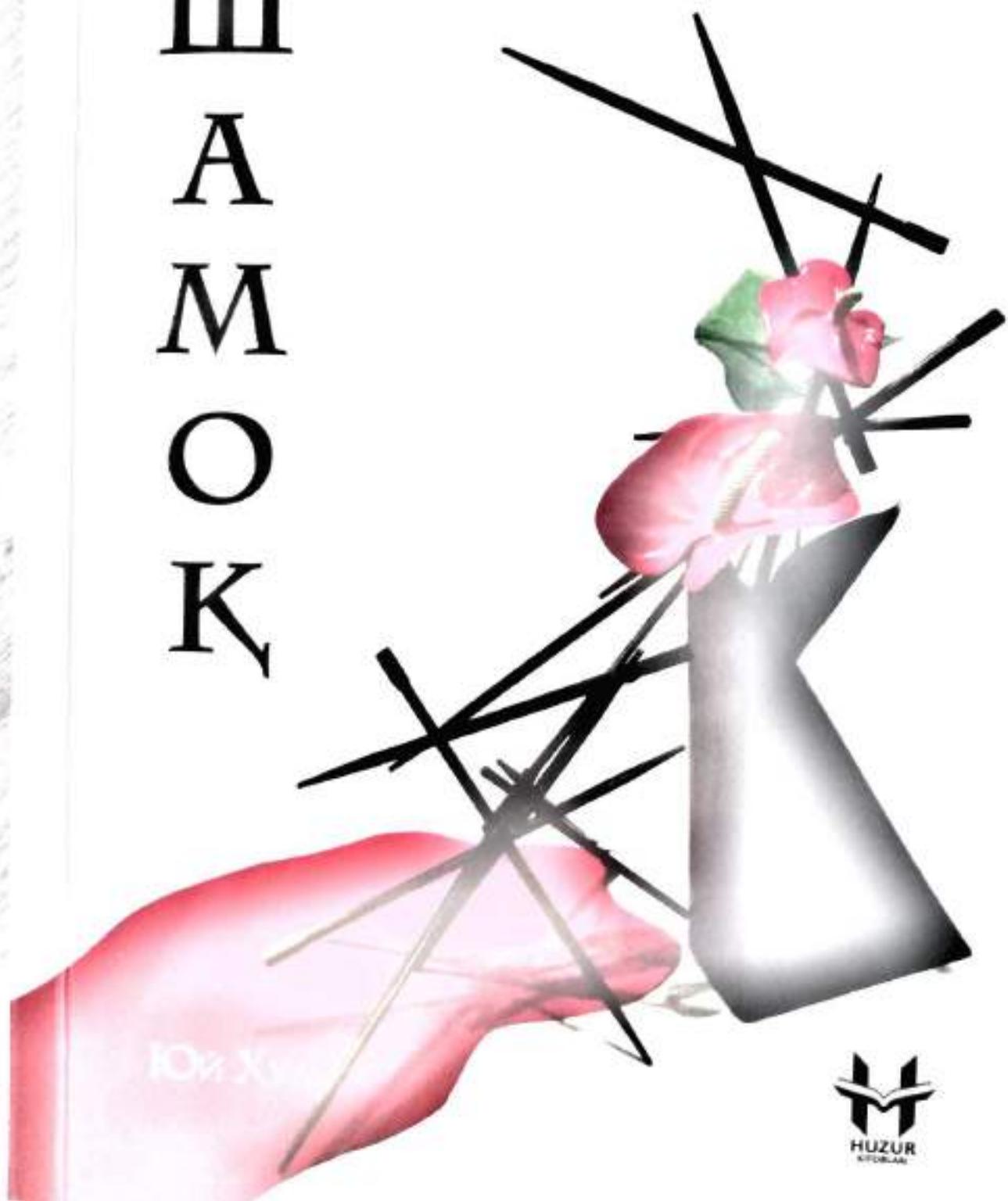

Күз ёшларга тарк килган асар...

Я
III
А
М
О
К

Х у з у р с а р и...

© 2024, Huzur nashriyoti

Таржимон: Фаррух Нурмуҳамедов

Мухаррир: Ҳоснит Ражсанова, Отабек Тиллаев

Мусаххих: Мустафо Жасур

Муқова дизайнери: Дониёр Нишонбоев

Саҳифаловчи: Сайд Аҳмад

Иёлтимоий тармоқлар бўйича масъул: Диёрбек Бахромов

Huzur: 10 / Адабиёт— Роман

ISBN: 978-9910-9948-7-6

УЎК: 821.581.31

КБК: 84(5Xit)-44

Н: 73

Huzur nashriyoti

Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Оқтепа МФЙ, 7-мазве,
2а уй, 13-хонадон. Тел: +998 90 954 54 15

Чоп этиш ва муқовалаш хизмати:

Mega Basim босмахонасида чоп этилди.
Истанбул, Туркия.

TO LIVE 《活着》

Copyright © 1993 Yu Hua

Uzbek Language edition published by arrangement with
Thinkingdom Media Company Ltd. All rights reserved.

Муаллифлик хуқуқи

Ушбу китоб Таржимонлар академияси томонидан ўзбек тилига ўгарилиди. Асар таржимасига оид барча хуқуқлар «Huzur nashriyoti»га тегислан бўлиб, таҳририятнинг ёзма руҳсатисиз ундан нусха (мати, аудио, видео) кўчиришининг барча турларни тақизаланади ва Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

ЯШАМОҚ

Юй Xya

ЯШАМОҚ

(роман)

HUZUR NASHRIYOTI

2024

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Юй Хуа 1960 йилда Хитойнинг Ханчжоу шаҳрида туғилган. Стоматология йўналиши бўйича таҳсил олган. Мазкур соҳада беш йил фаолият юритгач, касбини бутунлай ташлаб, ҳаётини адабиётга бағишлиаган.

Унинг «Яшамоқ» номли машҳур романни 1993 йилда нашр этилади. Ушбу асар асосида режиссёр Чжан Имоу томонидан суратга олинган фильм 1994 йил Канн кинофестивалида бош мукофотга сазовор бўлади.

«Яшамоқ» кўплаб мамлакатларда, хусусан, Америкада ҳам бестселлерлар рўйхатига кириб, ўзининг бадиий қиймати билан адабий доираларда катта ҳаяжон уйғотди. Ушбу асар айни кунга қадар йигирмадан ортиқ тилга таржима қилинган.

«Яшамоқ» Юй Хуанинг ўзбек тилига ўгирилган илк асари бўлиб, яқин кунларда ёзувчининг «Қонини сотган одам» асари ҳам «Нузур» нашриёти томонидан чоп этилади.

Хозиргидан ўн ёш навқирон эдим, қишлоқма-қишлоқ сарсари кезиб, халқ қўшиқларини тўплардим.

Ўша йили ёз бўйи қишлоқ уйларини оралаб, ҳашарот тўла серқуёш қирларда инсиз қолган чумчукдай кезиб юрадим. Қишлоқ одамлари манзират қилиб илинган аччиқ чойни жудаям яхши кўраман. Айниқса, даланинг этагида, дарахтнинг остига чой челакни қўйишади-ку: ҳа, ана ўшандан ўйланиб ҳам ўтирмаи, чой юқи қотиб қолган чўмични тўлдириб-тўлдириб ичиб оласан... Хоҳласанг, идишингга ҳам қуйиб олишинг мумкин... Йўл-йўлакай далада жавлон ураётган одамлар билан икки оғиз гаплашган бўласан, қишлоқ қизларининг ўзаро шивир-шивири ва кулгилари қулоқ-қа чалинади, шу зайл йўлингда давом этасан...

Бир куни тушдан кейинги бутун вақтимни қовун даласида қўриқчилик қилаётган қария билан сұхбатлашиб ўтказдим. Ўлай агар, умрим бино бўлиб, бу қадар кўп қовун емаган эдим. Ўрнимдан туриб, хайрла-

шишга чөгланар эканман, қарасам, қорним ҳомиладор аёлларни кидай шишиб, бир қадам ҳам ташлай олмайдиган ҳолга келиб қолибман...

Бир сафар кекса аёлнинг уйи бўсагасида тин олдим. У сомондан ковуш тўқиши асносида менга қўшиқ куйлаб берди. Намозгар салқини тушган дамларда қишлоқ уйларининг поида ўтиришини хуши кўрадим. Ботаётган қуёш нурлари дараҳт шохлари аро ялатюлт товланиб ўтар экан, одамлар қудукдан сув тортиб, чанг кўтарили маслиги учун ерга сепишарди. Унниқиб кетган елтигичда елпинар, ҳаддан ортиқ шўр тузламаларнинг таъмини татиб кўраб, эркагу аёлларнинг сухбатига қулоқ тутардим.

Бошимда кенг ва қиррадор сомон шляпа, оёғимда эса шиппак. Белимдаги камарга осилтириб олган сочигим думга ўхшаб кетимга урилиб-урилиб боради. Кун бўйи оғзимни гордай очиб эснар, дала йўллари бўйлаб тентирадим. Шиппагим шипиллаб овоз чиқарар, худди ҳозиргина юк машинаси ўтиб кетгандек ортимдан чанг кўтарилиб қоларди...

Шунчалар кўп кезганимдан, охир-оқибат, қайси қишлоққа бориб, қай бирига бормаганимни адаштириб қўядиган бўлдим. Бир қишлоққа кириб борсам, болаларнинг: «Ана, эсноқи одам келяпти!», деб чугурашларини эшишиб қолардим. Шундай қилиб, қишлоқликлар гамгин қўшиқлар куйлаб, ҳикоялар айтиб берувчи киши қайтиб келганини билишарди. Аслида, ўша ҳикоя ва қўшиқларни ўзларидан эшишганман.

Уларга нима ёқса, мен ҳам шуни дарров үрганиб, ёқтириб қолардим.

Бир куни юз-күзи күкариб, моматалоқ бўлиб кетган, даланинг бир четида ўтириб йиглаётган қарияга дуч келиб қолдим. Аҳволига ачиндим. Ёнига яқинлашаётганимни кўргач, ҳўнграб йиглай бошлади. Ҳол сўраган бўлдим. Жаҳланиб, почасидаги лойни тирноқлари билан қириб олар экан, уни бу кўйга соглан одам ўзининг ноқобил фарзанди эканини айтиб қолди. Сабабини сўраганимда эса бир нималар деб гулдуради. Тушунишим бўйича, бу қария ўз келинига тегажоглик қилганди...

Йигим-терим пайти, бир куни тушдан кейин улкан дарвозаси ланг очиқ турган уйга кириб, ичишига сув сўрадим. Калта поча шим кийиб олган бир одам мени қудуқнинг ёнига бошлади. Фаромуш ҳолда бир челак сув тортиб берди. Кейин эса ичкарига сичқондай пилдираб кириб кетди...

Эшигадиган халқ қўшиқларим каби тез-тез учраб турадиган бундай ҳолатлар мен учун ҳайратланарли эмас. Чор тарафда ястаниб ётган ям-яшил далаларга кўз тикар эканман, экинлар қандай қилиб бу қадар гуркираб ўсганини янада яхшироқ англардим.

Ўша йили ёзда, сал бўлмаса, бир қиз билан бошимни bogлаб қўйишарди. Юзи ҳам, қалби ҳам гўзал бу қизнинг бугдойранг чеҳраси ҳали-ҳануз кўз ўнгимдан кетмайди...

Уни илк бор күрганимда почалари шимарилган ҳолда сой бүйида, чим устида ўтиради. Кўлидаги бамбук таёги билан ўрдак галасига кўз-қулоқ бўлаётганди. Ўн олти, ўн етти ёшлардаги бу қиз тушдан кейинги жазирамада мен билан гаплашиб ўтиреди. Жудаям уячан экан. Ҳар маъсумона табассумидан сўнг бошини қуи солиб оларди. Шимарилган почаларини аста туширади экан, яланг оёқларини ўт-ўланлар орасига яширишга уринарди. Ўша куни чакагим тинмади. Нима қилиб бўлса ҳам уни сайрга олиб чиқиши ҳақидаги уйдирмаларим билан қизнинг бошини роса айлантирдим. Аввалига ҳаяжоним анча кучли эди, гапларим ҳам самимий чиқаётганди. Унинг ёнида чиндан ҳам ўзими баҳтиёр ҳис қиласар, охир нима билан тугаши ҳақида эса умуман бош қотирмаётгандим. Аммо сал кеийинроқ ҳўқиздек бақувват уч акаси устимга бостириб келгач, қўрқувдан юрагим ёрилиб кетай деди. Дарров жуфтакни ростлаб қолишим кераклигини англашим, ўйқса, ўша қизга уйланишга мажбур бўлармидим...

Фугуи исмли қария билан танишган пайтим ёз мавсуми эндигина бошланаётган эди. Ўша куни тушдан сўнг дам олиш учун сербарг дараҳт пойида оёқ илдим.

Далалардаги пахта териб бўлинган, бошига рўмол ўраган уч-тўрт аёл гўзапояларни йигиштиради, сугуриб олинган пояларнинг илдизидаги тупроқни қоқарди. Сомон шляпамни ечиб, белимга қистирилган сочиқ билан тер қуйилаётган юзларимни артдим.

Ёнимда иссиқ таъсирида сарғиши тусга кириб қолган мүъжаз бир күл... Дарахтга суюнганча унга термилиб қолдим. Күп ўтмай, уйқу элити бошлади, чим устига чўзилдим, юзимни шляпам билан ёпиб олдим, елкамга осадиган хуржунимни эса бошимнинг остига ёстиқ қилиб, кўзларимни юмдим...

Шу кўйи икки соатча мизгибман. Бу орада бир неча чумоли оёқларимга ўрмалаб чиқиб олибди — уйқусираганча қоқиб ташладим. Сал ўтгач, мол боқиб юрган бир киши қўлидаги бамбук ҳассасини кўтарганча бақира-чақир қилиб сув бўйига яқинлаши. Уйқум ўчиб кетди. У молини сугоришга олиб келар экан, овози аниқ-тиниқ эшишила бошлади. Ўрнимдан турдим. Ён тарафимдаги далада бир мўйсафиð ўзига ўхшаши қари ҳўқиз билан ер ҳайдайтганди.

Ҳўқиз, азбаройи омоч тортавериб чарчаб кетган бўлса керак, бошини қўйи солинтирганча мўлтираб туради. Унга қўшилган омочга суюниб олган, елкаси яланг қария эса ҳўқизнинг танбаллигидан нолиб, унга газаб билан бақиради: «Ҳўқизлар ер ҳайдайди, роҳиблар камбагалларга садақа тўплайди, хўроzlар тонг отганидан дарак бериб қичқиради, аёллар мато тўқийди. Ҳеч замонда ер ҳайдамайдиган ҳўқиз ҳам бўларканми? Бу азалдан шундай. Қани, қимиrlа, юр, юрсанг-чи!».

Қариб қолган ва ўлгудай толиққан ҳўқиз чолнинг танбеҳларини эшишиб, гўё ўз айбини қабул қилгандай бошини кўтариб, омочни аста торта бошлади.

Қариянинг ягрини ҳам ҳўқизни кидай қоп-қора бўлиб кетганди. Ҳар иккиси ҳам, гарчи ҳаётларининг сўнгги дамларини яшаётган бўлишса-да, бир амаллаб тошлиқ далани ҳайдашнинг уддасидан чиқиши шаётганди.

Бу орада қария одамни ҳаяжонлантириб юборадиган даражада паст овозда қадим халқ қўшигини хиргойи қила кетди. Аввалига узундан узун кириш қилди, кейин эса икки мисра ўқиган бўлди:

«Император мени ўз қизига сўратмиши,
Пойтахт йироқ, йўл узок, иложсиз — куёв бўлмоқ!»

Йўл олис бўлгани учун императорнинг куёви бўлишни истамаётганмиш! Қариянинг ўзига бу қадар юқори баҳо бериши кулгимни қистатди.

Ҳўқиз тагин секинлаб қолганди, чол яна бақира кетди: «Эрчи¹, Ючин, қани, қани, тўхташ йўқ! Кара. Жиашен ва Фенгхия қандай яхши ҳайдашяпти ерни! Ҳатто Куген ҳам буни уddaляяпти!».

Бир бош ҳўқизга шунчалар ҳам кўп исм қўйиладими? Қизиқиб, дала ораладим. Қарияга яқинлашгач: «Бу ҳўқизнинг нечта лақаби бор ўзи?» — дедим. Чол

¹ Хитойча исмларнинг берилишида стандартлаштирилган транскрипция асос қилиб олинди. Шу боис улар асл талаффузи ва ёзилишидан фарқ қилиши мумкин.

омочга суюнганча қаддини ростлаб, менга бошдан оёқ син солиб қаради:

— Сен шаҳарликсан, шундайми?

— Ҳа, — дея бош иргадим.

Қария ишонч билан «Бир қараашдаёқ сезгандим ўзи», деди.

— Хўш, бу ҳўқизнинг нечта лақаби бор? — саволимни тақфорладим.

Қария «Бу ҳўқиз Фугуи. Унинг битта лақаби бор, холос», деб жавоб берди.

— Лекин бироз аввал бир нечта исм билан чақирдингиз-ку!?

Мўйсафид ёйилиб-ёйилиб кулди. Қўли билан имлаб, мени ўз ёнига чақирди. Яқинлашганимда нимадир демоқчи бўлди-ю, негадир дарҳол фикридан қайтди. Ҳўқиз бошини кўтарганини кўриб, унга ўшиқирди: «Дарров қулогингни динг қилма, қани, бошингни эг ва ишила!»

Ҳўқиз бошини хам қилди. Бу орада чол менга аста шипшиди: «Далани бир ўзим ҳайдаяпман, деб ўйлашидан ҳадиксирайман-да. Шунинг учун уни алдаш ниятида бир нечта исмларни айтаяпман. Атрофига бошқа ҳўқизлар ҳам омоч тортатганини эшилса, яхшироқ ишлайди».

Қария жилмайди — офтоб нурида ялтираган бугдоймагиз юзидаги ажинлар бир-бирига қоришиб кетди — улар худди лой тўлиб қолган эгатларга ўхшарди.

Кейинроқ ўша қуюқ кўланкали дарахт остига — ёнимга келиб ўтириди ва жазирама тушдан сўнг менга ўз ҳикоясини сўзлаб берди.

Қирқ йилдан кўпроқ вақт олдин отам бу далаларни бошдан оёқ кезиб чиқарди. У қора ипакдан тикилган кўйлак кияр, қўлинин орқасига қовуштириб оларди. Уйдан чиқар экан, онамга: «Еларимни бир айланиб келай», дерди.

Отамни кўрган ишчилар меҳнатдан бир зум бошларини кўтариб, «Хўжайн» деб салом беришарди.

Шаҳарга борганда эса одамлар унга «Жаноб», деб мурожаат қиласади. Ўзига яраша ҳурмати бор эди. Бироқ ҳожатга оддий камбағалларга ўхшаб чиқарди. Хонасида, ётоғининг ёнида турадиган тувакка бавл қилишни хушламас, дала ҳайвонларидек табиат кўйнида, очиқ ҳавода бўшанишни яхши кўтарди. Ҳар куни қоронги чўккач, қурбақанинг вақиллашига ўхшаб кекирар, хонасидан чиқиб, қишлоқнинг кираверишидаги ҳожатхонага қараб йўл оларди...

Отам, қоронгилик унинг далалари устига бостириб келар экан, борган сайин ранг-тусини ўзгартириб бораётган осмонни томоша қилишни хуш кўради...

Ўша пайтларда моддий аҳволимиз жуда яхши, олтмиш беш гектардан ошиқ еrimiz бор эди. Шу ер-

дан фабриканинг мўриси кўриниб турган жойгача бўлган ҳудуд бизга, Ху оиласига тегишли эди. Отам ва мен ён-атрофда бой-бадавлат жаноб ва унинг меросхўри сифатида танилиб улгургандик. Пиёда юрганимизда бошмоқларимиздан мис тангаларнинг бир-бирига текканида чиқадиган товушга ўхшаш сас эшитиларди. Рафиқам Жиашен шаҳардаги гуруч омборхонаси эгасининг қизи эди. У ҳам ўзига тўқ оилада туғилган. Бой оиласарнинг бирлашуви сарватнинг бир жойда йиғилиши демакдир. Дарё-дарё бўлиб оққан пулларнинг овозини эшитмаганимга, мана, қирқ йилдан ошибди...

Мен Ху оиласининг меросхўриман. Отамнинг таъбири билан айтганда, унинг осий вакилиман. Бир неча йил маҳсус мактабда таълим олдим. Узун жубба кийиб олган муаллимим бир марта менга матн ўқитганида жуда хурсанд бўлиб кетгандим. Мато жилдли «Бин Им классикаси»² номли китобни қўлимга олиб, ўрнимдан тургандим ва ўқитувчимга қараб: «Яхшилаб қулоқ осинг! Отангиз сизга бир матнни ўқиб беради!», дегандим.

Шундай сўнг олтмишни қоралаган ўқитувчим дадамга қаратса: «Бу ўғлингиз катта бўлса, бошингизга битган бало бўлади», деган эди. Ёшлигимдан бери шундай, сира одам бўлмадим. Бу ҳам отамнинг сўзла-

² Болаларга хитой ёзуви ва хаттотликини ўргатиш учун қўлланадиган асосий таълим матни.

ри. Муаллимлар мендан ниманидир кутишнинг ўзи бемаънилик эканини, ҳеч қачон ўзгармаслигимни таъкидлашарди. Ҳозир ўйлаб қарасам, тўғри айтишган экан...

Авваллари бундай фикрда эмасдим. Пулим бор, кимсан Ху оиласининг ягона меросхўриман, менга бирор кор-ҳол бўлса, Ху сулоласининг куни битади, деб ўйлардим. Мактабга ҳеч қачон яёв қатнамасдим, уйимизда ишлайдиган бир хизматкор мени доим елкасига ўтқизиб олиб борарди. Дарслар тугагач, яна ерга чўккалаб, мени ҳурмат билан кутиб туради. Устига чиқиб олгач, бошига бир уриб, «Чангген, қани, бир югур-чи!», дердим. Чангген дарров чопа бошларди, мен эса унинг устида чайқалиб-чайқалиб борардим. Гўё дараҳтдаги қушларга ўхшардим, «Қани, уч!», десам, Чангген ҳам худди учайтгандек югуради.

Улғайганим сари шаҳарга бориш ёқиб қолди, баъзан ўн-ўн беш кунлаб уйда қорамни кўрсатмасдим. Оппоқ кўйлак кийиб, таралган ва ялтираган сочларим билан кўзгунинг қарисига ўтганимда ўзимни ўта бадавлат инсонлардек ҳис қилардим.

Исловотхонага боришни яхши кўрардим. Аёлларнинг ноз-карашма ила хандон отиб кулишларини эшлиши шиддатли истак уйғотарди ичимда. Ҳом сут эмган банда, енгилтак аёлларга бир марта ила-кишдингми, албатта, қиморхонага ҳам танда қўясан. Фоҳишахонага бориш ва қимор ўйнаш худди қўлларнинг елкага боғлаб қўйилишига ўхшайди — уларни

сира ажратиб бўлмайди. Шундай қилиб, қиморга муккамдан кетдим. Исловотхонага бориш эса кўнгил эрмагим, яъни киши кўп сув ичиб юборганда ҳожатхонага боришга эҳтиёж туйгани каби, янада очикроқ айтадиган бўлсак, фақат кичик ҳожатни чиқаришдек гап эди. Бироқ қимор бошқача. У мени ҳам хушнуд қилар, ҳам ҳолдан тойдиради. Ўйин ҳаяжони мислиз даражада ҳузур берарди. Одатда кунимни ҳеч бир ғоя ва мақсадларсиз бекор ўтказардим. Ҳар куни эрталаб уйғонгач, ягона ўйим бугунги кунни қандай ўтказсам экан, деб ўйлаш бўларди. Отам тез-тез хўрсиниб, ота-боболаримизга лойиқ бўлмаганим учун танбеҳ берарди. Мен эса аждодларимизга муносиб бўлиш фақатгина менинг вазифам эмаслиги ҳақида ўйлар, ўзимга ўзим «Нима учун ялло қилиб яшаш имкони турганда, ота-боболаримга лойиқ бўлишдек мashaққатли ишга тутилишим керак?!», дердим. Қолаверса, отам ҳам ёшлигига худди мендек бўлган экан. Бир вақтлар сулоламиз бир юз ўттиз гектардан кўпроқ ерга эгалик қилган, аммо падаримнинг қўлига ўтгач, бора-бора олтмиш беш гектар бўлиб қолибди. Дадамга қаратса: «Хавотир олманг, ота-боболаримиз менинг ўғлим билан фахрланишади», дердим.

«Келажак авлодга яхши нарсаларни қолдириш керак». Онам бу гапни эшитганида қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди ва менга аста пичирлади: «Отанг ҳам ёшлигига бобонгга шундай дер экан!». Ўзимча отамнинг мен амалга оширишимни истаган нарсалар, ас-

лида, бир пайтлар ўзи қила олмаган ишлар бўлса ке-
рак, деб ўйладим, буни қандай қилиб қабул қилишим
мумкин, ахир? Ўшанда ҳали ўғлим дунёга келмаган,
қизим Фенгхия эса энди тўрт ёшга тўлганди. Рафи-
қам Жиашен ўғлимизга олти ойлик ҳомиладор эди,
кўриниши хунуклашиб кетганди. Юрганида гўёки
оёқлари орасига таёқ тиқиб олгандай олдинга эмас,
балки ён тарафга талпанглаб кетарди. Унга совуққина
қилиб: «Ёнингдан шамол ўтиб кетса ҳам бошқорон-
ғи бўлиб қоласан-а?», дегандим ўшанда. Жиашен гап
қайтармасди, бироқ мендан бундай ёқимсиз гапни
эшлитиб, хафа бўлди ва астагина «Шамол унчалик ҳам
кучли эслани йўқ эди», деб қўйди.

Қимор ўйнай бошлаганимдан бери ростдан ҳам
аждодларимга лойиқ фарзанд бўлишни истардим.
Отам қўлдан чиқарган ерларни қайтариб олишни ўй-
лардим. Ўша кунлари отам мендан шаҳарда нима қи-
либ сандироқлаб юрганимни сўраб қолди. Мен унга
«Бекор юрганим йўқ, ишлайпман», дедим.

— Нима иш қиляпсан?

Жавобимни эшлиши билан тепа сочи тикка
бўлди. Ёшлигида у ҳам отасига худди шундай жавоб
қайтарган экан. Шаҳарда қимор ўйнаб юрганимни
билгач, оёғидаги қумаш пойабзалини чиқариб, менга
қарата отди, чап бериб қолдим. Бир-икки марта уриб
тўхтаса керак, деб ўйлагандим, одатда битта йўта-
лишга зўрга кучи етадиган отам мени калтаклашга
келганда бирдан кучга тўлиб қоларди. Мен ҳам анойи

эмасман, пўстакдай дўппослашига қараб тура олмасдим. Кўлидан тутиб, «Ана, бўлди энди, ота!», дедим. «Дунёга келишимга сабабчи бўлганингиз учунгина жим турибман, етар, бас!», деб қўшиб қўйдим.

Отамнинг ўнг қўлига ёпишгандим, бу сафар чап қўли билан ўнг оёғидаги ковушини чиқариб олди. Қарасам, ҳалиям калтаклашга уриняпти. Чап қўлини ҳам тутиб олдим — ҳаракат қила олмай қолди. Жахли чиққани учун бироз муддат титраб, охири «Хайрсиз бола!», деб бақирди. Мен ҳам ўз навбатида унга «Йўқолинг!», дедим. Кўлларим билан итарган эдим, девор остига йиқилиб тушди...

Ёшлигимда ўйнадим, кулдим... Фаҳш ботқоғига ботдим, қиморга берилдим. Бекорчилик ва дангасаликнинг барча кўчасига кириб чиқдим. Дукчининг мокисидай қатнайдиган жойимни исловотхона дешишарди. Ўша ердаги бир биққи жонон ақлимни олиб қўйганди. Унинг ёнида ўзимни денгизда чайқалиб бораётган кемада ухлаётгандек сезардим...

Гуруч омборхонасининг эгаси бўлган қайнотам жаноб Чен қора ипак кўйлагини кийиб олиб, савдо растасида кўриниш берарди. Қай пайт ўша ердан ўтсам, ёнимдаги суюқёқ маъшуқамни туртиб қўярдим, шляпамни ечиб, «Саломатмисиз, жаноб!», дердим.

Унга шундай деганимда қайнотамнинг юзи буришиб кетар; мен бўлсан қиқир-қиқир кулганча йўлда давом этардим. Кейинчалик отам менга айнан мана шу ҳаракатларим туфайли қайнотам бир неча бор

асаби бузилиб, касал бўлиб қолганини айтганди. Мен эса унга жавобан: «Йўғ-ей, сиз-ку менинг ўз отамсиз, бироқ шу кунгача ҳатто бирор марта асабингиз бузилгани йўқ-ку?! У касал бўлиб қолса, мен айбдор бўламанми шунда?», дедим.

Қайнотам мендан қўрқарди, буни билардим. Бирор енгилтак аёл билан дўкони олдидан ўтаётганимни кўриб қолса, мушукдан қўрқиб, инига қочган сичондай ғойиб бўларди. Мен билан юзма-юз гаплашиб олишга юраги бетламасди, аммо дўкони олдидан ўтиб кетаётгандага куёв сифатида одоб сақлашим керак эди. Ҳар ўтганимда ўзини панага ураётган қайнотамга баланд овозда хайрли кун тилашни канда қилмасдим.

Энг эътиборга молик воқеа япон босқинчилари таслим бўлгач, қўлдан бой берилган ерларни қайтариб олиш учун қўшиннинг шаҳарга кириб келиши бўлди.

Ўша куни шаҳар ўта гавжум бўлди. Кўчалар рангдор байроқча кўтариб олган одамлар билан тўміб тошди. Барча дўконларнинг пештоқига мовий осмон ва оппоқ қуёш тасвири туширилган миллӣ түғилиб қўйилганди. Қайнотам дўконининг олд қисмига Чан Кайшиннинг катталиги нақ иккита дарвозачалик келадиган улкан расмини осиб қўйганди. Дўкон ишчилари Чан Кайшиннинг ўнг томон чўнтаги ёнида туришарди. Ўша куни туни билан қимор ўйнадим, елкасида зил-замбил гуруч халтасини кўтариб кетаётгандек ҳаммолдек ҳоргин ҳис этардим ўзимни, ак-

лим бошимдан учган эди... Уйга бормаганимга ҳам чамаси ўн беш кундан ошганди, уст-бошим бир ахволда. Оёғим билан туртиб, ўша биққи маъшуқамни уйғотдим ва у билан бирга уйга қараб йўл олдим. Уйга етиб келгач, аёлни қайтариб олиб кетиши учун аравача чақиртирдим. Бирга келаётганимизда чунонам вайсадики, чакаги тинмади. Нима эмиш, чақмоқ маъбути ҳам инсонлар ухлаб ётганида чақнамай турармиш-да, одамларни уйғотиб юборишни истамасмиш-да, эндиғина кўзи илинганида мен уни уйғотиб юборғанмишман... Бағритош эканлигимдан нолиди. Кўйлагининг ичига бир дона кумуш танга ташлагандим, бирдан жим бўлди-қолди. Шаҳар дарвозасига яқинлашганимизда қарасам, ҳар тарафда одам қайнаб ётибди, кайфиятим жойига тушди.

Қайнотам шаҳар савдо палатаси бошлиғи эди, анча узокда бўлишига қарамай, кўчанинг ўртасига чиқиб олиб: «Ҳамма тайёр турсин, аскарлар етиб келгач, олқишлиб, ҳурмат кўрсатилсин!», дея бақираётгани эшитилиб турарди. Бир одам мени кўриб, қиқирлаб кулди ва «Келишялти, келишяпти!», деди. Қайнотам аскарлар келаётган бўлса керак деган хаёлда дарҳол ўзини четга олди.

Ёнимдаги аёлни пинжимга суқиб олган эдим. Кўчанинг ҳар иккала томонида йигилган оломон бизга қараб кулиб юборди. Одамларга бош иргаб, салом берар эканман, мийиғимда кулиб қўярдим. Қайнотамнинг ёнидан ўтаётуб маъшуқамни янаем ўзимга

тортиб, баланд овозда: «Мұхтарам отагинам, күёвингизнинг саломини қабул айланг!», дедим.

Бу гал уни ростдан ҳам ерга урган эдим. Тұрган жойида қотиб қолди, лаблари титрай бошлади. Бироз вақт ўтиб, бүғиқ овозда: «Эй Худойим! Даф бұл, бу ердан!», деб бақирди. Оғзидан чиқаётган гаплар гүёки унга тегишли әмас әди.

Рафиқам Жиашен шаҳардаги сержилва ҳаётими, албатта, биларди. У жуда ҳам яхши аёл әди. Шундай покиза қалбли аёл билан оила құрганим әнг катта омадим. Жиашен ҳаётда менга ато қилинган ҳадя бўлса керак! У ҳамиша итоаткор аёл бўлиб, амримга сўзсиз бош эгарди. Кўнгилхушлик қилгани кетсам, уйда ўтириб, хавотир оларди, холос. Менга ҳеч қачон бир оғиз ҳам эътиroz билдирамасди. Худди онамга ўхшарди. Тўғрисини айтишим керак, аксар вақтим шаҳарда ўтарди. Бу кетишда Жиашеннинг хўрлиги келиши табиий, бояқиши шунчалар баҳтсиз әдики, ҳеч нарсадан ҳузур топа олмасди...

Бир куни шаҳардан уйга қайтиб келиб, энди столга ўтирган эдим ҳамки, Жиашен юзида табассум билан олдимга тўрт хил овқат олиб келиб қўйди. Ортидан бир қадаҳ шароб тўлдириб, овқатланаётганимда ёнимга чўкди. Кулиши ғалати туюлди, уни нима бунчалар хурсанд қилғанлигини билолмай ҳайрон эдим. Бугун бирон маҳсус кунмиди, деб ўйладим, аммо барибир эслолмадим. Сўрасам, индамади. Жилмайған кўйи мендан кўзини узмасди.

Овқатларнинг бари сабзавотлардан тайёрланганди. Жиашен ҳар бирини ўзгача услубда ҳозирлаган, шу билан бирга, ҳар бир идишнинг тубида катта-кичик гўшт бўлаклари бор эди. Аввалига эътибор бермадим, бироқ сўнгги идишни бўшатар эканман, яна гўшт бўлакларига дуч келдим. Аввалига ҳайрон бўлдим, кейин эса қаҳқаҳа отиб кулдим.

Жиашен нима қилмоқчи эканлигини тушунгандим. Менга ниманидир англатмоқчи. Сиртдан қараганда, турлича кўринсалар-да, муносабатлар давом этган сайин, аёлларнинг бари бир хил бўлади. Бу ҳақиқатни билишимга қарамай, бошқа бир аёлга кўзим тушиб қолса, балки у бошқачадир, деб ўйлайверардим ичимда. Тушунуксиз ҳолат...

«Муддаонгни тушундим!», дедим Жиашенга. У мен туфайли баҳтсиз эканлигини ҳеч қачон билинтирмасди. Табиати шундай эди. Гапни айлантирас, турли йўллар билан менга зарба беришга уринар, лекин бундай ўйинлари менга ўтмасди. На отамнинг қумаш ковушининг зарбаси, на хотинимнинг ўйинлари мени тўхтатиб қолишга қодир эди. Шаҳарга боришни ҳалиям хуш кўрадим, исловотхонани ҳам... Эркак зотининг хаёлидан нималар ўтаёттанини англай оладиган ягона одам онам эди. У Жиашенга бир куни шундай деди: «Эркаклар очофат мушукка ўхшайдилар».

Онам бу гани билан нафақат менинг аҳволимни тасвирилаган, балки айни пайтда дадамнинг яширин ўтмишига ҳам шама қилганди. Бу пайт отам курсида

ўтирганди. Бу сўзларни эшитиши билан ҳайратдан кўзлари олайиб, тиржая бошлади. Ёшлигидаги унинг ҳам аёлларга суюги йўқ эмиш. Фақат шўхлик қила олмайдиган ёшга етганидагина ўзини ҳозиргидек тута бошлаганмиш.

Исловотхона, айни пайтда мен қимор ҳам ўйнайдиган жой ҳам эди. Энг кўп хитой доминоси, тўққиз карта ва соққатош ташлардим. Ҳар ўйнаганимда ютқазар, ҳар бой берганимда отамнинг ёшликда қўлдан чиқарган олтмиш беш гектар ерини қайтариб олиш учун янада кучли ҳирс ва иштиёқ билан ўйнай бошлардим. Бошида шу ернинг ўзида тўлаб қўяқолардим, агар пулим бўлмаса, Жиашеннинг ёки онамнинг тақинчоқларини тўнардим. Ҳатто қизим Фенгхианинг тилла занжирини ҳам ўғирлаганман. Кейин... қарзга ўйнайдиган бўлдим. Қарз берадиганлар бадавлат оиласдан эканлигимни билар, шу боис ҳам кўпроқ қарзга ботишимга қўйиб беришарди. Қарзга ўйнай бошланимдан бери қанча бой берганимнинг ҳисоб-китобини қилмай қўйдим, қарз берётганлар ҳам буни менга эслатишмади. Аслида, ўша қолган олмиш беш гектар еримизни кўлга киритиш учун яширин режа тузишган экан...

Ютадиган томон ҳамма нарсани ҳийла билан кўлга киритишини фақатгина Озодлик уришидан кеингина тушуниб етдим. Ҳамиша ютқизиб, ҳеч ҳам ютмаслигимга ҳайрон қолмаса ҳам бўлади! Киши билмас чоҳ қазиб, мени унга отдила...

Ўша пайтларда қиморхонада жаноб Шен исмли бир одам бўларди. Тахминан олтмишларни қоралаган, кўзлари мушукникидек айёр ва чақноқ эди. Мовий кўйлак кийиб олиб, кўпинча бир четда, гавдасини адил тутган ҳолда ўтирас, кўзлари худди пинакка кетгандай чала юмук ҳолда бўларди. Қимор столидаги ҳамлалар жиддийлашган сари жаноб Шен йўтала бошларди. Аста келиб, столда ўйинни бемалол кузата олиши мумкин бўлган жой танларди. Узоқ вақт тик оёқда қолмасди. Бироз томоша қилганидан сўнг кимдир ўрнидан туриб, унга жой берарди: «Марҳамат, жаноб Шен, ўтиринг!». Жаноб Шен жуббасини йиғишириб ўтирас экан, қолган уч қиморбозга қаратади: «Марҳамат, давом этинг!», дерди.

Қиморхонадаги ҳеч ким унинг ютқизганини кўрган эмас. Карталарни қоришириар экан, қўлларидағи кўк томирлар ёрилиб кетадиган даражада бўртиб чиқарди. Даста узайиб, қисқарап экан, шамол эсаёттандек овоз чиқарди. Карталар унинг бармоқлари орасида йўқолиб қолар, кейин яна пайдо бўларди. Томоша қилишнинг ўзиёқ кўзларимни тиндириб юборарди...

Жаноб Шен бир сафар менга: «Қимор фақатгина бир жуфт кўз ва чаққон кўллардан иборатdir. Кўзларинг балиқнинг кўзидек катта-катта ва қўлларинг илон балиқдек силлиқ бўлиши шарт», деди.

Япония босқинидан сўнг Лонгер пайдо бўлди. Шеваси антиқа эди. Унга қулоқ солишнинг ўзи қанчалар мураккаб одам эканлигини англаш учун етар-

ли бўларди. Кўп ерларда бўлган, дунё кезганди. Жубба киймас, асл ипакдан тикилган либосларни афзал биларди. У билан бирга келган икки киши ёнларида иккита сомон кути олиб юришарди. Ўша йили жаноб Киморхона жаноб Шен, Лонгер ва уларнинг ишқибозлари билан тўлиб тошарди. Лонгернинг ортида қўлидаги патнисда қуруқ сочиқ тутган официант бўларди. Лонгер орада бир сочиқни олиб, қўлларини артарди. Нега нам эмас, балки қуруқ сочиқ ишлатаётгани билан қизиқардик. Қўлларини гўёки овқат еб бўлгандан кейин артгандек артарди. Бошида у кўп ютказарди. Ўзи безовталанмаса-да, ёнидаги икки гумаштасига бу ёқмасди. Улардан бири ичидаги сўкар, иккинчиси эса узун-узун уф тортарди. Жаноб Шен доимо голиб бўларди, бироқ юзидан буни англаш имконсиз эди. У ҳамиша гўё ютқизгандай қошларини чимириб оларди. Бошини олдинга эгиб, кўзлари косасидан чиқиб кетгудек бўлиб Лонгернинг қўлларини кузатарди. Жаноб Шен қариётганди, тун бўйи қимор ўйнагандан сўнг қийналиб-қийналиб нафас олар, терлаб кетарди. Пешонасидан реза-реза тер қуйиларди...

— Бу қўл ҳамма нарсани ҳал қиласди, — деди жаноб Шен.

Лонгер патнисдан сочиғини олиб, қўлларини артар экан, «Қани, бошланг!», деб қўйди.

Бор пул тикилди. Озроқ жойни айтмаганда, стол юзасининг бутун сатҳи пул билан қопланганди. Ҳар

бирида бештадан карта бор. Лонгер тўрттасини очди: ўша пайт бор умидини йўқотган икки шотири карталарни бир четга суриб, «Тамом бўлдик, бой бердик», дейишиди.

«Йўқ, ютқазмадик, ютдик», деди Лонгер ва охирги картани очди: туз қарға. Буни кўрган гумаштари кула бошлишди. Аслида, жаноб Шеннинг ҳам охирги картаси туз қарға эди. Учта туз ва иккита қироли бор эди. Лонгернинг учта маликаси ва иккита шаҳзодаси бор эди. Лонгер туз қаргасини очганда жаноб Шен бироз ҳаяжонлангандек бўлди, аммо кейинчалик ҳамма картасини стол устига ташлади ва «Енгилдим», деди.

Аслида, ҳар иккаласи ҳам туз қаргани чўнтакларидан чиқарган эдилар. Бир дастада битта туз қарға бўлади. Лонгер биринчи бўлиб карталарини очгани учун Жаноб Шеннинг маглубиятни тан олишдан бошқа чораси қолмади. Бу унинг илк маглубияти эди. У столга таяниб ўрнидан турди ва кетишдан олдин қўлларини бир-бирига қовуштириб, Лонгер ва унинг ёнидаги одамларга ҳурмат бажо келтириди. Эшикка яқинлашгач, ортига ўгирилиб: «Энди қарибман», деб кўйди.

Ўша кундан бери жаноб Шенни ҳеч ким кўрмади. Баъзилар уни эртаси кун тонгда аравага миниб кетаётганда учратганмиш...

Жаноб Шен кетгач, Лонгер шаҳарчанинг энг уста қиморбози бўлиб қолди. Лонгер жаноб Шендан фарқ

қиларди. Жаноб Шен умуман бой бермас эди, Лонгер эса ўртага тикилган дов кичик бўлса, бой бериб турарди, бироқ қўйилган маблағ юксалган сайин асло ютқазмасди. Мен ҳам қиморхонада Лонгер билан қимор ўйнаб турардим. Баъзан ютқазардим, баъзида эса омадим чопарди. Шу боис ҳеч қачон ўзимни бой бераётгандек ҳис этмасдим. Аслида, ютганларимнинг чўғи анча кам, аммо бой берганларим зиёда эди. Зулмат ичра йўлимни йўқотиб қўйдим. Фикру хаёлим ота-боболаримизга лойиқ авлод бўлиш эди...

Жиашен мени ахтариб келган кун сўнгги бор қимор ўйнаган куним бўлди. Кейинчалик Жиашеннинг айтиб беришига қараганда, кунботар пайти экан ўшанд... Тўғриси, куннинг қай палласи эканлигидан менинг умуман хабарим йўқ эди. Ўғлимиз Ючинга етти-саккиз ойлик ҳомиладор бўлган хотиним қиморхонага қидириб келганди. Мени кўргач, сассизсадосиз ерга тиз чўкди. Аввалига уни кўрмадим ҳам, ўша куни ошиғим олчи эди. Соққатошни ташлаётган эдик. Ўнта кўл ўйнаётганимиздан бери саккиз ёки тўққизинчи бор ташлаётгандим. Мен истаган тош тушаётганди, рўпарамда Лонгер ўтиради. Соққатоши кўриб, қиқирлаб кулди ва «Дўстим, менимча, яна мен ютқаздим, шекилли», деди.

Лонгер чапдастлик билан карта чиқарди. Жаноб Шенни енганидан бери мен дохил ҳеч ким у билан карта ўйнашга журъат қила олмаганди. У билан фат соққатош ўйнардим. Аммо Лонгер бу ўйинда ҳам

устаси фаранг эди. Кўпинча ютар, жуда камдан кам ҳоллардагина ютқазарди. Лекин ўша куни мен ғолиблик нашидасини сурмоқда эдим, у эса кетма-кет бой бераётганди. Қисиқ кўзлари ва лабига қўндириган сигарети билан ўзини ҳаммаси жойидадек тутишга уринарди. Енгиланган сайин мўйловининг остидан жилмайиб қўяр, бироқ нозик қўллари билан пулни мен томонга сурар экан, ўзини бу ҳолатга умуман эътибор қилмагандек тутарди. Ҳеч бўлмаса, бир мартаина ичинг ачисин бой берган пулларингга, деб ўйлардим мен. Ҳамма одамлар бир хил: бирорвнинг чўнтағидан пул олганда юzlари ёришиб кетади, кулишади. Аммо ютқизиш навбати ўзларига келганда гўё аза тутгандек кўз ёш тўкишади.

...Ўйинга бошим билан шўнғиб кетгандим, бир пайт кимдир кўйлагимдан тортқилади, сесканиб кетдим. Не кўз билан кўрайки, рафиқам Жиашен. Унинг тиз чўккан ҳолда ўтирганини кўриб, ақлим бошимдан учди. Ҳали ўғлим туғилмаган, у эса ерга чўккалаб олган эди. Бу қабул қилиб бўлмас ҳолат эди. Жиашенга қаратади: «Дарҳол ўрнингдан тур, лаънати!», деб бақирдим.

Жиашен гапимни эшитиб, ўрнидан турди. «Бу ерда нима қилиб юрибсан? Дарров уйга қайт!», дедим унга таинбех берган бўлиб.

Айтишим лозим деб тоонган гапларни айтганимдан сўнг унга эътибор бермадим, Лонгернинг гўёки Буддага дуо қилаётгандек соққатошларни бошининг

устига қадар кўтариб ташлашини томоша қилдим. Уларни ташлагач, юзининг ранги бирдан ўзгариб кетди.

«Бегона аёлларнинг авратига узанган кўллар омадсизлик олиб келса керак!», деди у.

Яна мен ютгандим. Лонгерга қараб: «Бор, кўлларингни ювиб кел унда!», дедим. Лонгер кулди ва «Сўлакларингни тозалаганингдан кейин гаплашамиз ҳали», деб жавоб берди.

Жиашен шимимнинг почасидан тортди. Яна тиз чўкди. «Илтимос, юринг мен билан, уйга кетайлик», деда ёлворди.

Аёл киши билан уйга қайтамани, а? Жиашен мени аҳмоқдеб ўйладими, ўзим ҳам тушуна олмадим. Жаҳлим чиқиб кетди, Лонгер ва атрофимдаги тумонат одамларга қарадим. Ҳаммаси менинг устимдан кулаётганди. «Йўқол уйга!», деб бақирдим Жиашенга. Бироқ унинг кетиш нияти йўқ эди: «Ёлвораман, юринг, уйга кетайлик!».

Юзига кетма-кет тарсаки туширдим. Боши ўйинчоқ мисоли ён ва ортга тебраниб кетди. «Мен билан уйга кетмагунингизча, шу ерда мана шундай ўтиравераман», деди ва ҳамон ерда тиз чўкиб ўтиради.

Хозир ўйласам, ичим ёниб кетади. Ёшлигимда ўта тубан кимса эдим. У шундай ажойиб аёл эдики... Аммо мен уни сўкиб, дўшиналардим. Нима қилсан ҳам ўрнидан турмади Жиашен. Калтаклайвериб чарчадим. Унинг соchlари тўзгиб кетган, кўз ёшлари дарё

бўлиб оқарди... Бироз аввал ютиб олган пулимдан олиб, бизни кузатиб турган икки кишининг қўлига тутқаздим ва Жиашенин кўчага чиқариб ташлашларини сўрадим. Улар хотинимни олиб чиқишар экан, «Жаноблар, қанча узоқ бўлса, шунча яхши», деб қўшиб қўйдим.

Улар рафиқамни ташқарига итқитаётганда Жиашен қўллари билан қорнидаги ўғлимизни тутиб олган эди. Бақирмади, эътиroz ҳам билдирмади. Уни катта кўчагача олиб чиқиб қўйиши. Йиқилиб кетмаслик учун деворга суюниб олган Жиашен оёқларида зўрға турарди. Кеч кирган, атроф қоронғи эди. Аста-секин уйга қараб кета бошлади. Орадан анча йиллар ўтгач, шу воқеани эслаб, мендан нафратланасанми, деб сўраганимда «Йўқ», деб жавоб қайтарганди.

Кўзларида шашқатор ёш билан рафиқам отасининг гуруч омборхонаси ёнига етиб борди. Мойчироқ нурида деворда аксланаётган шарпасига узун-узун тикилиб қолди. Отаси ҳисоб-китоб билан банд эканини биларди. Бир муддат шундай тургач, кўз ёшлирига кўмилиб, у ердан ҳам кетди...

Ўша куни Жиашен уйга етиб олиш учун беш километрдан кўпроқ йўл юрганди. Қорнидаги ўғлимиз Ючин етти ойлик бўлиб қолган, ўша тош кўчалардан юриб, кетидан дайди кўпнаклар вовуллаб қолишига қарамай, шунча йўлни ёлгиз ўзи босиб ўтганди.

Бу ҳодисадан бир неча йил аввал Жиашен ўқувчи эди. Ўша пайтлар кечки мактаблар бўларди. У эгни-

да қордек оппоқ кўйлаги ва қўлида мойчироқ, бир нечта дугоналари билан мактабга кетаётганди. Му-юлишдан бурилсам, назокат билан кетиб боряпти. Пошинасидан чиққан овоз гўё ёмғир томчиларининг деразага урилишига ўхшарди. Ўша маҳаллар Жиашен ниҳоятда гўзал эди, ундан кўзларимни уза олмадим. Сочларини қулоқларининг ортига йиғиб олган, кўйлаги ҳам ўзига жуда ярашиб турганди. «Бу қиз менинг хотиним бўлиши керак», деб ўйлаб қолдим беихтиёр.

Жиашен ва дугоналари олдимдан кулиб ўтиб кетганидан сўнг, пиёдалар йўлагида ўтирган пойабзal таъмирловчи устадан: «Бу кимнинг қизи?», деб сўрадим. «Гуруч савдогари Чен Жининг тилла қизи», деб жавоб берди у. Уйга кириб улгурмасимдан онамга қаратса: «Зудлик билан совчи жўнатинг, гуруч савдогари жаноб Ченning қизига уйланмоқчиман», дедим.

Жиашенни кўчага ҳайдаб соганим ўша кеча омад мени тарк этди. Ютган пулларимнинг барини бир қўл ўйинда бой бердим. Жамики пулларим чангдек учиб кетди. Лонгер эса тинмай куларди, кулаверганидан ҳатто юзининг шакли ҳам ўзгариб кетди. Тонг отгунча ютқаздим. Бошим айланиб, кўзларим хира тортиб қолгунча ўйнашда давом этдим. Жуда сассиқ ҳид чиқариб кекириб қўйдим. Охири ўртага тикилган довни энг баланд миқдорга кўтардим. Шу пайтгача, ҳаётим давомида бундай катта таваккалга ҳеч қачон қўл урмаган эдим. Қанча яхши кунларининг орзузи мана шу қўлдан кейин ҳал бўлади, деб ўйлаб,

кафтигана тупуриб ишқалаб қўйдим. Энди соққатошни ташламоқчи эдим, Лонгер мени тўхтади. Хизматкорлардан бирига қўли билан ишора қилди ва: «Жаноб Хуга иссиқ сочиқ олиб келинг!», деди.

Бизни томоша қилаётганлар бирин-кетин ухлагани кетишган, қимор столининг атрофида фақат Лонгернинг икки одамигина қолганди, холос. Кейин билишимча, хизматкор ҳам, аслида, Лонгерга ишлар экан. У менга сочиқни узатди, юзимни артар эканман, Лонгер тошларни менга билдирамасдан алмаштириб қўйибди, буни умуман сезмадим. Юзимни артиб бўлиб, сочиқни патнисга отдим. Кейин тошларни олиб, яхшилаб аралаштиридим. Ташлаб бўлгач, чакки эмас, яхши рақамлар, дедим.

Лонгерга ҳамма пулинни етти рақамига тикди. Аввалига қўлларини бирлаштириб уларни қаттиқ сиқди ва «Етти» деб бақириди.

Соққатошларнинг бирида бир тешикча ва ўшатешикчанинг ичида симоб бор экан. Лонгер қўлларини сиқиб, тошларни бирлаштирганида тешикчали тошдаги симоб пастга чўқкан. У тошларни ташлади ва улар бир неча марта айланиб, айнан еттида тўхтади.

Етти рақамини кўрдиму, бошимдан ўқ егандек бўлдим. Бу сафар уйим куйганди. Бироқ муаммо эмас, қарзга ўйнашда давом этаман ва ютқазганларимни қайтариб оламан, деб ўйладим ўзимча. Бироз ўзимга келгач, Лонгерга: «Менинг ҳисобимга ёзинг», дедим.

Лонгер қўли билан ўтиришга ишора қилди ва энди ҳисобга ёзиб қўя олмаслигини айтди. «Оиланг-нинг олтмиш беш гектарлик ерини бой бердинг. Энди қарзга ёзиб қўядиган бўлсан, нима билан тўлайсан?».

Бу гапларни эшишиб, эснашим ҳам чала қолди. «Бундай бўлиши мумкин эмас, — деб эътиroz билдиридим. — Асло!».

Лонгер ва яна икки киши дафтарини кўтаришди ва олган қарзларимни бирма-бир кўрсатишди. Лонгер бошимни силаб, «Кичик жаноб, илтимос, яхшилаб текширинг, — деди. — Буларнинг барини сиз имзолагансиз».

Ўша пайт мен олти ой бурун қарзга бота бошлаганимни ва шу вақт оралиғида ота-боболаримдан қолган мулкнинг барини қиморда бой берганимни англаб етдим. Қарз дафтарининг ярмини кўриб чиққач, «Кераги йўқ!», дедим.

Ўрнимдан туриб, касал товуқ мисоли гандираклаб қиморхонадан чиқдим. Кун ёришган палла. Кўчанинг ўртасида қаерга боришимни билмай ўтириб қолдим. Соя пишлоги учун мўлжалланган саватни кўтариб бораётган бир танишим хурсанд оҳангда «Хайрли юрагим шув этиб кетди ва унга ўгирилиб қарадим. Кулаётганда кўзлари бошқача кўринди, «Аҳволингизга бир қаранг, тамом бўлибсиз-ку!», деб қўшимча қилди. У мени аёллар еб битирган бўлса керак, деб ўйлади. Касодга учраганимдан, оддий мардикордан

фарқим қолмаганидан хабари йўқ эди. Кетидан қараб қолдим, сўнг кулиб қўйдим. Бу ерда қолиш нотўри бўлар, деб ўйлаб, юриб кетдим.

Қайнотамнинг гуруч омбори томон бораётгандим. Икки уста дарвозанинг устки қисмини таъмираётган эди. Мени кўришлари билан кула бошладилар, балки улар мени яна қайнотам билан саломлашиш учун келди, деб ўйлаган бўлсалар керак. Ўша куч ва жасоратдан менда асар ҳам қолмаганди! Бошимни хам қилганча уйнинг олдидан тўғри ўтиб кетдим. Ичкаридан қайнотамнинг қаттиқ-қаттиқ йўталгани ва яхшигина балғам туфлагани эшитилди.

Шу асно қишлоқнинг киришигача телбалардек юриб бордим. Ота-бобомдан қолган жамики бойликни қўлдан чиқарганимни ҳам бир муддат унутиб қўйдим. Калла бўм-бўш, ҳатто фикр юрита олмайдиган даражада караҳт эдим... Шаҳарчадан чиқиб, олдимда узундан узун сўқмоқ йўл чиққанини кўрганимда яна бир бор қўрқиб кетдим. Энди нима қиласман, деб ўйладим. Сўқмоқ узра бир неча қадам ташладим, бироқ оёқларим ўзимга бўйсунмас ҳолга келиб қолганди. Атрофга алантладим — ҳеч ким кўринмади. Камаримни олиб, ўзимни ўша жойда оғсим келди. Турфа хил ўйлар исканжасида юришга ҳаракат қилиб кўрадим. Бироз илгарилагач, қарасам, қўлим ҳатто камарим томон узанмаган ҳам экан. Аслида, ўлишни истамас, фақат ўзимни жазолаш йўлларини ахтараётган эдим. Лаънати қарз мен билан бирга ўлиб кетмасли-

гини ўйлаб, ўз-ўзимга: «Кўй, ўлишга арзимайди бу», дедим.

Қарз отам томонидан тўланиши керак эди. Дадам эсимга тушдию, юрагим орқага тортиб кетди. Бу сафар мени калтаклаб ўлдириши аниқ. Гандираклаб борар, бир томондан эса ечим ахтарардим, лекин нима қилсам ҳам, натижা бир хил — боши берк кўча. Уйга қайтиб боришдан бошқа чорам йўқ эди. Отамнинг калтагидан ўлиб кетиш дайди кўпракдай ўзимни дарахтга осиб ўлдиришдан афзалроқ бўлиб туюлди.

Ўзим билмаган ҳолда шу қисқагина юриш давомида шунчалар озиб-тўзиб кетибманки, юз-кўзим ўзгариб, турқим таниб бўлмас кўриниш олганди. Онам мени кўргач, қўрқиб кетганидан қичқириб юборди. «Фугуи, сенмисан?», деб сўради менга тикилиб.

Базўр кулиб кўйдим ва бош иргадим. Онам бечора атрофимда гирдикапалак бўлиб ўзича бир нималар дер, лекин мен ҳеч вақони англамасдим. Эшикни итариб очиб, хонамга кирдим. Жиашен хонанинг ўртасида ўтириб олиб, орқасини эшикка ўгирганча сочини тараётган эди. Мени кўриб, оғзи очилиб қолди. Бир кун аввал уйга олиб кетиш учун келганида уни қанчалик калтаклаганимни эсладим. Унинг қаршисида тиз чўкиб, «Жиашен, мен тамом бўлдим», дедим ва ўша заҳоти телбадай ҳўнграб йиглаб юбордим...

Жиашен дарров менга ёрдам беришга тутинди, бироқ ҳомиладор ҳолида мени қандай қилиб ҳам кўтарсин?! Бориб, онами чақириб келди, икковлашиб

мени ётогимга олиб ўтишди. Ўрнимга ётгач, оғзимдан сүлакларим оқиб туша бошлади. Тирик мурдага айланиб қолгандим. Улар ўлгудек қўрқиб, бошимни кўтарганча ҳушимга келтиришга уринишарди. Иккисини ҳам итариб юбориб, «Ҳамма нарсамизни бой бериб қўйдим!», деб бақирдим.

Онам қотиб қолди, бежо-бежо кўзлари билан менга қараб, «Сен нималар деб валдираяпсан?», деди.

— Ҳамма нарсани ютқаздим.

Турқу кепатам ҳамма нарсадан дарак бериб турарди. Онам кўз ёшларини артар экан, ерга ўтириб қолди ва «Олма тагига олма тушади!», деди. Онаизорим ўшандა ҳам мени яхши кўришдан воз кечмади. Мени эмас, балки, отамни айбламоқда эди.

Жиашен ҳам йиғлаётганди. Елкамни сийпалаб, менга тасалли бўлишга уринди. «Агар бошқа ўйнамайдиган бўлсангиз, ҳаммаси ўз изига тушиб кетади», деди у.

Ҳеч вақом қолмаганди. Қимор ўйнашни истаган тақдиримда ҳам, ҳатто бир қўлга етадиган маблагим ҳам йўқ эди. Ён хонадан отамнинг мени сўкаётгани эшитила бошлади. Бир тийинсиз қолганидан хабари йўқ ҳали. Аёлларнинг товушидан беҳузур бўлганди, холос. Онам отамнинг овозини эшитиши билан жим бўлиб қолди. Ўрнидан туриб, ташқарига чиқди, унинг изидан Жиашен ҳам чиқиб кетди. Улар отамнинг хонасига кетишганини билардим: бир оздан сўнг отамнинг «Номуссиз, орсиз!», деб бақирганини эшитдим.

Шу пайт қизим Фенгхия эшикни очди ва ичкарига кириб келди. Эшикни ёпиб олгач, аянчли бир оҳангда: «Дада, тез бўлинг, бобом сизни калтаклагани келяпти, яширининг!», деди. Мен эса унга тек қотганча қараб турадим. Кейин ёнимга келиб, мени силталай бошлади. Жойимдан қўзғата олмагач, йиглаб юборди. Фенгхианинг бу ҳолини кўриб, қалбимга ханжарсанчилгандек бўлди... Жажжи қизалоқ эканига қарамай, отасини ҳимоя қилишга уринаётган эди. Уни шу аҳволда кўргандан кўра, парча-парча бўлиб титилиб, йўқ бўлиб кетсам бўлмасмиди?..

Отам аччиғи чиққан ҳолда яқинлашаётганини сездим, у тинмай бақиради: «Орсиз! Сени йўқ қиласман, итларга ем қиласман, ифлос!». Ўзимча «Кел, ота, мени майда-майдалаб ташласанг ҳам розиман», деб турибман. Аммо у эшигим олдига етиб келди-ю, шилқ этиб ерга йиқилиб тушди ва жон талвасасида типирчилай бошлади. Онам ва Жиашен қичқиришиб, уни ердан кўтаришганини ва ўз хонасига олиб кетишганини кўрдим. Отам худди сибизга чалаётгандай ғалати овозда ингранарди.

Отам уч кун ўрнидан турмади. Биринчи куни роса йиглади, аммо кейин пиқиллашдан тўхтади, сўнг чуқур-чуқур хўрсинишлар бошланди. Хўрсиник овози хонамгacha эшитилиб туради. Аламли инグラб, «Гуноҳларимнинг бадали», деб такрорларди у. Учинчи куни отам хонасига киришга рухсат берди. Йўтали бутун хонани тутиб кетар, гапирганида

овози базўр эшитиларди. Ўша куни онам хонамга келиб, отам мени кўрмоқчи эканлигини айтди. Фаромуш ҳолда ўрнимдан турдим, охири баҳайр бўлсин, ишқилиб. Уч кун ётогида дам олганидан сўнг отам мени ҳушимдан кетгудек қилиб уришга ёки тилка-пора қилиб ташлашга етадиган куч тўплаб олган бўлса керак, деб ўйладим. Қанчалик қаттиқ қалтакламасин, асло қаршилик қилмайман. Отамнинг хонасига яқинлашганимда танамда заррача мажол қолмаганини сездим. Оёқларим ўзимга бўйсунмаётганди. Хонага кириб, онамнинг ортида турдим ва бир аҳвол бўлиб ётган отамга кўз остимдан назар ташладим. У кўзларини аста очиб, менга қаради. Оппоқ соқоли онамга «Бизларни холи қолдир», дегандек титради. Онам олдимдан ўтиб, хонани тарк этди. У чиқиб кетиши билан ичим ҳувуллаб қолгандек бўлди. Аввалига отам ўрнидан туриб, менга ташланиб қолса керак, деб кутдим. Аммо у қилт этмай ётарди. Кўкрагигача ёпилган кўрпанинг бир уни осилиб тушиб, ерга тегиб турарди.

— Фугуи...

Кўли билан ишора қилди ва «Ўтири», деди.

Ёнига ўтирганимда юрагим қинидан чиқиб кетгудек бўлиб дукурлаб урарди. Кўлимга текканида қўлларининг қанчалик муздек эканлигини ҳис этдим. Қалбим ҳам муз билан қоплагандек бўлди. Паст овозда «Фугуи», деди. «Қиморнинг қарзи номусдир. Бу юз йиллардан бери шундай бўлиб келган ва тўланиши керак. Ўша олтмиш беш гектарлик ер ва уйимиз-

ни қарзингни тўлаш учун уларга бераман. Эртага мис тангаларни нақд шаклда олиб келишади. Мен уларни кўтара олмайман, қариб қолдим. Қарзни тўлаш учун ўзинг уларни кўтариб олиб бориб берасан».

Гапини тугатиб, чуқур хўрсинди. Кўз ёшим шашқатор оқарди... Мени дўппосламаслигини билардим, аммо айтган гаплари ўлимдан оғир эди. Бошимни ўтмас пичоқ билан кесишган, бироқ тиғ ҳалиям елкаларим устида осилиб тургандек эди. Отам қўлимдан тутди ва «Энди хонангга бор», деди.

Эртасига ўрнимдан турганимда уйга тўрт киши кириб келди. Уларнинг олдида ипак кўйлак кийган бир бой одам бор эди. У ортида турган факирона кийинган ҳаммолларга қаради ва кўли билан ишора қилиб, «Шу ерга кўйинг», деб буюрди.

Юкни ерга кўйган ҳаммоллар юзларидан оққан терларини кўйлакларига артиб олишди. Бой одам кўзларимга тикилди ва менинг ўрнимга отамга қаратадай деди: «Жаноб Ху, сўраганингизни олиб келдик».

Уй ва ернинг ҳужжатларини олиб келар экан, узлуксиз йўталаётган отам оқсоқланиб қадам босарди. Кўлидаги варақлари билан бой одамга бошини эгиб, хурмат бажо келтирди ва «Сизни овора қилганим учун узр», деди.

Мис тангалар тўлдирилган уч сават пулни кўрсатиб, «Ҳаммаси шу ерда, истасангиз, санаб олишингиз мумкин», деди у.

Отам фақирона тарзда «Бунга ҳожат йўқ. Илтимос, ичкарига киринг, бир пиёла чой билан меҳмон қилайлик», деди.

«Йўқ, раҳмат», деди бадавлат одам ва менга қараб: «Йигитча уйнинг кичик хўжайиними?», деб савол берди. Отам бошини иргаб тасдиқлади. Ўзини тута олмай кулди ва менга: «Саватларни олиб бораётганда устига қовоқ баргларидан қўйиб ол. Бирортаси кўз олайтирмасин тағин», деб қўшиб қўйди.

Ўша куни мис чақа пулларни кўтариб, қарзимни тўлаш учун шаҳарчагача беш километрдан кўпроқ йўл босдим. Онам ва Жиашен саватларнинг устини ёпиш учун қовоқ баргларидан тўплашди. Йўлга тушиш учун тайёрланаётганимда қарз тўлашга кетаётганимдан хабари йўқ Фенгхия менга: «Уйга тез қайтиб келасизми, отажон?», деди. Кўзим ёшга тўлди, унга қараб, ичимдан бир нима узилгандек бўлди... Кўп кутиб ўтирмай, саватчаларни елкамга ортиб, шаҳарга отландим. Етиб борганимда саватчаларга кўзи тушган Лонгер хурсанд ҳолда «Ие, ие! Кичик жаноб Xu, марҳамат қилсинлар!», деб кутиб олди.

Саватларни унинг олдига қўйдим. Лонгер қовоқ баргларини бирма-бир кўтариб кўрар экан, қошлирини чимирди ва: «Бу алпозда қийналиб кетмадингизми?», деди. «Буларни кумуш тангага алмаштирганингизда сизни катта машаққатдан қутқарган бўларди-ку!?!».

Мен мис тангалар тўла саватларни ташир эканман, у ҳам менга кичик жаноб, деб хитоб қилишдан тўхтади. «Фугуи, қўйинг шуларни, муаммо эмас», деб бошини қимирлатиб қўйди. Ўзини янада дўстона тутган бошқа бир киши елкамга қўлини қўйиб: «Фугуи, келинг, бирор нарса ичайлик», деди. Буни эшитиб қолган Лонгер дарров: «Ҳа, ҳа. Кўнглинг тусаганини ич, менинг ҳисобимдан», деб қўшиб қўйди.

Бошимни эгган ҳолатда уйга қайтсам ҳам бўлар, деб ўйладим. Бир кунда уст-бошим кирланиб кетган, елкаларимда қон уюшиб қолган эди. Уйга қайтар эканман, йўлда йиғлаб борардим... Мис тангаларни ташиш мени шунчалар эзиб ташлагандики, бўғинларим қақшаб оғрирди. Ота-боболарим бу бойликни қўлга киритгунга қанчадан қанча одамлар хор бўлгани ҳақида ўйлаб борардим. Отам нега кумушмас, айнан мис тангалар бўлсин, деб оёқтираганини ўшанда тушуниб етдим. Шу ҳақиқатни англашимни, пул осонлик билан қўлга киритилмаслигини тушунишимни хоҳлаган экан. Шуларни ўйлаб борар эканман, оёқларим бирдан шалвираб қолди. Йўлнинг бир четига чўккараб, ўпкам тўлиб-тўлиб сида мактабга олиб бориб келадиган хизматкоримиз Чангтен қўлида тутун кўтариб келянти. Узок йилардан бери бизнинг хизматимизда эди, аммо энди у ҳам ишдан ҳайдалса керак. Бобом уни чин етим бўлиб қолганида ўз ёнига олганди. Орадан анча пайт

ўтган бўлишига қарамай, уйланмади. Худди мендек унинг ҳам кўзлари жиққа ёшга тўлган, яланг оёқларининг товони ёрилиб кетганди. Йўл четида мени тиз чўккан ҳолда кўргач: «Кичик жаноб», деб хитоб килди.

— Менга кичик жаноб, дема! Мен ҳайвонман, — деб бақирдим.

Бошини қимиirlатиб: «Император бир парча нон учун тиланчилик қиласа ҳам, у императордир. Пулингиз бўлмаслиги мумкин, лекин сиз ҳалиям кичик жанобсиз!», деди.

Бу сўзларни эшитиб, бироз аввал артган кўзларим яна ёшга тўлди. Ёнимга келиб ўтирди, қўллари билан кўзларини ёпиб олиб, ҳўнг-ҳўнг йиглашга тушди. Мен ҳам унга қўшилиб бироз йиглаганимдан сўнг: «Чангген, қош қорайиб қолди. Бор энди уйинга», дедим. У менга бир муддат тикилиб тургандан сўнг аста-аста қадам ташлади. «Борадиган уйим қолдими?» дегани қулогимга чалинди...

Чанггенга ҳам зарарим текканди. Шу ҳолда, бир ўзи кетиб борар экан, ортидан термилиш ич-ичимни тимдаларди. У кўзга кўринмай қолганидан кейингина ўрнимдан туриб, уйга қараб йўлга тушдим. Етиб келгунимча кеч тушиб бўлганди. Хизматкоримиз ҳам ишдан кетган эди. Онам ва Жиашен ошхонада экан. Бири олов ёқяпти, яна бири кечки овқат тайёрляяпти. Отам ҳалиям ўз хонасида, ётоқда эди. Фақатгина Фенгхия аввалгилик хурсанд, бундан кейин қашшоқ-

лардай фақирона ҳаёт кечиришимиздан хабари ҳам йўқ. Югуриб келиб, оёкларимга ёпишиб олди ва: «Нега менга энди кичик хоним, дейишмаяпти?», деб сўраб қолди.

Унинг майингина юзларини силаб қўйдим, аммо бир оғиз ҳам сўз айта олмадим. Яхшиямки, қайта сўрамади. Шимимдаги қотиб қолган лойни тирноқла-ри билан тозалар экан: «Шимингиздаги лойларни туширяпман», деди.

Кечки овқат пайти бўлгач, онам отамнинг хона-сига яқинлашиб: «Овқатингизни хонага олиб келай-ми?», деб сўради.

«Ўша ерда ейман», деди отам. Хонасидан чиқиб, бармоқ учиди мой лампа кўтариб келар экан, чироқ ёруги юзида рақс тушиб, қоронгиликда антиқа тов-ланарди. Кетма-кет йўталганида ошқозони елкасига ёпишиб қолгандек бўларди, гўё. Ўтирганидан сўнг: «Қарзингни тўладингми?», деб сўради.

Бошимни ҳам қилган ҳолатда: «Тўладим», деб жавоб бердим.

— Яхши, яхши.

Елкамга кўзи тушгач, «Елкаларинг шилиниб ке-тибди-ку», деди.

Миқ этмадим. Онам ва Жиашенга аста қараб қўйдим. Уларнинг кўзи ёшга тўлганди. Отам бир неча кошиқ гуруч егач, чўпларини стол устига қўйиб, то-вогини четга сурди. Кейин: «Қадимда Ху оиласи аъзолари фақатгина товук боқишган. Товуклардан

кейин ғозга, ғоздан кейин ҳўкиз боқишига ўтишган. Мана шундай қилиб бадавлат бўлишган», деди.

Отамнинг овози анча заиф эди. Бир неча дақиқа жим бўлиб қолгач, сўзида давом этди: «Навбат менга келганида ҳўкизлар ғозга айланди, ғозлар товуққа ва мана энди битта товуғимиз ҳам йўқ». Гапини тугатгач, аччиқ-аламли кулди. Кулгиси то йиғига айлангунга кулди. Иккита бармоғини кўтариб, менга узанди ва: «Ху оиласидан икки нафар меросхўр чиқсан», деди.

Орадан икки кун ўтиб, Лонгер келди. Кўриниши буткул ўзгарганди. Бахтсизлик олиб келадиган оғзини катта-катта очиб, тилла тишларини кўрсатиб кулди. Уйимиз ва еримизни олган, ҳужжатлар қўлида, ўз мулкини назорат қилиш учун келган эди. У деворни тепиб кўрди ва унга тиралиб қулоқ тутди. Кўли билан деворни силар экан, «Бақувват, бақувват», деб қўйди. Кейин кўчага чиқиб, ерларини айлана бошлади. Қайтиб келиб, қўлларини қовуштириб, «Бу ям-яшил маконда ҳузур тўла ҳаёт кечираман», деди.

Лонгер келгач, авлоддан авлодга ўтиб келаётган уйимиздан томи қамиш билан ёпилган каталакдай кулбага кўчиб ўтишимиз керак эди. Кўчиб ўтаётган кунимиз отам қўлларини орқасига қовуштириб олиб, уйнинг хоналарини айланиб чиқди. Кейин онамга: «Шу уйда омонатимни топшираман, деб ўйлагандим ҳамиша», деди ва ипак кўйлагини чанг қоққандек силкитиб, бошини тик тутганча эшикдан чиқиб кетди.

Кош қорая бошлаган маҳал далада яккам-дуккам дәхқонлар қолғанди. Уларнинг бари энди бу одам хүжайин эмаслигини билар, шундай бўлса-да, қўлларидаги куракларини юқорига баланд кўтариб, отамга салом беришарди. Отам дәхқонларга қўлинни силкитар экан, енгилгина кулиб қўярди. «Энди менга бундай ҳурмат кўрсатмасанлизлар ҳам бўлади», деди у.

Бу далалар энди унга тегишли эмас эди. Кун ботиш арафасида бўлгани боис кўзларини қисиб, олисолисларга тикилиб ўтиради. Шаҳарга қараб кетадиган торгина сўқмоқ борган сайин хиралаша бошлади. Бироз нарироқда ишлаб юрган дәхқон ерга эгилган ҳолда эди. У қаддини ростлагач, отам ҳатто ўша сўқмоқни ҳам кўра олмай қолди.

Отам қишлоқ кираверишдаги ҳожатхонага борганида боши билан ерга гурс этиб йиқилди. Бу овозни эшитган дәхқон ортига қайрилиб, ерда ётган отамни кўрди. У деворга суюниб қолган, умуман ҳракатсиз эди. Кўлидаги ўроғи билан отамнинг ёнига қараб чопди: «Жаноб, яхшимисиз?», деди. Отам кўзларини очиб, дәхқонга қаради ва паст овозда: «Сен кимсан?», деб сўради.

Дәхқон ерга эгилди ва: «Жаноб, бу мен, Вангчи-ман», деди. Отам бироз ўйга толди ва: «Ҳа, тўгри. Вангчи, Вангчи. Орқамда бир тош бор, жуда ботяпти», деди.

Вангчи тошни олиш учун отамни бироз кўтарди, кейин муштдай келадиган тошни олиб, бир чет-

та отди. Ерга ётиб олган олган отам: «Ха, шуниси яхши», деди.

«Сизни турғизиб қўяйми?», сўради Вангчи.

Отам бошини қимирлатиб, хўрсинди ва «Йўқ, керакмас», деди. Кейин: «Сен аввал менинг йиқилганимни кўрганмисан?», деди.

Вангчи: «Йўқ, жаноб», деб жавоб берди. Отам кўринишидан хурсанд эди, яна сўради: «Ундай бўлса, бу биринчи марта, шундайми?».

«Шундай, жаноб», деди Вангчи.

Отам кўзларини юмишдан олдин хириллаган овоз чиқарди. Йиқилганида бўйни синган эди...

Ўша куни кулбага кўчиб ўтгандик. Онам билан бирга ичкарини тозалаётгандик. Фенгхия ҳам хурсанд бўлиб бизга ёрдам бераётганди. Бундан кейинги қашшоқ ҳаёт тарзимиздан ҳалиям хабарсиз эди у. Вангчи рафиқамнинг олдига югуриб келаётганида Жиашен кўлнинг ёнидан қўлида бир челак кир билан қайтиб келаётган эди. «Хоним, хоним! Хўжайнин йиқилиб тушди. Аҳволи оғир», деди.

Кулбадан хотинимнинг бақирган овози эшитилади: «Онажон, Фугуи, Онажон!».

Бошқа ҳеч нарса дея олмай, йиглай бошлади. Ўша пайтда отамга бирор кор-ҳол бўлганини англадим. Кулбадан чиқиб, у томонга қараб чопдим. Жиашен кир челакни олдига қўйиб, ерда ўтирарди. Мени кўргач, «Фугуи, отангиз...», дея ҳайқиради.

Миям ғувуллай бошлади. Жоним борича югуриб, даланинг у томонига ўтиб олдим. Ҳожатхонага етиб борганимда отам нафас олишдан түхтаганди. Уни силталаб, бақирдим — жавоб бермади. Нима қилишимни билмасдим. Оёкка қалқиб, атрофга қарадим. Онам фарёд солганча мен томон чопиб келаётганди. Унинг кетидан қучогида Фенгхия билан Жиашен келарди.

Отам ўлганидан кейин вужудидаги бор қон қотиб қолган инсондек ҳис этдим ўзимни... Гүёки бир мараз бутун вужудимни чирмовикдай чирмаб олган эди. Кун бўйи кулбанинг олдида ўтирдим. Қила олган ягона ишим хўнграб йиглаш бўлди. Фенгхия ҳам ёнимда ўтирас, менга қўшилиб йигларди:

«Бобом йиқилиб тушдими?», деб сўради. Бош иргаганимдан сўнг: «Уни шамол учирив кетдими?», деб савол беришда давом этди.

Онам ва Жиашен дод солиб нола қила олишмади. Буни кўтара олмаслигимдан, мен ҳам отамдек тап этиб ўлиб қолишим мумкинлигидан кўрқиши, шекилли. Баъзида гандираклаб бирон нарсага қоқилиб нетсан ҳам чўчиб кетишарди. Отамдек жиддий йиқилмаганимга амин бўлгач, кўнгиллари жойига тушар ва: «Яхшимисан?», деб сўраб қолишарди.

Ўша кунлари онам менга тез-тез: «Ўзингни баҳтири ҳис этсанг, камбагал бўлиш уят эмас», деб такрорларди ва тасалли беришга уринарди. Бу қадар қийнилишимга қашшоқлик сабаб, деб ўйларди. Аслида,

қалбимда отамнинг қайғусидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Кайсиdir маънода, унинг ўлимига мен сабабчи бўлган эдим, Жиашен ва Фенгхия ҳам бу мусибатларга мен билан бирга сабр қилишга мажбур бўлган эдилар.

Отам вафот этгандан ўн кун кейин қайнотам келди. Ўнг қўли билан узун жуббасини тутиб турарди, юзи мурданикидек оқариб кетганди. Унинг изидан келган, гул-чечаклар ва қизил ипак билан безатилган, тахтиравон шаклидаги арава ва араванинг атрофида қўнгироқ тутган ўнтacha йигит ҳам бор эди. Қишлоқдагилар уларни кўриб, дарров томошага йиғилишиди. Кимнингдир тўйи бор, деб ўйлаб, қандай қилиб бундан бехабар қолганликларидан ҳайратда эдилар. Улардан бири қайнотамдан: «Ким қиз узатяпти?», деб сўради. Қайнотамнинг қовоги солик эди, дўриллаган овозда: «Мен узатяпман», деб жавоб берди.

Бу пайт мен отамнинг қабри бошида эдим. Қўнгироқлар жаранлагандада, қайнотам даргазаб ҳолда қулбамиз томон келаётганига кўзим тушди. Жиашенни олиб кетишга келаётганини билардим. Юрагим тўхтаб қолгудек гурс-гурс урар, нима қилишни билмасдим.

Ғала-ғовурни эшитиб, онам ва рафиқам ҳам ташкарига чиқишиди.

«Ота!», деб ҳайрон бўлди Жиашен. Қайнотам қизига қараб, «Қани у ҳайвон?», деб сўради. Онам кулимсираб, «Фугуини сўраяпсизми?», деди.

«Яна ким ҳам бўларди?», деди қайнотам орқасига қараб. Менга кўзи тушгач, икки қадам ташлаб, бақира кетди: «Ҳайвон, қани, яқинроқ кел-чи!».

Жойимдан қимиrlай олмай қолдим. Қайси юрак билан қимиrlай? Қайнотам: «Ҳайвонсан сен, яқинроқ кел! Нега келиб, менга хайрли кун тиламаяпсан? Менга қара, маҳлук! Жиашен билан турмуш қурган кунинг эсингдами? Бугун ҳам худди шундай бўлади. Қара, тўй араваси қўнгироқлар билан безатилган. Бугунни қизимга уйланган кунингдан ҳам эсда қоладиган қиласман!», деб башарамга мушт туширди.

Қайнотам бақириб-чақириб хуморидан чиққач, Жиашенга қаратса: «Тез ичкарига кириб, тайёргарлигингни кўр!», деб амр қилди.

Жиашен жойидан жилмади ва «Ота!», деб нидо қилди. Қайнотам ер депсиниб, «Тез бўл!», деб бақири. Сал нарироқда қараб турганимни кўрган Жиашен ортига қайрилиб, ичкарига кириб кетди. Шу пайт онам кўзидан дув-дув ёш оқизиб, қайнотамга: «Илтимос, Жиашеннинг қолишига рухсат беринг», дея ёлворди. Қайнотам онамга қаради, кўлинин силбундан кейин Жиашен билан ишинг бўлмасин! Чен

Онам ёлвора-ёлвора бошини ерга эгди: «Эримнинг хотираси ҳаққи-хурмати, илтимос, Жиашен-нинг қолишига изн беринг!».

Қайнотам онамга қараб, күппакдек ириллади:
«Бу хайвон ўз отасини ҳам қабрга тиқди!».

Бу сўзлари билан бироз ҳаддидан ошганини сезди. Овозини пасайтириб: «Бунчалар шафқатсиз бўлганим учун мени маъзур тутинг. Буларнинг бари мана шу эшакнинг қилғилиқларини деб бўляпти», деди. Сўнг менга қараб: «Фенгхия сизлар билан қолади. Жиашеннинг қорнидаги бола эса бизнинг оиласа тегишли бўлади», деди.

Онам бир четда юм-юм йигларди... Кўз ёшларини артар экан: «Ота-боболарим олдида нима деган одам бўлдим?», дерди.

Жиашен қўлида бир тугуни кўтарганча кулбадан чиқиб келди.

«Аравага ўтири!», дея буюрди унга қайнотам.

Жиашен мен томонга қайрилиб, нажот сўрагандек жовдиради. Аравага минар экан, яна бир бор шундай қилди, кейин онамга қаради. Сўнг бирдан Фенгхия кўриниб қолди. Онасини келин аравада кўргач, ёнига чопиб боргиси келди. Жиашен унга ортингга қайт, деб ишора қилганида аравага анча яқин қолган эди.

Қайнотам қўл силкиши билан аравачилар тахтиравонни кўтариб юра бошлашди. Жиашен ғам-андуҳ билан кўз ёш тўкарди. «Қани, чалинг!», деб буюрди қайнотам. Ўн йигит бор кучлари билан қўнгироқларни чала бошладилар, уларнинг овози Жиашеннинг йигисини босиб кетди... Тахтиравон узоқлашгач,

қайнотам ҳам узун жуббасининг этагини кўтариб, шитоб билан юриб кета бошлади. Онаизорим улар то қишлоқдан чиқиб кетгунларича, зирқираб оғриётган оёқлари билан изларидан эргашиб қолди...

Фенгхия менга қараб чопиб келди. Кўзларини катта-катта очиб: «Отажон, онам аравага ўтириб кетди!», деди. Унинг бунчалар ҳаяжонга берилганига базур чидадим. «Фенгхия, бу ёққа кел», дедим. Қизим ёнимга келди. Юзини сийпалаб: «Қизим, мен сенинг отанг эканлигимни асло унутма, хўпми?», дедим.

Бу гапни эшитиб, Фенгхия кулди ва шундай жавоб берди: «Сиз ҳам менинг Фенгхия эканлигимни унутманг!».

* * *

Фугуининг ҳикояси шу нуқтага келгандага ичимда бўлса ҳам кулишдан ўзимни тия олмадим. Қирқ йиллик олчиқ айни дамда ярим ялангоч ҳолда чим устида ўтирас, дарахт шохлари аро сизиб ўтаётган қуёши нурлари қисиқ кўзларига тушиб турарди. Оёқлари бир-иккита оқ соchlар чиққанди. Пешонасини ажин босган, кўксига тер оқиб тушарди. Саргиш кўлмакка кириб олган ҳўкизининг фақатгина боши ва елкаси кўриниб турарди. Тўлқиннинг қирғоққа келиб урилиши мисоли сувнинг ҳўкиз танасиги келиб урилишини

Бу қария сарсари ҳаётим бошланган пайтларда учратган илк киши эди. Ёш эдим, ўй-хаёлим, гам-ташвишм иўқ эди. Ҳар бир янги қиёфа мени ҳаяжонлантираф, қувонч бахш этарди. Менга нотаниш бўлган ҳамма нарса кучли таассурот қолдирарди. Фугуи билан ҳаётимнинг айни шу палласида танишдим. Ҳикоясини айтиб берар экан, у менда ишонч уйготарди, авваллари ҳеч ким қалбимда бундай ҳис пайдо қилган эмас. Жон қулогим билан берилиб тинглаганим сари у ҳам ҳикоясини сўйлашдан тўхтамади.

Фугуи билан танишувим кейинги кунларда ҳалқ қўшиқларини қувонч билан тўплашимга васила бўлди. Бу сермаҳсул ва баракали тупроқлар Фугуи каби инсонларга тўла бўлса керак, деган хаёлга бордим. Йиллар ўтиб, Фугуидек инсонларни кўп учратдим. Шимини худди унингдек киядиган, почаси ерга тегиб турадиган одамлар... Юзларидаги ажинлар қуёш нури ва балчиқча тўла, кулган пайтларида кўринадиган бўм-бўш оғизларида бир ёки иккита тиши қолган одамлар... Тез-тез йиглаб туришса-да, бу уларнинг бахтсиз эканлигидан эмас. Баъзида жуда бахтиёр ва ҳузурбахш умр кечираётган бўлишса ҳам ииглашади. Кафтлари кўчалар мисоли чанг ва қадоқ бўлиб кетган. Кўзларидаги ёшини артиши учун қўлларини юқорига кўтаришлари уст-бошлидаги лойни тозалаш каби табиий ҳаракат ҳисобланади.

Аммо Фугуидай унумилмас одамни бошқа учратмадим. Ҳаёт тажрибаларини бу қадар аниқ тавсиф-

лайдиган, уларни бошқаларга етказишида бу қадар қобилиятыли одам билан сира-сира юзлашмадим. У үтмиши ҳәётини худди ҳозиргидек күра оларди. Болалигиде қандай қилиб қадам ташлай бошлаганидан бошлаб, қандай қилиб йигит ёшига етганигача – ҳамма-ҳаммасини эсларди. Бу ўлкада бундай одамларга дүч келиш үтә мушкул. Қашшоқлик ва машақ-қатлар бошқаларнинг хотирасига салбий таъсир күрсатган бўлиши эҳтимол. Улар кўпинча үтмишлиари ҳақида ўйлагандага мискин, фақир ва камбагал бўлганликларини эслашади, холос. Нима қилишларини билмай, үтмишини галати бир табассум билан унтиб юборишади. Ўз кечмишларига нисбатан гўёки бир ривоятдек қарашибади. Ҳаётий тажрибаларига нисбатан эътиборсизлар. Баъзи бирорлари ўз үтмишлиарини қисман эсласалар-да, булар ҳам кўпинча ҳаётлари билан умуман алоқаси бўлмаган нарсалар бўларди. Бошларига тушган шунча ташвиши ифода этишлари учун бир-икки жумланинг ўзи кифоя қиласди. Баъзиде ёшлар бундай одамлар ҳақида гапирайтиб, «Улар қаригач, итдек яшай бошлашаади», деганларини эшишиб қолардим.

Аммо Фугуи батамом бошқа олам. У үтмиши ҳақида ўйлашдан завқ олар, ўз ҳаёти ҳақида гапириб беришдан шавқ туярди. Гўёки шу йўл билан у ўз ҳаётини қайта ва қайта яшай оларди. Унинг ҳикояси ўзига асир қилиб олганди мени...

Жиашен кетгач, онам күпинча бир бурчакка бориб ўтирад, киши билмас күз ёшларини артарди. Бошида унга юпанч бўлиш мақсадида бир нималар дейишга уриниб кўрдим, аммо юзларидағи ифода сўзларимни бўғзимга тиқилтириб қўярди. Охир-оқибат, кўнглимни кўтарган яна у бўларди: «Жиашен сендан бошқага қарамайди! Уни сендан ҳеч ким тортиб ололмайди!».

Бу гапларни эшитиб, фақат чуқур хўрсиниб қўяр эдим. Нима ҳам дердим?! Кучли ва соғлом бир оила худди сопол идишдай синиб, сочилиб кетганди. Кечалари ётогимда ухлай олмай тўлғанардим. Бир қанча нафратлангулик воқеа-ҳодисалар келарди ақдимга, аммо барибир яна ўзимдан ўзим жирканиб кетардим. Туни билан ўйлайвериб, миям ғовлаб кетгани учун кундузлари бошим оғриди. Экин-тикин қилишга ҳам мажолим қолмасди. Яхшиямки, Фенгхия бор. Тез-тез ёнимга келиб, қўлимдан тортқилаб: «Ота, бир столнинг тўртта бурчаги бор. Бир бурчагини кессак, нечта қолади?», деб савол берарди.

Фенгхия бундай саволларни қаердан ўрганганини билмайман, аммо мен ўзимча уч бурчаги қолади, деб жавоб берсам, хурсанд бўлиб: «Топа олмадингиз, бешта бурчаги қолади!», дерди.

Буни эшитиб, менинг ҳам кулгим қистаса-да, кула олмас эдим. Тўрт кишилик ҳақиқий оилас

ни ўйлардим. Қорнидаги болани ҳисобга олмасақ, Жиашен бизни ташлаб кетган кун столнинг бир бурчаги кесилганди. «Онанг уйга қайтгунича кут, ўшанда столнинг бешта бурчаги бўлади», дедим Фенгхиага.

Уйдаги пулга чақиладиган ҳамма нарсани сотиб бўлганимиздан сўнг онам Фенгхия билан бирга полизлардан ёввойи ўтларни тера бошлади. Ҳар куни қўлида сават кўтариб, чарчоқдан адойи тамом бўлар, устига устак, оқсоқланиб юргани учун Фенгхиага етиб олишда қийналарди. Сочлари қордек оқариб кетган, ҳаётида биринчи марта чўридай қора ишларни қилишга мажбур бўлган эди. Онам Фенгхианинг қўлидан тутар, ҳар бир қадамини назорат қиласарди. Унинг бунчалар эътиборлилигини кўриб, кўзим ёшга тўларди...

Бундай кейин асло эски ҳаётимга қайтмаслигими ни билардим. Онамни ва Фенгхиани ўйлашим керак. Ёр-дўстлардан бироз қарз олиб, кичикроқ баққол дўкони очиш таклифини берганимда онам қулоқ солиб турди-ю, аммо индамади. Бу ердан кетгиси келмаётганди. Ўзи инсон қариса, шунаقا бўлиб қоларкан, ўрганган жойини ташлаб кетгиси келмас экан. «Уй ҳам, нарса ўзгармайди!», дедим онамга.

Аввалига у ҳеч нарса демади, кейин эса сокин овозда: «Отангнинг қабри шу ерда», деди. Бу гап мени бошқа нарсалар ҳақида ўйлашдан тамоман тў-

сиб кўйди. Мавжуд танловларни кўриб чиққач, Лонгернинг ёнига боришга қарор қилдим.

Лонгер бу жойларнинг эгасига айланган эди. Ўнг кўлида чой идиши, эгнида ипак кўйлаги, далаларни айланиб чиқар, ўзига ўта бино қўйган эди. Ҳамиша иккита тилла тишини кўрсатиб куларди. Авваллари уни хокисор одам бўлса керак, деб ўйлардим, бироқ аксар пайтларда оғзини тўлдириб дехқонларни сўкиб, камситиб, хўрларди. Кейинроқ билдимки, буни фақатгина одамларга тилла тишларини кўрсатиш учун қиласар экан...

Қачон у билан учрашиб қолсам, менга нисбатан жуда маданиятли муносабатда бўларди. Кўпинча қаҳқаҳ отиб кулиб, «Фугуи, кел ичкарига, чой ич!», деб таклиф қиласарди. Лонгернинг уйига асло кирмасдим. Ҳис-туйгуларим жўшиб кетишидан қўрқардим. Туғилганимдан бери ўша уйда яшаган бўлсам, эндиликда бу уйнинг янги эгаси Лонгер эди. Ўзимни қандай босишим мумкин, ахир?!

Аслида, яшаш шароитингиз меникидек абгор ҳолга тушса, унчалик ҳам эътибор бермай қўясиз. Эскиларнинг таъбири билан айтганда, «Факирлик инсоннинг ғурурини синдиради». Бу гап айнан мен учун айтилгандек...

Ўша куни Лонгер билан учрашгани борганимда у меҳмонхонада, ёғочдан қилинганди иёб стулда ўтиради. Бир кўлида чой, иккинчисида елигич, оёқларини табуреткага узатиб олганди. Мени кўриб, илжа-

йиб қўйди ва қиқирлаб: «Эҳ, Фугуи! Кир, табуретка олиб ўтири, марҳамат!», деди. Ёғоч курсида ёйилиб ёйилиб ўтирарди. Чой илтифот қиласди, деб ўйламагандим. Ўтирганимдан сўнг, «Қарз сўраб келдинг бу ерга, шундайми?», деди.

Жавоб бермасимдан туриб, сўзида давом этди: «Маълум сабаблар туфайли, менимча, сенга бироз қарз бериб туришим керак. Лекин ўзинг ҳам билсан-ку, айтишадики, бирорни қийин аҳволдан қутқариб олиш мумкин, аммо қашшоқликдан асло чиқариб бўлмайди! Мен мана шу оғир пайтда сенга ёрдам беришим мумкин, лекин сени камбағалликдан қутқара олмайман».

Бош иргадим, «Бироз ер берсанг, ижарага олмоқчи эдим», деб муддаога ўтдим. Лонгер айёrona кулиб: «Қанча ер керак?», деб сўради.

— Уч сотих, — деб жавоб бердим.

— Уч сотих?! — Лонгернинг қошлари чимирилди ва яна сўради:

— Бунча катта ерни эплай оласанми?

— Бироз ишлагач, удалай оламан, — дедим.

Бир муддат ўйлаб тургач, «Бир-биримизни анча вактдан бери таниймиз, сенга яхши ердан уч сотихи ни бераман», деди.

Лонгер чинданам яхши одам экан, менга ростчоқдан ўлар ҳолга тушсам да, ўша уч сотихлик ерни ҳайдаб, экин-тикин қиласди. Авваллари ҳечам дала-

да ишламаганим учун бошида бошқа дәхқонларни күзатдим. Қанчалар секин ишлашимни айтмаса ҳам бўлади. Кеч тушгунча далада қолиб кетардим. Ҳатто қош қорайса ҳам, агар ойдин бўлиб турса, кечаси ҳам ишлашда давом этардим. Экин ўз вақтида экилиши керак. Уругни ўз вақтида ерга қадамасам, бутун бошли йилни қўлдан бой беришим мумкин. Бордию шундай бўлса, нафақат оиласми боқишига қийналаман, балки Лонгерга беришим керак бўлган ер солигини тўлашнинг ҳам имкони бўлмайди. «Секин қанот қоқадиган қуш эртароқ уча бошлиши шарт», дейишади. Мен ўша секин учадиган қуш эдим, ишларни ўз вақтида битира олмайдиган қуш...

Онам мени чиндан ҳам жуда яхши кўради. Бир ўзим ишлашимга рози бўлмади, далада мен билан бирга меҳнат қила бошлади. Бироқ у қари эди, оёқлари ишлагани қўймасди. Ерга эгилса, қаддини ростлаб олиши учун анча вақт керак бўларди. Бир марта далада: «Она, бўлди, боринг уйга», дедим. У эса бошини чайқаб: «Аргамчига қил мадор, ўғлим», деди.

«Касал бўлиб қолсангиз, арқондай узилиб кетамиз, ахир», деб эътиroz билдиридим. Шундай деганимдан кейингина аста-аста дала оралаб юриб, Фенгхианинг ёнига, тепаликка қараб кетди. Фенгхия ҳар куни ўша тепаликнинг устига чиқиб олар ва менга ҳамроҳлик қиласди. Даста-даста гуллар териб, кучогини тўлдириб оларди. Кейин эса мендан ўша

гулларнинг номини бирма-бир сўраб чиқарди. Аммо мен уларнинг номини қаердан ҳам билай?! «Бор, бувингдан сўра!», деб жавоб берардим унга.

Тепаликда ўтирган онам кетмонни қўлимга олганимни кўргач, «Эҳтиёт бўл, оёғингни чопиб қўйма!», дерди. Ўроқ билан ишлай бошлаганимга кўзи тушса, яна хавотирланиб: «Фугуи, қўлингни кесиб олма!», дер эди.

Онамнинг ўтирган жойидан мени огоҳлантириши бефойда эди, сабаби қилиниши керак бўлган бир талай иш бор, тезроқ қимирашим керак. Пишиллаб ишга шўнгирдим, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, ё оёғимга, ёки қўлимга жароҳат етказиб олардим. Оёғим ёки қўлим қонай бошласа, онамнинг ҳуши бошидан учарди. Оёғи огриётганига қарамай, ҳовлиқиб ёнимга келар, қонни тўхтатиш учун яранинг устига бироз лой босарди. Кейин эса қилган бу эътиборсизлигим туфайли аразлаб, эътиroz билдира бошларди. Оғзи бир очилдими, тамом, тўхташ нималигини билмасди. Аммо мен умуман жавоб бермасдим, бўлмаса, йигини бошлаб юборарди.

Онам лой инсон соғлиғи учун жуда фойдали нарса эканлигини тез-тез таъкидларди. У нафақат экинларни ўстиради, балки касалликларга ҳам эм бўлади, ўшандан бери қачонки бир жойим яраланса, онам ҳақ эди: қанчадан қанча касалликларни даволаб юборган лой камситилмаслиги керак.

Хар куни ўлгудек чарчаб ишласангиз, бошқа нарсалар ҳақида ўйлашга вақтингиз ҳам қолмайди. Лонгердан ерни ижарага олган кунимдан бошлаб, ҳар кеча бошим ёстиққа етди дегунча чуқур уйқуга кетардим. Бошқа нарса ҳақида бош қотиришга мајолим бўлмасди. Ҳозир эсласам, ўша кунлар ўта машиқатли ва заҳматга тўла бўлса-да, аммо кўнглимда ҳузур бор эди. Ху оиласи қайтадан товуқларига эга бўлади, деган хаёлга боргандим ўшандада. Агар шу иштиёқ билан ишлашда давом этганимда, ўша товуқлар бир неча йилда ғозга айланар, кун келиб, Ху оиласи яна бадавлат бўлган бўларди.

Уйни Лонгерга қўлдан бой берганимдан бери ипак уст-бош кийишдан воз кечдим. Онам дағал матодан тиккан хирқани кия бошладим. Даставвал жуда ноқулай туюлди, айниқса, баданимга ботганда. Аммо вақт ўтган сайин кўнишиб кетдим, ҳар қалай.

Кунларнинг бирида Вангчи вафот этди. Вангчи кўп йиллардан буён бизнинг ижарачимиз бўлган. Мендан икки ёш катта эди, ўлимидан олдин ўғлига ипак кийимини менга беришни васият қилган экан. У кичик хўжайин эканлигимни асло унутмаган, ипак кийим берадиган қулайликни ҳис этишимни истаганди. Вангчи ҳақиқатан ҳам ажойиб ва мушоҳадали инсон эди. Аммо ўша кўйлакни кийишим билан дарров ечиб қўйдим. Инакдаги инсонни бехузур қиладиган бу силлиқлик чидаб бўлмас даражада эди.

Худди шиллиққуртнинг сўлагидан қилинган кийим кийгандек бўлдим.

Лонгер ерни бизга ижарага берганидан уч ой ўтиб, йиллар давомида оиласиз ишчиси бўлган Чангген кўриниб қолди. Мен далада ишлаётган эдим, онам ва Фенгхия бир четда ўтирадилар. Уст-боши йиртилиб кетган Чангген, чириб кетган шохни ҳасса қилиб олган, мен томонга қараб келарди. Ҳалиям ўша тугуни, бошқа қўлида маҳкам ушлаб олган садақа қутиси бор эди. Тиланчига айланибди. Аввалига уни Фенгхия кўриб қолди. Ўрнидан туриб, «Чангген, Чангген!», деб бақирди.

Онам уйимизда катта бўлган Чанггенин кўргач, унга салом бериш мақсадида ўрнидан турди. Кўз ёшларини артар экан: «Ху хоним, кичик хўжайин ва Фенгхиани жуда соғиндим», деди. «Уларни бир кўриш учун қайтиб келдим».

Чангген далага келди. Мени лойга ботган, одми кийим-бошда кўргач, яраланган қуш мисоли йигига тутилди. «Кичик хўжайин, қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолдингиз?», деб сўради.

Оиласиз ерларидан ажралганидан бери энг кўп қийналган Чангген эди. У бутун умри давомида биз учун ишлаб келганди: урф-одатларимизга кўра, қаригач, у ҳақда қайғуриш бизнинг зиммамида эди. Бироқ қашшоқ ҳолатта тушиб қолганимиз учун бизни тарк этиб кетишдан бошқа чораси қолмаганди.

Хаётда қолиш учун қилиши мүмкін бўлган ягона иш тиланчилик эди.

Чанггенning қайтиб келганини кўриб, юрагимга оғриқ кирди. Ёшлигимда мени доимо елкасига кўтариб олиб юрарди. Катта бўлгач, у билан унчалик ишим бўлмаган. Ҳолимиздан хабар олиш учун бир кун қайтиб келиши эса хаёлимнинг бир учига ҳам келмаганди.

— Ахволинг қалай, Чангген?

— Ёмонмас.

— Сенга иш бериши мүмкін бўлган бирорта оила топа олмадингми ҳалиям?

Чангген бошини «йўқ» деган маънода қимиirlатди. «Менинг ёшимдаги одамга ким ҳам иш берарди?». Бу гапини эшитиб, ҳўнграб йиғлагим келди. Ваҳоланки, Чангген ўз ҳаётидан нолимас, балки мен учун кўз ёш тўкаётганди:

— Кичик хўжайин, буларнинг барига қандай қилиб бардош беряпсиз?

Ўша куни Чангген бизнинг кулбада қолди. Онам иккимиз у биз билан қолишига қарор бердик. Ҳаётимиз бундан кейин янада мاشаққатлироқ бўлар, эҳтимол. Шундай эса-да, онамга қаратада: «Қанчалик қийин бўлмасин, унинг биз билан қолишига рухсат беришимиз керак», дедим. «Агар ҳар биримиз бир луқмадан камроқ ейдиган бўлсак, унинг қорнини ҳам тўйғазамиз».

Онам розилик билдириб, «Чангген тоза қалбали инсон!», деди.

Эртасига Чанггена айни керак пайтда келганини, менга бир ёрдамчи кераклигини айтдим. Энди биз билан яшаши мүмкинлигини билдиридим.

Бу сўзларни эшитиб, Чангген менга жилмайди. Кулишдан ўзини тийиб тура олмади. Кейин жиддийлашиб, деди:

— Кичик хўжайин, менда энди сизга ёрдам берадиган куч йўқ. Шунчалик қайғурганингиз учун миннатдорман.

Мана шу сўзларни айтиб бўлиб, Чангген кетди. Қанча уринмайлик, уни тўхтата олмадик. У, албатта, бизни кўриш учун келишга рухсат сўради.

Ўша куни кетгач, яна келди. Сочини йигиб олиши учун Фенгхиага қизил ипак тасмача олиб келган эди. Бир жойдан топган, ювиб тозалагач, белига осиб кўйган ва шунча узоқ масофани фақатгина шу совғани Фенгхиага бериш учун босиб ўтганди. Ўша кундан кейин Чанггенин қайтиб кўрмадим.

Лонгернинг ерини ижарага олганимдан буён унинг ижаракчисига айланган эдим. Аввалгилик унга Лонгер деб хитоб қила олмасдим. Жаноб Лонгер дежаат қилганимда, қўлинин силтаб, «Фугуи, бизнинг орамизда бундай расмиятчиликнинг ҳожати йўқ», дерди. Аммо вақт ўтиб, бунга ўрганиб колди. Далада

жавлон ураётганимда у ёнимга келиб, мен билан сухбатлашарди.

Бир куни гуручү үраётган эдим, Фенгхия ортимдан ўрилган гуручү дасталарини тўплаётган эди. Лонгер секин-аста яқинлашиб кела бошлади. «Фугуи, — деди. — Ташладим, бўлди. Бундан буён қимор ўйнамайман. Қиморхонада ҳеч ким ғолиб бўлмайди. Аҳволим яхшилигида тўхтатай, оқибатим сеникига ўхшаб қолмасин», деб самимий гапирди.

Бош эгиб, ҳурмат бажо келтирдим ва «Тушундим, тўгри айтасиз, жаноб Лонгер», дедим. Фенгхияни кўрсатиб, «Бу кичкинтай сеникими?», деб сўраб қолди.

— Шундай, жаноб Лонгер!

Фенгхия қўлида гуручү бошоқлари билан бизга қараб турар, Лонгерга маъносиз боқарди. «Жаноб Лонгерга салом бер, қизим!», дедим. Фенгхия гапимга қулоқ солиб, бошини қимирлатиб, «Жаноб Лонгер», деди.

Жиашен ва унинг қорнидаги боласи ҳақида тез-тез ўйлардим. Рафиқам кеттанига икки ой бўлгандан кейин, бир киши у ҳақида хабар олиб келди. Жиашеннинг кўзи ёриб, ўғлимиз дунёга келибди. Қайниотам унга Ючин деб исм қўйибди. «Ючиннинг фамилияси нима?», деб сўради онам астагина ва келган киши «Ху», деб жавоб берди.

Бу хабар келганида менда далада эдим. Онам дарроғи буни менга етказиш учун оқсоқ оёгини судра-

ганча минг бир машакқат чекиб ёнимга етиб келди. Унинг гапи тугамай туриб, йиғлаб юбордим... Жиашен менга ўғил фарзанд туғиб берганини эшитишим билан қўлимдаги белкуракни бир чеккага ташладим ва тўппа-тўғри шаҳарчага қараб югурдим. Ўн қадам ташлагандан кейин тўхтадим. Жиашен ва ўғлимиизни кўриш учун шаҳарчага борсам, қайнотам мени ичкарига киритмайди, деб ўйладим. Онамга: «Она, тайёргарлигинги кўринг, шаҳарга бориб Жиашенни кўриб келасиз», дедим.

Онам ҳам шаҳарчага тушиб, неварасини бориб кўришни хоҳлаётганини айтди, бироқ орадан анча вақт ўтганига қарамасдан, ҳеч қаерга бора олмади. Унга босим қиласиган аҳволда эмас эдим. Урф-одатларга кўра, агар Жиашен оиласи томонидан олиб кетилган бўлса, уни қайтариб олиб келиш ҳам яна унинг оиласига тушарди. Онам менга: «Ючиннинг фамилияси Ху бўлганига қараганда, Жиашен яқинда уйига қайтиб келади», деди. Яна шундай деб қўшиб қўйди:

«Жианшеннинг табиати заиф, яна бир муддат шаҳарчада қолиб, куч йигиб олса, жуда яхши бўлади».

Ючин олти ойлигида Жиашен уйга қайтиб келди. Уйга қайтар экан, беш километрлик йўлни арава билан эмас, Ючинни елкасига олиб, пиёда босиб ўтди. Кўзлари юмуқ, кичкинагина бошини онасининг елкасига қўйганича Ючин отасини кўриш учун келган эди.

Жиашен эгнида олча ранг кўйлак, қўлида оппоқ сумка билан қайтганди. Жуда чиройли эди. Йўлнинг хар иккала томони эндиғина очилган гуллар ва уларнинг устида визиллаб учб юрган асалариларга тўла эди. Жиашен қамишдан ўрилган кулбамиз остонасига келди, аммо бирданига ичкарига кирмади. Аввал бироз кутди ва ерга чўккалаб олиб, сомондан кичик курси ўраётган онамни табассум билан кузата бошлади.

Онам бошини кўтариб, остоңада турган гўзл аёлга кўзи тушди. Жиашенни гавдаси эшикдан кирайтган қуёш нурини тўсиб қўйган, унинг кўланкаси қизғиш рангда порларди. Онам на Жиашенни ва на унинг елкасидаги Ючинни таниди. «Кимсиз, кимни сўраб келдингиз?», деб сўради. Буни эшиштан Жиашен: «Бу менман, Жиашенман», деб жавоб берди.

Ўша пайтда Фенгхия иккимиз далада эдик. Қизим бир бурчакда ўтириб, мени томоша қилаётган эди. Кимдир чақирганини эшиштим. Аввалига онамнинг овозига ўхшаб кетди, кейин янгишдим, шекилли, деб ўйладим. Фенгхиадан: «Кимдир чақиряптими?», деб сўрадим.

Фенгхия орқасига ўгирилиб, чақираётган одам бувиси эканини айтди. Қаддимни кўтардим — онамга кўзим тушди. Ёнида қирмизи кўйлак кийиб олган Жиашен ва унинг қучоғида ўглим Ючин бор эди. Фенгхия онасини танигач, дарҳол унга қараб чопа кетди. Мен бўлсам, гуруч даласида туриб, онам мени

чақирған томонга қараб турардим. Онаизорим құллари билан тиззаларини ушлаб, ийқилиб тушмасликка ҳаракат қиласы. Фенгхия югуриб бориб, онасининг тиззаларини қучиб олди. Жиашен Фенгхиани бағрига босиш учун күчогидаги Ючин билан пастта чўккалади. Мен тепаликка чиқиб олдим. Онам ҳалиям исмимни айтиб чақираради, уларга яқинлашган саин янга гандираклай бошладим. Юзимдаги табассум билан Жиашенга қараб илдамладим, у ўрнидан турди ва бир муддат юзимга тикилиб қолди. Аҳволимни кўриб, бошини олдинга этганча юм-юм кўз ёш тўка бошлади...

Онам юзида севинч ёшлари билан менга қараб, «Сенга айтгандим-ку», деди. «Жиашен сеники, ҳеч ким уни сендан тортиб ололмайди, дегандим-ку!».

Жиашен қайтиб келиши билан бағримиз тўлиб қолди. Энди меҳнат қилганда менга ёрдам берадиган одам бор эди. Унга алоҳида эътибор бера бошладим. Аслида, бундай муносабатда бўлаётганимни менга Жиашеннинг ўзи эслатганди, буни сезмабман ҳам.

Далада ишлар эканмиз, унга қаратса тез-тез: «Уйга бориб, бироз дам олсанг-чи!», дер эдим.

Жиашен бой-бадавлат оилада дунёга келган, тўкин-сочинликда катта бўлган эди. Териси момиқина ва нозик эди. Унинг бундай оғир ишларни килаётганини кўриб, ачиниб кетардим. Бориб дам олишини ним йўқ!», дер эди.

Онам тез-тез: «Үзингни бахтли ҳис этсанг, камбагал бўлиш уят эмас», деб такрорларди. Жиашен кийиб юрган ипак кўйлагини ечиб, менга ўхшаб одмигина кийина бошлади. Чарчаб кетганидан нафас ололмайдиган аҳволда бўлса ҳам, кун бўйи кулиб турарди.

Фенгхия ҳам яхши фарзанд эди. Гиштин уйдан чиқиб, қамишдан тикланган кулбага кўчиб ўтганимизда ҳам хушчақчақлигини асло йўқотмади. Йўқчилик туфайли еганимиз фақатгина буғдой бўлган кунларда ҳам ҳатто бир марта бўлсин оғзига соглан луқмасини туфлаб ташламади. Укаси уйга келганлиги учун аввалидан ҳам хурсанд бўлди, менга ҳамроҳлик қилиш учун далага келмай ҳам қўйди. Ягона истаги укасини кучогига олиш бўлди. Бечора Ючиннинг опаси энг камида беш-олти йил яхши кун кўрди, аммо ўғлим фақат олти ойгина шаҳарчада қолди, холос. Эндиликда у мен билан бирга қашшоқлик таъмини totиш учун бу ерга келганди. Ҳаммадан кўп мен унга зарар келтирган эдим.

Ҳаётимиз шундай давом этар экан, орадан бир йил ўтиб, онам оғриб қолди. Аввалига фақатгина боши айлана бошлади. Бизга қараганида кўзига хира кўринаётганимизни айтарди. Буни жиддий қабул қилмадим, қарияпти ва табиийки, кўзлари олдингидек яхши кўрмаса керак, деб ўйладим. Кунлардан бир куни олов ёқаётганида боши бир томонга огиб қолибди. Деворга суюниб турар экан, худди ухлаётгандек эди. Жиашен билан бирга даладан қайтгани-

мизда ҳалиям шу аҳволда турарди. Жиашен онамга гапирди, аммо онам жавоб бермади. Рафиқам онамнинг ёнига бориб, уни силкитганида шилқ этиб ёнга йиқилиб тушди. Жиашен қўрққанидан менга қараб бақириб юборди. Дарров ошхонага қараб чопдим, онамнинг кўзлари очиқ, бизга қараб турарди. У билан гаплашишга ҳаракат қилдик, лекин умуман жавоб бермади. Бироз вақт ўтиб, овқатнинг таги олганини сезиб қолди. Ўшандагина ўзига келиб: «Қизиқ, мен қанақасига бундай ухлаб қолибман, а?», деди.

Шошиб ўрнидан туришга ҳаракат қилди, аммо яна ерга йиқилиб тушди. Уни дарров ётогига олиб бордим. Онам ухлаб қолганини такрорлашдан тўхтамас, унга ишонмаяпмиз, деб ўйларди. Жиашен мени бир четга тортди ва: «Шаҳарга чопинг, шифокор топиб келинг!», деди.

Шифокор олиб келиш учун пул керак, мен эса турган жойимда қотиб қолгандим. Жиашен тўшакни кўтариб, рўмолча орасидан иккита кумуш ақча олиб, менга узатди. Пулларга қараб, юрагим эзилиб кетди, бу Жиашен шаҳарчадан ўзи билан олиб келган охирги маблаг эди...

Онамнинг соглиги мени жуда ўйлантириб кўйганди, шу сабабли пулни олдим. Жиашен рўмолни диққат билан қайта бувлаб, қайтариб тўшакнинг тагига кўйди. Кейин эса менга ювилган кийимларим-ҳарга қараб кетдим.

Жиашен ҳеч нарса демади, мен билан бирга эшик-кача келди. Бир неча қадам ташлаб, ортга қайрилиб, унга қарадим. Кўллари билан соchlарини тузаб, менга бошини силкиди. Уйга қайтиб келганидан бери Жиашендан илқ бор узоқлашишим эди. Уст-бошим эски, аммо тоза. Онамнинг яқинда тўқиган сомон ковушини кийиб, шаҳарга қараб йўл олдим. Фенгхия қучогида Ючинни опичлаганча остоnада, ерда ўтиради. Тоза ва чиройли кийимларимни кийганимни кўриб: «Отажон, далага бормайсизми?», деб сўради.

Шунчалар тез юрдимки, яrim соат деганда шаҳарга етиб келдим. Бу ерга келмаганимга бир йилдан ошганди. Шаҳарга кириб борар эканман, ичимда улкан бўшлиқ ҳис этдим. Эски танишларимни кўриб қолишдан қўрқардим. Мени шу аҳволда кўришса, нима деган одам бўламан, ахир. Ҳаммасидан ҳам қайнотамга дуч келиб қолишдан ҳадиксирадим. Гуручомбори жойлашган кўчадан ўтишга юрагим бетламади, узоқ бўлса ҳам атайин бошқа кўчадан юришга қарор қилдим. Шаҳардаги ҳамма шифокорларни танирдим. Ким ҳалол меҳнат қилишини, ким одамларни алдаб пул топишини жуда яхши билардим. Бироз ўйлаб, ипак кийимлар сотадиган дўкон ёнида жойлашган Лин исмли шифокорни топиш энг тўғри қарор, деб ўйладим. Бу шифокор қайнотамнинг дўсти эди. Жиашеннинг ҳурматига балки бизга озрок чегирма ҳам қилиши мумкин. Ҳокимият биносининг олдидан ўтар эканман, ипак кўйлак кийган бир бола-

та кўзим тушди, у оёгининг учидаги туриб, мис эшикнинг тутқичига қўлини етказишга уринарди. Ёши Фенгхия қатори эди. Шаҳар ҳокимининг ўғли бўлса керак, деган хаёлга бордим. «Кел, сенинг ўрнингга эшикни тақиллатиб бераман», дедим.

Бола рози бўлиб, бошини қимиратди. Эшикни бир неча бор тақиллатдим. Ичкаридан «Ҳозир!», деган овоз эшитилди. Худди шу пайт кичкингой «Қани, қочдик!», деб қолди.

Мен ҳали нима бўлганини англаб улгурмасимдан болакай чаққонлик билан девор ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Эшик очилиб, хизматкор либосидаги бир одам чиқиб келди. Эгнимдаги кийимни кўриши билан ҳеч нарса демай, мени итариб юборди. Бундай ҳаракатни кутмаган эдим, мувозанатимни йўқотиб, зинадан пастга думаладим. Ўрнимдан туриб, бўлиб ўтганларни унутиб, йўлимда давом этаман, деб турсам, хизматкор менга яна бир тарсаки тушириш мақсадида ёнимга келди. «Қанақа жой эканлигини билмасдан туриб тиланчилик қилиш учун келаверсанми?!», деди.

Бирдан газабим кўзиб, мен ҳам уни сўқдим: «Ота-бобонгта лаънат бўлсин, рўшнолик кўрма ҳеч қачон!».

Хизматкор мени тагига босиб олиб, калтаклай кетди. Юзига мушт туширдим, у ҳам қараб турмади. Кўчанинг ўртасида жанжаллашиб кетдик. Мени енга олмаслигини тушунган айёр хизматкор икки оёғим-

нинг орасига ура бошлади. Мен ҳам қолишмасдим. Аслида, на мен ва на у муштлашишни билмас эдик. Бир амаллаб бир-биримизга мушт туширсак бўлди...

Орадан бироз вақт ўтгач, атрофдан «Бу иккаласи умуман уриша олмас экан, аҳмоқлар!», деган овозлар эшитила бошлади. Жанжални тўхтатдик. Ортимга қайрилиб қарасам, сариқ маҳсус кийимлар кийган миллий озодлик ҳаракатининг аскарларига кўзим тушди. Улар отлар ёрдамида ўнтача тўпни тортиб келишарди, бу тўпларнинг ҳар бири битта эшик катталигида эди. Бироз аввал бизга бақирган одамнинг белида тўппонча осилган, у ҳам аскар эди. Хизматкор лаганбардорлик қилишни боплаб қўяркан. Аскарларни кўриши билан уларга бошини қимирлатиб салом берди ва қўлинни қовуштириб ҳурмат бажо келтирди: «Жаноб қўмондон, ҳурматимни қабул қилинг!».

Қўмондон бизга қўлинни бигиз қилиб кўрсатиб, «Бу икки аҳмоқ ҳали қандай қилиб уришишни ҳам билмайди-ку! Қани, бу ёққа келиб, мана бу тўп араваларини тортинглар-чи бир!», деб амр қилди. Тепа сочим тикка бўлиб кетди, бизни аскарликка олишаттанди. Хизматкор ҳам типирчилаб қолди. У ёқ-бу ёққа бориб кела бошлади ва: «Жаноб қўмондон, мен шаҳар ҳокимининг хизматчисиман», деди.

«Шаҳар ҳокимининг хизматчиси ватанига хизмат қилишга жуда ҳаваскор бўлиши шарт», деди қўмондон. Хизматкор кўрқиб кетган эди. «Йўқ, йўқ...», деб гингший бошлади. «Мен ҳокимнинг ўғли эмасман.

Үлгунимча калтаклашса ҳам, бунга даъво қилмайман,
Мен унинг хизматкориман, жаноб қўмондон!».

«Ҳа, жин урсин сени!», деб бақирди қўмондон.
«Мен қўмондонман!».

«Ҳа, ҳа. Жаноб қўмондон, мен хизматорман!».

Хизматкор нима демасин, кор қилмади. Қўмон-
доннинг аччиғи чиқди; унинг юзига яхшилаб ту-
шири: «Минфиллашни бас қил! Араванинг бошига
ўт!».

Менинг ҳам бошқа иложим қолмади. Отлардан
бирининг жиловидан тутиб, уларнинг ортидан юра
бошладим. Ўзимча, вақти келса, бир йўлини топиб,
қочиб қоламан, деб ўйладим. Хизматкор эса ҳалиям
қўмондонга ёлвораётган эди. Бироз юргач, қўмондон
мени ҳайрон қолдириб, унинг айтиётганларига кўн-
ди: «Бўпти, бўпти! Бор кетавер, қўрқоқ, бошим ши-
шиб кетди гапларингдан!».

Хизматкор жуда хурсанд эди. Ерга эгилиб, ҳозир
қўмондоннинг олдида сажда қиласа керак, деб ўйла-
дим. Лекин бундай қилмади. Қўмондоннинг олдида
унга қараб мўлтираб турар ва фақатгина қўлларини
бир-бирига ишқарди. «Ҳали ҳам қараб турибсанми,
йўқол кўзимдан!», деб бақирди қўмондон.

Хизматкор фақат: «Бўлди, бўлди! Кетяпман!», дея
олди, холос. Сўнг у ердан қочиб қолди. Қўмондон бе-
лидан тўппончасини чиқарди, бир кўзини қисиб, хиз-
маткорни нишонга олди. Хизматкор ўн қадам таш-
лаб, ортига қайрилиб қаради. Қўзларига ишонмади,

турган жойида қотиб қолди. Кўмондоннинг тепкини босишини кутаётган ўлжага ўхшарди. Шунда қўмондон: «Юр, юрсанг-чи!», деб буюрди. Хизматкор ўзини ерга ташлади. Тиззалири устида ўтириб, кўз ёш тўканича яна ёлвора бошлади: «Жаноб қўмондон, жаноб қўмондон...».

Кўмондон тепкини босди, бироқ ўқ хизматкорга тегмади. Ердан сакраган бир тош хизматкорнинг қўлини яралади, қўли қонай бошлади. Кўмондон тўппончасини унга қаратиб: «Тур ўрнингдан, тур!», деб амр қилди. Хизматкор ўрнидан турди. Кўмондон унга қаратади: «Даф бўл, кет бу ердан!», деб бақирди. Хизматкор пушаймон бўлган, титраб, дудукланиб: «Жаноб қўмондон, тўпни тортаман», деди. Кўмондон тўппончасини яна унга қаратди ва «Зудлик билан югуриб кетсанг, ўзингга яхши бўлади», деб огоҳлантириди. Хизматкор дафъатан тушуниб етгандек ўзига келди ва телбалардек югурга кетди. Кўмондон иккичи марта ўт очганида хизматкор кичик кўчага бурилиб улгурган эди. Тўппончасига қараб: «Эҳ, лаънати! Бошқа кўзимни қисибман-ку!», деб сўкинди. Сўнг ортига ўгирилди ва менга кўзи тушди. Кўлида куроли билан ёнимга келди. Тўппончасининг учини кўксимга қадаб, «Истасанг, сен ҳам кетишинг мумкин!», деди. Оёқларим дир-дир титрай бошлади. Айни дамда у ҳар иккала кўзини ёпиб ўт очса ҳам мени у дунёга равона қилиши тайин эди. «Араваларни тортаман, тортаман», дедим ёлворганинамо овоз билан.

Үнг қўлим билан жиловни ушладим, чап қўлим билан Жиашен берган чўнтағимдаги иккита кумуш тангани маҳкам ушлаб олган эдим. Шаҳардан узоқлашар эканмиз, худди бизнинг кулбамизга ўхшаб кетадиган, томига қамиш босилган кичик-кичик кулбаларга кўзим тушди. Бошимни эгганча жимгина йиғлаб борардим...

Тўпчилар билан бирга шимолга қараб кетдик. Юрган сайин узоқлашиб борардик. Бир ойдан кейин Аньхой провинциясига етиб бордик. Аввалига қочишни ўйладим, қочиб қолишни режалаштириб юрган битта мен эмас эдим. Ҳар куни бир ёки икки қиёфаси таниш кимдир аскарлар қишлоғидан йўқолиб қоларди. Ҳақиқатан қочдиларми ёки қоча олмадиларми, шуниси менга қизиқ эди. Унвони баланд бўлган аскар, юзбоши қария Куандан бу ҳақда сўрадим.

«Хеч ким қоча олмайди», деди жиддий тарзда. Қария Куан тунлари ҳамма ухлаётган пайтда ўқ овозларини эшитдимми, йўқми, шу билан қизиқди, эшитганимни айтдим. Булар қочаётган аскарлар эканлигини, баҳти чопиб, ўқдан омон қолгарни бошқа бирликлар кўлга туширишини айтди. У гапирав экан, юрагим музлаб қолай деди. Бундай мажбурий сафарбарлик Озодлик ҳаракатлари бошланганидан бери давом этаётганини таъкидлади. У ўзига бириктирилган аскарлар билан Жиангчига қараб кетар экан, қочиб қолсан, аммо орадан бир неча кун ўтиб, Фуцзянь томонга бораётган бирлик томо-

нидан қайтадан аскарликка олинган эди. Ўшандан бери орадан олти йил ўтгани, ҳалиям аскарлигини айтди, бирок шу кунгача японлар билан жанг қилмабди. Фақатгина коммунист партизанлар гурӯхига қарши кураш олиб борган эди. Мажбурий аскарлик пайтида етти маротаба қочишга уринган ва ҳар сафар бошқа бирликлар томонидан қўлга олинганди. Охирги мартасида уйига эллик километр қолганда ҳозирги бирликка дуч келиб қолгани ва яна армия сафига қабул қилинганини ҳам ҳикоя қилиб берди. «Қочиш ҳам жонимга тегиб кетди, тўғриси», деди у сўзининг якунида.

Янцзи дарёсидан кечиб ўтганимиздан сўнг пахтадан тикилган либос кийдик. Дарёдан ўтганимиздан кейин қочиш истагим сўнди. Уйдан узоқлашганим сари жасоратим ҳам камайиб борарди. Бизнинг бирлигимизда ўн беш-ўн олти ёшлардаги ўн икки нафар ўслирин ҳам бўлиб, уларнинг орасида Цзянсу провинциясидан Чуншенг исмли бола бор эди. Қачон қарама, шимолдаги уруш ҳақида бетиним савол берарди, мен у ерда уруш бўлаётганини айтардим, аммо аслида ўзим ҳам бехабар эдим. Ҳар қандай аскар, кун келиб, албатта, урушга киришини билардим. Чуншенг билан жуда яқин эдик. Ҳамиша ёнимда эди. Тез-тез қўлимдан тортар ва: «Нима деб ўйлайсиз, ўлиб кетамизми?», деб сўраб қоларди. «Билмайман», деб жавоб берардим. Қачон шу саволини берса, юрагимга андух чўкарди...

Янци дарёсини кесиб ўтгач, тўп ва тўппонча овозларини эшита бошладик. Авваллари овоз узоқдан эшитила бошлади, яна икки кун юрганимиздан сўнг тўп овозлари янада яқинроқдан эшитиладиган бўлди. Кичик бир қишлоққа етиб келган эдик. Бу қишлоқда бирор жонзот кўринмасди. Одамлар ҳам йўқ эди. Кўмондон тўпларни шу ерга ўрнатишимиши буюрди, бу сафар ҳақиқий урушга кираётган эдик. Бир аскар кўмондоннинг ёнига келиб, ундан: «Жаноб кўмондон, ҳозир қаердамиз?», деб сўради.

Кўмондон: «Нега мендан сўрайсан? Қаерда эканлигимизни мен қаердан билай, аҳмоқ!», дея жавоб берди. Ҳатто кўмондон ҳам қаерда эканлигимизни билмасди. Қишлоқ аҳолиси қочиб кетганди. Ён-атрофга назар солдим, бир нечта баргини тўккан дараҳт ва кулбадан ташқари ҳеч нарса кўринмади. Иккинчи кундан кейин сариқ кийимли аскарлар кўпайди. Улар турли жойлардан бирликлар ҳолида гурӯҳ-гурӯҳ бўлиб келишган эди. Биз турган жойда аскаргоҳ бино қилишди. Яна икки кундан сўнг ҳали бир марта ҳам тўпдан ўқ узмасимиздан туриб, кўмондон қамалга олинганимизни айтди.

Қамалга олинган фақат бизнинг аскарларимиз эмас эди. Ўраб олинган ўн квадрат километр майдонда юз мингга яқин Миллий бирлик аскарлари бор эди. Аскарларнинг бари сариқ кийимда эди. Четдан қараганда, улар гўёки бутхона тартиб-қоидаларини бажараётгандек кўринарди.

Кария Куан фикрини жамлаб олди. Аскарлар турган жой яқинидаги тепаликда тамаки чекар ва шу атрофда у ёқдан бу ёққа ўтиб юрган аскарларни күзатиб ўтиради. Ҳар замонда уларга салом бериб күярди. Ҳақиқатан ҳам таниш-билиши жуда күп эди. Кария Куан жуда күп жойда бўлган, еттита фарқли қўшинлар томонидан турли жойларга олиб кетилган эди. Эски қадрдонлари билан ўзаро гаплашиб кулар, дардиҳол қиласади. Улар гийбат қилган одамлар ё ҳалок бўлган ёки охирги марта энг камида бир-икки кун олдин кўришган юзлар эди. Кария Куан бизга, яъни Чуншенг иккимизга бу одамлар бир пайтлар у билан бирга қочишга ҳаракат қилишганини айтиб берганди. У сўзлаётгандан биз турган томондан бир киши: «Кария Куан, сен ҳалиям тирикмисан?», деб сўради.

Кария Куан яна бир эски дўстини кўриб қолган эди. Қаҳ-қаҳ отиб кулди. «Кичкинтой, сен қачон қўлта тушдинг?», деб сўради. У жавоб бермай туриб, яна бир кишининг овози эшитилди. Кария Куан сакраб ўрнидан туриб: «Кария Лианг қаерда эканлигидан хабаринг борми?», деб сўради. У киши ҳам аввалига кулди, кейин: «Ўлди», деб жавоб берди.

Гам-гуссага ботган қария Куан ўз жойига қайтиб ўтирад экан: «Ҳа, лаънати! Мендан бироз қарзи бор эди!», деди. «Кўрдингизми?», деди биз томонга бошини буриб, «Ҳеч ким қочиб кутула олмайди».

Аввалига Озодлик армияси фақатгина атрофимизни ўраб олган эди, улар бирданига хужумга ўтиш-

мади. Шу сабабли ҳам унчалик қўрқмадик. Кўмондон ҳам ўзини босиқ тутарди. Бош қўмондон Чан Кайши танқ жўнатиб, бизни кутқариб олишини таъкидларди. Кейинчалик, милтиқ ва тўплар кўз олдимиизда ўз ҳунарларини кўрсата бошлади, шунда ҳам қўрқувга тушмадик. Фақат юрагимиз сиқиларди, холос. Кўмондон ҳалиям тўпларни ишга туширишга буйруқ бермади. Рутбаси каттароқ бўлган бир аскар фронт чизигида жанг олиб бораётган аскарларимиз қон тўкиб, ўз жонларини фидо қилаётган бир пайтда биз бу ерда кўл қовуштириб ўтиришимиз бемаънилик эканини айтарди. У қўмондоннинг олдига бориб, «Ҳеч бўлмаганда, бир нечта тўп отсак, бўлмайдими?», деб сўради. Кўмондон ўша пайтда пана роқ жойда қимор ўйнаётган эди. Жаҳл билан ортига ўгирилиб: «Тўплардан ўқ узайлик, шундайми? Қайси томонга қараб отамиз, шуни ҳам айтарсан балки?».

Кўмондон жуда муҳим савол берган эди. Жанг қилаётган аскарларимизни ўлдириб қўйсак, нима бўлади? Олдинда жанг олиб бораётган аскарлар тез-тез келиб, бизни огоҳлантириб кетишарди. Бу ўйин эмас. Кўмондон буюрганидек, пана жойга кириб, ўша ерда кутишимиз керак. Тўплардан ўқ узишдан ташқари истаган ҳамма нарсани қилишимиз мумкин эди.

Бир қанча вақтдан бери қамалда бўлганимиз учун озиқ-овқат ва ўқдоримиз тугаш арафасида. Агар бирон самолёт кўриниб қолса, Миллий бирликлар мурлаҳдай бир жойга тўпланиб олишарди. Ҳеч ким

осмондан ташланган ўқ-дори қутиларига қиё боқмас, хамма гуруч халталарга қараб ўзини уради. Самолёт учіб кетгач, аскарлар гуруч халталарини пана жойларға таший бошлашарди. Иккита аскар қопчиқларни ташир, ёнидагилар эса уларни ҳимоя қилиш мақсадида осмонга қараты ўқ узишарди. Шундай қилиб, аскарлар тарқаб кетар ва пана жойларға бекиниб олишарди.

Орадан күп ўтмай, Миллий бирликларнинг аскарлари пана-пастқам жойлардан туриб яланғоч бўлиб қолган дарахтлар ва уйлар томон ҳужум қила бошлади. Аскарлар ён-атрофдаги қамиш кулбаларга тирманиб, уларни ер билан яксон қилиб, дарахтларни аёвсиз кесишарди. Бу ҳам урушнинг бир тури. Бу ҳаракатлардан чиқаётган шовқин фронтдан келаётган қурол товушларини босиб юбориш учун етарли бўлди. Бир неча соат ичидә жамики уй бузилиб, барча дарахтлар кесиб ташланди. Ортда қолган ягона нарса кунпаякун қилинган ерларда уйлардан бузиб олинган ёғоч, тахта ва шох-шаббаларни елкаларида ташиётган аскарлар бўлди. Улар пана жойларига қайтиб келишгач, гуруч пиширишга тушиб кетишли. Чор тарафни осмонга бурқсиб кўтарилаётган тутун қоплаб олди.

Ўша пайларда энг мўл-кўл нарса қурол-ярог эди. Қаерга ётсангиз, ётинг, ёнбошингизга ўқ-дори ботиб, оғриқ берарди. Атрофдаги уйлар харобага айлантирилгандан сўнг аскарлар далаларга бостириб кира

бошлади, улар ханжарлари билан қовжираган ўтларни кесардилар. Бу ердаги ҳолат худди дехқонлар гуруч сомонларини йиғаётган манзарага ўхшарди. Баъзи аскарлар ҳатто дарахтларнинг томирини қазиб чиқаришар, терлаб-пишиб ишлашарди. Бошқалари ҳатто қабрларни ҳам қазий бошлаганди, вафот этгандарнинг суюкларини тобутларидан чиқариб, қайта дафн этиш ўрнига, бир чеккага улоқтириб кетишарди. Тобутлардан олов ёқиши учун фойдаланишарди. Шундай ҳолат юзага келган эдики, ҳеч ким ўликларнинг суюкларидан қўрқмайдиган бўлиб кетганди. Кечалари улар билан ёнма-ён ётсак ҳам, ҳеч ким ёмон туш кўрмасди. Шунчалар кўп гуруч бор эдики, ҳатто уни пишириш учун ўтин етишмас эди. Энди бирорта аскар гуруч деб жанжал кўтармайдиган бўлганди. Аслида, Қария Куан, Чуншенг ва мен устида ётамиз деган мақсадда ертўлага керагидан ортиқча халта олиб келган эдик. Шундай қилсак, ўқдорилар дорилар танамизга ботиб, азоб бермасди.

Олов ёқиши учун ҳеч нарса қолмади, бироқ бош қўмондон ҳалигача бизни қутқаришга келмаганди. Самолётлар энди гуруч эмас, балки нон етказиб бериш билан шуғуллана бошлади. Нон халталари ерга тушди дегунича ўз ҳиссаларини олиб қолишини истаган аскарлар ўйланиб ўтирмай ёпирилишарди. Бирорларининг устига чиқиб олиб, нон талашишлари шини эслатарди. Уларнинг ҳайқириқлари ҳам вах-

ший ҳайвонларнинг овозидан фарқ қилмай қўйди. Кария Куан ҳам: «Қани, туринглар! Бизлар ҳам ўз ҳақимизни олайлик», деди.

Бу ҳолатда фақат шу йўл билангина бирор нарсани қўлга киритиш мумкин бўларди. Кўчага судралиб, эмаклаб чиқдик, мен ўзимга бир томонни белгилаб олдим. Ёнгинамиздан тўппонча ва милтиқ садолари эштилар; дайди ўқлар бошим узра визиллаб учиб ўтарди. Бир сафар бир халта нон учун югуриб борар эканман, ёнимда чопиб бораётган аскар қўқисдан ерга йиқилиб тушди. Очликдан ҳушидан кетди, деб ўйладим, бироқ ортимга ўгирилиб қарамас, бошининг ярми йўқ эди. Шунчалар кўрқиб кетдимки, оёқларим ўзимга бўйсунмай қолди, титраб-қақшаганча ерга ўтириб қолдим. Нонга эга бўлиш учун курашиш гуруч олишдан кўра мاشаққатлироқ ҳолга келиб қолганди. Айтишларича, Миллий бирликлар кун сайин кўпроқ аскар йўқотишда давом этарди. Фақатгина осмонда самолётлар кўринган-дагина пусиб ётган жойларидан чиқиб қолишарди. Гўёки қақраб ётган далада бирданига ўт-ўлан ўсиб кетгандек эди. Нон халталари ерга тушгач, пастдаги аскарлар ўнгу сўлга чопар, тушаётган парашютларга ташланишарди. Нон халталари уичалик ҳам чидами эмас, шу сабабли пастга тушди дегунча йиртилиб кетарди. Бир неча юз киши бирданига битта нуқтага қараб чопиб қоларди. Ҳали манзилга етиб бормай туриб, баъзи аскарлар бир-бирлари билан тўқнатиб, баъзи аскарлар бир-бирлари билан тўқна-

шар, баъзилари ҳушдан кетиб йиқиларди. Бир марта мен ҳам нон олишга ҳаракат қилиб кўрдим, аммо нажиси жароҳат олишим билан якунланди. Гўёки кимдир мени яхшилаб боғлаб, камар билан ўлгудек савалагандек эди. Бошпанага қайтиб келганимда Қария Куан шу ерда ўтиради. Юз-кўзи кўкариб кетган, аммо ҳатто менчалик ҳам нон ололмаганди. Саккиз йилдан буён армияда хизмат қилиб келаётган бу қария қалби тоза инсон эди. Нон бурдаларини меникининг устига қўйиб: «Чуншенг келгунича кутайлик, бирга еймиз», деди. Тиззалаб ўтириб, бошимизни панадан чиқардик. Чуншенгни топишга уринардик. Орадан бироз ўтиб, қўлида резина пойабзал билан эгилганича биз томон югуриб келаётганига кўзимиз тушди. Йигит шунчалар ҳам хурсанд эдик, юzlари қизариб кетган, кўzlари чақнаб турарди. Бир умбалоқ ошиб бошпанага кириб олди, қўлидаги пойабзалларни кўрсатиб, «Кўп нарса олибманми ё?», деб сўради.

Қария Куан менга ҳайрон бўлиб қаради, кейин Чуншенгга бокди ва: «Буларни еса бўладими?!», деди аччиқданиб.

«Буларни ёқиб, гуруч қайнатишими мумкин», деб жавоб берди у.

Бироз ўйланиб қолдик. Чуншенг тўгри айтгаётган эди. Қария Куан Чуншенгнинг уст-бошига назар солди, ажабланарли томони, унинг бирор жойида ҳам жароҳат изи йўқэди. Мен томонга ўгирилиб: «Бу

ярамаснинг калласи ҳаммамизнидан яхши ишлайди», деди.

Ўшандан сўнг бирор марта ҳам нон учун жанжаллашмадик. Чуншенгнинг усулидан фойдалана бошладик. Ҳамма бир-бирининг устига чиқиб олиб, нон учун талашган бир пайтда биз уларнинг ковушларини ечиб олиш билан овора бўлардик. Баъзилари қаршилик қилишмас, яна бирлари телбалардек оёғи билан тепиб юборарди. Ўзимиз билан чўяндан ясалган дубулға олиб бориб, тинч турмайдиган оёқларга яхшилаб туширадик. Чўян дубулғанинг зарбасини қабул қилиб олган оёқлар аввалига бироз типирчилар, кейин музлагандек қотиб қоларди. Резина ковушларни олов ёқиши учун бошпанага йиғиб қўядик. Бизнинг йўқ деганда гуручимиз бор, шу билан бир амаллаб тирик қолаётгандик. Бир томонда гуручайнатиб ер, иккинчи томонда совук ҳавода қорда ялангоёқ у ёқдан бу ёққа чопиб ўтаётган аскарларни томоша қиласардик. Албатта, кулгили ҳолат.

Уруш овози борган сари яқинлашиб келарди, аммо биз на кундуз ва на кечанинг фарқига борардик. Бошпанадан ташқарига чиқишининг иложи йўқ, аста-секин уруш талотумларига ҳам ўрганиб кетдик. Бурнимизнинг тагида бомбалар портларди. Бирлигимиздаги тўпларнинг бари бир уюм темир-терсак-ка айланиб қолди. Борган сайин зерикардик. Орадан кунлар ўтиши асносида Чуншент ўз қўрқувини енга борди, ахир ваҳм ва ваҳиманинг ажалга зигирча ало-

қаси йўқ. Отишма овозлари қулогимиз остида эши. тилиб турган бўлишига қарамай, ҳали ҳам бу овозлар биздан узоқда бўлса керак, деб тасаввур қиласдик. Ҳаммасидан ёмони, ҳаво кундан кунга совиб борарди. Кечалари фақатгина бир неча соат ухлай олардик, кейин титраб-қақшаб уйғониб кетардик. Ташқарида бомбалар портлаган сари замин зириллар, талатўп қулогимизни кар қилиб қўядиган даражада баланд эди.

Ким нима деса десин, Чуншенг ҳалиям бола эди. Бир марта у маза қилиб ухлаб ётганида ёнгинамида снаряд портлади. Чуншенг сапчиб кетди. Жаҳл билан бошпанадан ташқарига отилиб, портлаш бўлган жойга қараб бақира бошлади: «Овозингни ўчиринглар, аглаҳлар! Шовқиндан ухлай олмаяпман, ахир, лаънатилар!».

Уни қўлидан ушлаб бошпанага қайтариб олиб келишга ҳаракат қилаётганимда ҳавода дайди ўқлар ёмғири кезарди.

Олдинги сафларда жанг қилаётган Миллий бирликлар адади кун сайин озайиб борарди. Очликдан ичимишни ит таталамагунча бошпанамидан ташқарига чиқиб, бирор егулик топиб келишга жасорат топа олмасдик. Ҳар куни минглаб аскарлар яраланди. Бизнинг бирлигимиз орқа томонга жойлаштирилганлиги боис яралангандар учун жуда қулай макон эди. Ўша кунларни бошпанадан чиқмай ўтказдик. Орада бир бошимизни чиқариб қаар, зам-

білдә ташилаётган, күллари қўпорилган ёки оёқлари синган, жароҳат олган аскарларни томоша қиласадик. Орадан кўп вақт ўтмай узундан узоқ замбил карво-ни билан жангда яраланганлар гуруҳи олиб келинди. Уларни ташиётган аскарлар бизнинг атрофимиздаги бўш жойларга қараб ўтиб, бақиришарди: «Қани, бир, икки, уч!». Уч дегач, замбилни ағдариб, жароҳат ол-ганларни гўёки ахлат тўккандек ерга улоқтиришарди. Улар оғриқдан ингради. Бу ингроқ ва йиги овозлари бизгача эшитилиб туради. Қария Куан замбилларни ташиётган аскарларга ўтиб кетгач, ортидан: «Ҳай-вонлар!», деб сўкарди.

Яраланганлар сони борган сайин кўпайиб борди. Олдинги чизиқда портлашлар давом этган сайин бизнинг ёнимизга замбил ташиш янада кўпайди. «Бир, икки, уч!».

Жароҳат олганларни ерга отишарди. Аввали-га уларни гуруҳ-гуруҳ қилиб бир жойга йиғишиди, аммо орадан кўп вақт ўтмай, ярадорлар шунчалар кўпайиб кетдики, гуруҳларни ажратиб бўлмай қолди. Изтироблар чўққиси айнан шу ерда эди гўё. Умрим бўйи бу овозларни унутмасам керак. Чуншенг билан бирга уларга қарап эканмиз, аёз изгирини кўксимизга янада чуқурроқ кириб бораётганини хис этардик. Қария Куан бўлса, аччиғи чиқиб, кошларини чимириб оларди. Бу урушга қандай дош берайлик, қандай чидайлик, нима қилайлик? Том маънода ночор эдик.

Кеч киргач, қор ёға бошлади. Портлашлар овози анча тинчиб қолган, ташқарида фақатгина ўз ҳолига ташлаб қўйилган пажмурда аскарларнинг ингроклари эшитиларди, холос. Уларнинг овози қаҳқаҳа ва йиги аралаш қулогимизга чалинарди. Чидаб бўлмас даражадаги даҳшатли саслар! Умрим бино бўлиб, ўшандан сўнг бундан-да қўрқинчлироқ овозни эшитмадим. Қор дастлаб ёмғир аралаш ёға бошлади, худди сел қўйгандек ҳамма жойимиз шалаббо бўлганди. Кейин паға-паға ёға бошлади. Уст-бошимиз ҳўл, тит-рардик. Қор парчалари қўлимизга тушиб, аста эрир, кейин янада шиддатлироқ тус оларди. Шу асно ер қалин қор билан қопланди.

Очлик ва совуқдан тиртай-титрай, ухлаш учун бир-биримизнинг пинжимизга сукилиб олдик. Самолётлар ҳам камнамо бўлиб қолган, шу сабабли ейишга бирор нарса топиш ҳам амри маҳол. Бош қўмондон Чан Кайшининг бизни қутқаришидан умидимиз узилган, ундан ҳам ёмони, бундан кейинги қисматимиз номаълум эди: ўламизми, қоламизми?

Бир маҳал Чуншенг мени турткилади:
— Фугуи, ухлаяпсизми?
— Йўқ.

Кейин Қария Куанини ҳам турткилади, лекин у жавоб бермади. Чуншенг йиглагудек бўлиб, «Бу сафар удалай олмасак керақ», деди.

Кўз ёшларим ёнокларимдан сизиб оқаётганини сезиб турибман. Ўша пайт Қария Куан оғзини очиб

эснади ва «Одамни ғамгин қиладиган бундай нарсалар ҳақида гапирманлар!», деб койиб берди.

Үрнидан туриб: «Ёшлигимдан бери бир қанча жангларда бўлдим. Ҳар сафар ўз-ўзимга яшашим керак, деб уқтиридим. Баданимда ўқ тегмаган жой қолмаган, лекин ўлдира олишмади. Чуншенг, ўлмаслингга ишонсанг, ўлмайсан, албатта!», деди.

У гапини тугатгач, анча пайт ҳеч ким лом-мим демади. Учаламиз ҳам ҳам ўз хаёл дунёмизда кезардик. Мен ўйлаётган ягона нарса оиласам эди. Фенгхия қучогида Ючин билан уйимиз остонасида ўтирганини тасаввур қилдим. Онам билан Жиашени ўйладим. Нафас олишим қийинлашгунга қадар улар ҳақида ўйладим. Гўёки бир киши оғиз-бурнимни қўли билан ёпиб олгандек ҳис этдим ўзимни.

Тун ярмидан оғгач, ташқаридағи яраланганларнинг овози борган сайин пасая борди. Кўни ухлаб колган бўлса керак, деб ўйладим. Огриқдан қийналиб бақираётган бир нечта киши қолган эди, холос. Бир қарасангиз, овозлар бирдан кўпайиб қолар, баъзида умуман эшитилмас эди. Гўёки икки киши гапираётгандек: бири савол сўрайти, иккинчиси унга жавоб берадиган. Бу аламли овозлар тирик одамдан чиқмаётгандек туюлади. Орадан вақт ўтиб, инграганлардан бир киши қолди, холос. Унинг саси шунчалар наст эдики, қулогимнинг атрофида чивин учиб юрганга ўхшарди. Унга бироз қулоқ солдим, овоз инграшдан кўра кўпроқ хиргойи қилганга ўхшарди. Атроф жим-

жит, жуда сокин. Фақатгина ўша овоз эшитиларди, Кўзимдан ёш қўйилгунча уни тингладим. Ёшим қорга кўшилиб бўйнимдан пастга қараб оқарди. Қуёш чиққач, овоз умуман эшитилмай қолди. Бошимизни чиқариб қарадик, кечаси билан инграган аскарларнинг жонлари узилган эди. Улар ерда тарқоқ ётишар, бирорнинг иши йўқ, юзлари юпқа қор кўрпаси билан қопланган...

Бошпанада яшириниб, тирик қолишнинг удавасидан чиққанлар маъносиз кўзлари билан уларга қараб туарди. Бирорта одам миқ этмасди. Ҳозирги кунгача балки минглаб жасад кўрган Қария Куандек тажрибали аскар ҳам тилини ютиб юборганга ўхшарди. Ниҳоят, у чуқур хўрсиниб, бошини сарак-сарак қилди ва бизга қараб: «Бу жуда ваҳимали ҳолат», деди. Қария Куан гапида давом этар экан, ташқарида, кор тагида ётган аскарларнинг жасадлари томон бораарди. Энгашиб, бир аскарнинг юзини ўғирди, кейин бошқасининг. Бир жасаднинг устидан унисига сакраб ўтиб бораарди. Ҳар бир аскарнинг ёнида ўтириб, устидаги қорни тозаларди. Ўша пайтда яна тўп овозлари эшитила бошлади, ўқ ёмгири ёғилди, биз турган жойда ўқларнинг визиллаган овозлари янгради. Чуншент иккимиз ўзимизга келдик ва Қария Куанг қаратади: «Дарров ортингизга қайтинг!», деб бақирдик.

Қария бизга ўғирилиб ҳам қарамади. Ён-атрофни кўздан кечираарди. Ниҳоят, ўриидан турди, қайрилиб,

биз томонга кела бошлади. Келаркан, түртта бармогини юкорига баланд күтариб: «Уларнинг түрттасини танир эдим», деди.

Сўзини тугатиб улгурмасдан кўзлари катта-катта бўлиб кетди ва ерга қулади. Нима бўлганини тушунмадик. Аммо кейин ҳавода учиб юрган ўқларга кўзимиз тушди. Бор кучимиз билан унга қараб бақирадик: «Қария, тезроқ, тезроқ!».

Уни бир неча бор чақирдик. Ерда ҳаракатсиз ётганини кўриб, энди кеч бўлганини тушуниб етдик. Қарияга ўқ текканди. Зудлик билан бошпанадан ташқарига чиқиб, у ётган томонга қараб чопдим. Ёнига етиб келганимда орқаси қон кўлмак бўлган эди... Қарашларим бемаъно, Чуншенг томонга қараб ҳўнграб юбордим. Икки киши уни бошпанага олиб ўтар эканмиз, дайди ўқлар ён-атрофимииздан визиллаб ўтиб турарди.

Бошпанага етиб олгач, қарияни ерга қўйдик. Кўлим билан учасидан оқаётган қонни тўхтатишга ҳаракат қиласдим. Иссиқ қон бармоқларим орасидан сизиб ўтарди... Қария Куан кўзларини очгандек бўлди, бизга қарамоқчи эди, лаблари титради. Паст овозда: «Бу ер қаер?», деб сўради.

Чуншенг ва мен атрофга қараш учун бошимизни кўтардик. Ҳатто қаерда эканлигимизни ҳам унутиб қўйгандик. Кейин яна унга қарадик, кўзларини қаттиқ қисиб, кейин қайта очди. Қорачиқлари катталашган, кулишга ҳаракат қиласдек лабларини қим-

тиб олганди. Чалажон ҳолатда: «Үлаётган жойимнинг номини ҳам билолмадим», деб пичирлади.

Шу гапдан кейин қария Куан вафот этди. Сўнгги нафасидан сўнг боши бир томонга осилиб қолди. Жони узилди... Чуншенг иккимиз бир муддат бир-биrimizga қараб қотиб қолдик. Аввалига Чуншенг йиғлай бошлади. Уни кўриб, мен ҳам кўз ёшларимни тутиб тура олмадим...

Кейин бирлик қўмондонини кўрдик, фуқаро кийимида эди. Оғзигача пул тўлдирилган сумкани кўтариб, ғарб томонга қараб борарди. Ўз жонини кутқариш учун ҳаракат қилаётганини билардик. Кийимлари тагидан ҳам пулларни аёвсиз тиқиб олгани сабаб семиз хотинларга ўхшаб қолган эди. Ёш аскар унга қарата: «Жаноб қўмондон! Бош қўмондон Чан Кайши бизни кутқарадими?», деди.

Қўмондон ортига ўгирилиб, «Аҳмок!», деб жавоб берди. «Бундай пайтда сени ўз онанг ҳам қутқармайди! Нега ўзингни кутқаришга ҳаракат қилмаяпсан?».

Яна бир аскар унга қарата ўқузди, аммо нишонни тўғри ололмади. Нишонга тушиб қолиши мумкинлигини тушунган қўмондон телбаларча қоча бошлади. Аввалги викоридан асар ҳам қолмаганди. Бир гурӯҳ аскарлар қўмондонни отиб ўлдириш учун миљиқла-хар тарафга отарди. Қорга ботиб қолар, яна туриб қишида давом этарди.

Тўп ва миљтиқ овозлари жуда ҳам яқинимиздан келарди. Олдинги қаторда жанг қилаётган аскарларнинг кўланкаларини ҳам кўра олардик. Порох тутуни аро ерга қулаётганларнинг жасадларини кўриб турардик. Энди қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, чошгоҳгача мен ҳам тирик қолмасам керак, деб ўйладим. Ўқ ва снарядлар аро кечган бир ойлик муддатдан сўнг ўлимдан ҳам қўрқмайдиган аҳволга келиб қолдим. Фақат бу тарзда, қоронгилиқда ўлиб кетишadolatdan эмаслигини ўйлардим. Онам ва Жиашен қаерда ўлиб кетганимни ҳам била олишмаса керак. Чуншенгга қарадим, у ҳам менга ўгирилди; рангида ранг қолмаган, ҳалиям қарияни ушлаб ўтиради.

Чуншенгнинг юз-кўзи шишиб кетгунича, бир неча кун давомида хом гуруч едик. Тилини ташқариға чиқариб, лабларини ялади: «Нон егим келяпти».

Шундай аҳволда эдикки, на ҳаёт ва на мамот биз учун муҳим бўлмай қолди. Ўлимдан олдин бир бурда нон есак, баҳтли бўлишимиз учун кифоя қиласди. Чуншенг ўрнидан турди, мен уни дайди ўқлар ҳақида огоҳлантириб ҳам ўтирмадим. Бироз атрофни кузатгач, «Балки ташқарида бир бурда нон топарман, бориб қараб келаман», деди.

Чуншенг бошпанадан судралиб чиқар экан, уни тўхтатмадим. Нима бўлганда ҳам чошгоҳдан олдин ҳар иккимиз ҳам ўлишимиз аниққа ўхшаяпти. Ҳаёт билан видолашишдан аввал бир бурда нон топа олиб еса, унинг учун яхши бўлади. Чуншенг жасадга тўла

даладан юриб борар экан, ниҳоятда толиққани сези-либ турарди. Бир-икки қадам ташлагач, менга қараб шундай деди: «Хеч қаерга кетиб қолманг. Бир бурда нон топиб, албатта, қайтиб келаман».

Құлларини икки томонга осилтириб, бошини әгиб қуюқ тутун ичра олдинга қараб кетарди. Күн ёришган, чор тарафдан күйган порох ҳиди анқирди. Ҳаводаги тутун димоққа урилар, күмир учқунлари ва кул күзимга киради.

Күн чошгоҳга етмасидан бурун бошпанада яшаб келган барча құлға олинди. Озодлик армияси етиб келганида қўлида милиқ тутиб олган бир кекса аскар қўлларимизни кўтаришни буюрди. Белимизда осилган тўппончаларга тегинмасликни айтар экан, қарашлари бежо эди. Камида бизчалик қўрқаётганди. Чуншенгдан унча катта бўлмаган коммунист бир аскар милигининг қоп-кора учини менга қаратди. Юрагим тўхтаб қолай деди. Бу сафар аниқ ўлдим, деб ўйладим. Бироқ отмади. Фақат бақирганча буйруқ берарди. Эмаклаб ташқарига чиқишимни буюрганида юрагим дук-дук ура бошлади, яшаш учун курашиш инстинкти қайта кўриниш берди. Судралганча ташқарига чиқдим. «Қўлингни тушир!», деди менга.

Қўлларимга қўшиб, қайгу босган юрагимни ҳам туширдим. Бир аскар бизни — йигирма нафар асирни шарқ томон бошлаб кетди. Орадан кўн вақт ўтмай, даги тутун бурқсиб-бурқсиб осмонга кўтариларди.

Тошлок ва нотекис ер ташландиқ жасадлар, портлаган мина қолдиқлари, ишдан чиққан қурол ва ўқларга тұла... Оловдан қорайиб кетган юк машинаси ҳалиям ёнаётгандек овоз чиқаради. Бироз юргач, шимолдан келаётган йигирматача Озодлик армияси аскарига күзимиз тушди. Күлларида иссиққина нон күтариб, биз томонға келишарди. Нонга күзим тушиши билан сұлагим оқди. Бизни назорат қилиб келаётган аскар: «Бир қатор бўлиб сафлан!», деб амр этди.

Бизга овқат берсалар керак деб ҳеч ҳам ўйлама-гандим. Қани эди, ҳозир Чуншенг ҳам шу ерда бўлиб қолса! Тирик ёки ўлганлигидан бехабар ҳар тарафга аланглаб боқардим.

Навбатда турганлар йигирма кишидан кўпроқ эди. Ҳар биримизга иккитадан нон бериши. Бунчалик кўп одамнинг бир жойда нон еяётгандаги чиқарган овозини ҳәётимда илк марта эшитдим, бу юзтадан кўп чўчқанинг бирга емиш ейишида чиқадиган овоздан ҳам баландроқ эди. Ҳамма жуда тез ерди. Бир неча асир йўтала бошлади. Ҳар бири ҳамроҳидан ҳам қаттироқ йўталаётгандек эди. Айниқса, ёнимдаги одам жуда қаттиқ йўтала бошлади, шунчаликка етдики, кўзларидан ёш чиқиб кетди, ҳатто қўли билан мени ушлаб олди. Баъзиларнинг томогига нон тикилиб қолганди — бошларини кўкка кўтарганча қимир этмай осмонга қараб туришарди.

Эртаси куни эрталаб ҳаммамизни бўш далага олиб чиқиши. Иккита столнинг рўпарасида, текис

навбат ҳосил қылган ҳолда ерга чўккалааб ўтирадик, Лавозими юқори бўлган аскар бизга сўз қота бошлади. Аввалига бутун Хитой ерлари қандай қилиб озодликка эришиши ҳақида сўзлади. Кейин, «Озодлик армиясига қўшилишни истаганлар ўтирган жойидан жилмасин; уйга қайтмоқчи бўлганлар ўрнидан турсин ва бориб йўл харажатларини олсин», деди.

Уйга қайтиш ҳақидаги гапни эшитишм билан қалбим бесаранжом ура бошлади. Бироқ офицернинг белидаги тўппончага кўзим тушиши билан кўрқдим. У керагидан ортиқ даражада мулойим эди. Кўплаб аскарлар ўрнидан турмади, бир неча кишигина кетишга рози бўлди. Стол ёнига бориб, йўл харажатларини олишди, офицер эса уларга қараб турарди. Пул ва сафар қоғозини олган одам йўлга тушаётган эди. Ичимдан бир овоз ҳозир ўша офицер ҳам бошқа қўмондонлардек тўппончасини чиқариб, кетаётганларни отиб ташласа керак, дерди. Бироқ улар үзоқлашдилар ҳамки қўмондон тўппончасига кўл узатмади. Озодлик армияси асиirlарни ҳақиқатан ҳам уйларига жўнатишга рози бўлганини ўйлаб, мени қайғу босди. Бу кунлардан сўнг урушнинг нима эканлигини жуда яхши англаб етгандим. Бундан кейин асло жанг қилмасликка сўз бердим, уйга қайтиб боришни истардим. Ўрнимдан туриб, офицернинг ёнига бордим. Тиз чўкиб, ёш боладек йиглай бошладим. Аввалига унга уйга боришни истаётганимни айтишини режалаштирган эдим, бироқ бу сўзларни

тилимга чиқаришга құрқиб қалтираң әдим. Фақатгина, «Жаноб комиссар, жаноб комиссар...», дея олардим, холос.

Оғзимдан бошқа нарса чиқмади. Комиссар мени ердан турғазиб, нима хоҳлашимни сүради. Бирок мен унға фақатгина «Жаноб комиссар», дер ва йиғлашда давом этардим. Ёнимда турган Озодлик аскарларидан бири: «У полк комиссари...», дея гапимни түгрилади.

Уни эшитиб, юрагим ёрилай деди. Нима қилишни билмай қолдим. Ортимда ерда ўтирган асиrlарнинг қаҳқаҳа отиб кулаётганларини эшитиб туардим; полк комиссари ҳам уларга қўшилиб куларди. Менга қараб: «Нима демоқчисан, гапир!», деди. Шундан сўнг бироз ўзимга келдим ва қўмондонга: «Уйга қайтишни хоҳлайман», дедим.

Озодлик армияси уйимга қайтишга рухсат берди ва ҳатто йўл харажатлари учун пул ҳам беришди. Жанубга, уйимга қараб чопдим. Оч қолганимда Озодлик армияси берган йўл харажатларидан кам-кам сарфлаб, бирор нарса олиб ер әдим. Чарчаган пайтимда текисроқжой топиб, ётиб дам олардим. Уйимни шунчалар соғинган әдимки, сабр-бардошим қолмаган әди. Оилам билан қайта учрашадиган онни, онамни, Жиашен ва болаларимни ўйлаганим сари кўз ёшим дарё бўлиб оқар, баъзан табассум ҳам қиласдим. Сургунилк ҳасрати ҳақида ўйламасдан жанубга қараб юришда давом этдим.

Янгцзи дарёсига етиб борганимда күрдимки, жануб ҳалиям озод қилинмаган эди. Озодлик армияси қўшинлари дарёдан ўтишга ҳозирлик кўраётган эдилар. Дарёдан ўта олмай, яна бир неча ой шу ерда қолиб кетдим. Очликдан ўлмаслик учун ишлашим керак эди. Озодлик армиясига эшкакчилар кераклигини эшитгандим. Мен яхши эшкакчи эдим. Бир пайтлар, бой-бадавлат эканлигимда, фақатгина вақтимни чоғ ўтказиш учун қайикқа ўтириб, эшкак эшардим. Бир неча мартараб Озодлик армиясига қўшилиб, дарёдан ўтиш учун эшкак эшиш ҳақида ўйладим, чунки улар менга уйга қайтишим учун ёрдам беришганди. Уларнинг олдида ўзимни қарздор ҳис этардим. Бирок урушдан ҳам қўрқардим, оиласми қайта кўра олмасам, нима бўлади, деб қайгуардим. Жиашен ва оиласми учун қарзимни қайтариш эмас, балки фақатгина Озодлик армияси менга ёрдам бергани учун миннатдор бўлиш ва уларни ҳамиша ёдда саклашни ният қилган эдим.

Озодлик армиясини ортда қолдириб, йўлимда давом этдим, улар жануб сари жанг қилишда давом этишиди. Мен эса уйга йўл олдим. Ҳисоблаб қарасам, уйдан чиқиб кетганимга икки йил тўлибди. Кетаётганимда кузнинг ўргаси эди, қайтиб келганимда куз энди бошланиш арафасида эди.

Уст-бошим лой бир аҳволда уйимга қараб юриб борарадим. Қишлоққа кирганимда ҳеч нарса ўзгармаганини кўрдим. Янада тезроқ юра бошладим. Авва-

лига ғиштдан бино қилинган эски уйимизга кўзим тушди, кейин қамишдан қилинган кулбамизга. Кулбани кўришим билан ўзимни ортиқ тутиб тура олмадим ва девоналардек чопа кетдим.

Қишлоққа кираверишда етти-саккиз ёшлардаги киз бола билан уч ёшлардаги ўғил бола ўт ўраётган эдилар. Уст-боши бир аҳволда, кийимлари йиртилиб кетган қизни бир кўришда танидим. У менинг Фенгхиям эди. Ючин юрар экан, бироз қийналар, Фенгхия унинг қўлидан тутиб борарди. Улар томонга қараб: «Фенгхия, Ючин!», деб чақирдим.

Фенгхия эшитмади, бироқ Ючин ўгирилиб қаради. Ючин менга қарап экан, Фенгхия унинг қўлидан тутиб турагарди. Яна бир марта овоз бердим: «Фенгхия, Ючин!».

Бу сафар Ючин опасининг қўлидан тортди, Фенгхия уни тинчлантириш учун ўгирилиб мен томонга қаради. Уларга қараб чопдим, тиз чўкиб Фенгхиадан: «Кизим, мени эслай оласанми?», деб сўрадим.

Фенгхианинг кўзлари катта-катта бўлиб кетганди. Менга тикилиб қаради, лаблари қимиirlади, аммо хеч нарса демади. «Мен отангман, Фенгхия!», дедим.

Фенгхия кулди, оғзини катта очди, аммо ҳалиям гапирмасди. Ўша пайтда нимадир муаммо борлигини пайқадим. Аммо сўраб ўтирмадим. У мени таниганини билардим. Кулар экан, ҳамма тишлари тўкилиб кетганига кўзим тушди. Юзини силаш учун қўл узатганимда кўзлари порлаб, юзини қўлим томонга яқин

лаштириди. Кейин Ючинга қарадим. У, албатта, мени танимасди. Кўркиб кетганидан опасининг пинжига суқилиб олганди. Уни бағримга босишга уриндим, бироқ мендан қочди. Унга қараб: «Болагинам, мен сенинг отангман», дедим. Ючин опасининг орқасига ўтиб бекинди. Опасининг қўлидан тортиб, «Опа, кетдик бу ердан!», дея бошлади.

Худди шу пайт исмимни айтиб, биз томонга чопиб келаётган бир аёлга кўзим тушди. У Жиашен эди. Чопар экан, бир у томонга, бир бу томонга йиқилиб тушаётгандек шошиб келарди. Ёнимга келиб, «Фугуи!», деди. Кейин ерга ўтириб олиб, баланд овозда йиғлай бошлади. «Нимага йиғлаяпсан, нима бўлди?», деб сўрадим. Бироқ унга қўшилиб ўзим ҳам йиғлаб юбордим...

Ниҳоят, уйимга етиб келдим. Жиашен ва болаларим sog-саломат эканини кўриб, кўнглим тинчили. Бир-биримизни қучоқлаб, кулбамизга келгач, онами чакира бошладим: «Она, онажон!». Ичкарига кирдим, бироқ онами топа олмадим. Қотиб қолдим, ортимга қараб Жиашендан: «Онам қаерда?», деб сўрадим.

Жиашен жавоб бермади, кўзлари ёшга тўлганча менга тикилиб тураради. Онам қаерга кетганини тушунган эдим. Бошимни эгиб, остоңада йиғлай бошладим...

Онам, мен кетганимдан икки ой ўтиб, вафот этибди. Жиашен онамнинг: «Фугуи қимор ўйнагани

кетгани йўқ, мен биламан!», деганини эслаб, гапириб берди. Мен ҳақимда ақалли кичик бир маълумот олиш учун ким билсин, рафиқам неча марта шаҳарчага борган экан. Бироқ унга ҳеч ким мажбурий тарзда қўшин сафига олинганимни айтмаган. Жиашенни юпатишга ҳаракат қилган онам ҳатто ҳаётдан кўз юмаётиб ҳам, қаерда эканлигимдан бехабар бўлган. Фенгхианинг аҳволи ҳам ачинарли. Ўтган йили иссиги кўтарилиб, ҳушидан кетиб, гапира олмай қолибди... Ўшандан бери гапирмаётган экан. Жиашен менга буларни айтиб берар экан, йиғидан ўзини тўхтата олмасди... Рўпарамизда жимгина ўтирган Фенгхия у ҳақида гаплашаётганимизни биларди. Менга қараб ширингина куларди, холос. Уни бу аҳвolda кўриб, юрагимга тиф ботгандек бўлди. Ючин ҳам отаси эканлигимни тушунган, аммо ҳали бироз тортиниб турарди. Уни кучогимга олганимда онаси ва Фенгхия томон талпинарди. Нима бўлишидан қатъи назар, ўз уйимда эдим. Илк кеча қанчалик ҳаракат қилмай, сира ҳам ухлай олмадим. Жиашен ва болаларимни ўйлаб бироз сиқилдим. Қамиш томдан шамолнинг ўвуллаши эшитилиб турар, эшик тирқишидан ичкарига сизиб кираётган ой нурига қараб ётардим. Ичимда ҳузур ва осойишталик ҳукмрон эди. Бир оздан сўнг Жиашен ва болаларимни кучоқлаб олдим. «Ўз уйимдаман», дедим такрор-такрор.

Қайтиб келганимдан сўнг қишлоқда ер ислоҳоти бошланиб кетди. Бизга уч сотих ер ажратиб бе-

кетгани йўқ, мен биламан!», деганини эслаб, гапириб берди. Мен ҳақимда ақалли кичик бир маълумот олиш учун ким билсин, рафиқам неча марта шаҳарчага борган экан. Бироқ унга ҳеч ким мажбурий тарзда қўшин сафига олинганимни айтмаган. Жиашенни юпатишга ҳаракат қилган онам ҳатто ҳаётдан кўз юмаётиб ҳам, қаерда эканлигимдан бехабар бўлган. Фенгхианинг аҳволи ҳам ачинарли. Ўтган йили иссиги кўтарилиб, ҳушидан кетиб, гапира олмай қолибди... Ўшандан бери гапирмаётган экан. Жиашен менга буларни айтиб берар экан, йиғидан ўзини тўхтата олмасди... Рўпарамизда жимгина ўтирган Фенгхия у ҳақида гаплашаётганимизни биларди. Менга қараб ширингина куларди, холос. Уни бу аҳвонда кўриб, юрагимга тиф ботгандек бўлди. Ючин ҳам отаси эканлигимни тушунган, аммо ҳали бироз тортиниб турарди. Уни кучогимга олганимда онаси ва Фенгхия томон талпинарди. Нима бўлишидан қатъи назар, ўз уйимда эдим. Илк кеча қанчалик ҳаракат қилмай, сира ҳам ухлай олмадим. Жиашен ва болаларимни ўйлаб бироз сиқилдим. Қамиш томдан шамолнинг ӯвуллаши эшитилиб турар, эшик тирқишидан ичкарига сизиб кираётган ой нурига қараб ётардим. Ичимда ҳузур ва осойишталик ҳукмрон эди. Бир оздан сўнг Жиашен ва болаларимни кучоқлаб олдим. «Ўз уйимдаман», дедим такрор-такрор.

Қайтиб келганимдан сўнг қишлоқда ер ислоҳти бошланиб кетди. Бизга уч сотих ер ажратиб бе-

рилди, бу ер ўз вақтида Лонгердан ижарага олинган эди. Лонгернинг боши ғувуллаган, ерларнинг эгаси у эди, бой-бадавлат кишига айланганига ҳали тўрт йил тўлмасдан туриб Озодлик армияси келди ва унинг ҳам ишига якун ясалди. Коммунистик партия унинг ерларини тортиб олиб, ижарачиларга бўлиб тарқатди. Лонгер мағлубиятни тан олгандан кўра, ўлимни танларди. Бир неча ижарачини қистовга олишга ҳаракат қилиб кўрди. Кўрқитишлари кор қилмагач, калтаклаб кўришга ҳам уринди. Аммо бошига бало орттириб олди. Уни ҳибсга олиб, зўравон мулк эгаси сифатида маҳкамага юбориши. Шаҳар қамоқхонасига жўнатилганида ҳам ишнинг жиддий тус олганини англамади. Эшакдек қайсарлик қиласади. Натижада отиб ўлдирилди...

Лонгер ўлдирилган куни томоша қилиш учун бордим. Ўлимидан олдинги сўнгги дақиқаларда руҳан чўккан эди. Бир киши шаҳар ташқарисидан ҳукм ижро қилинадиган жойга олиб келинаётганида Лонгер кўз ёш тўкиб, бир дўстига «Отиб ўлдирилишим тушимга ҳам кирмаганди!», деяётган экан.

Лонгер ҳақиқатан ҳам аҳмоқлик қилди. Бир неча кун ҳибсда қолиб, кейин чиқаман, деб ўйлади. Отиб ўлдирилиши хаёлига келмагани аниқ.

Тушдан кейин қўшни қишлоқда Лонгерни ўқса тутишди. Аввалига бир чукур ковлашди. Қўшни қишлоқнинг одамлари текин томоша учун оқиб келганди. Лонгерни судраб олиб келишганида қўллари

боғлиқ эди. Оғзи чала очиқ, қийналиб-қийналиб ба-зур нафас оларди. Ёнимдан ўтаётиб, менга тикилиб қаради. Танимаса керак, деб ўйлагандим. Бир неча қадам ташлаб, ортига ўгирилиб, йиғлаганича: «Фу-гүи, сенинг ўрнингга мен ўляпман!», деди.

У менга шундай деб бақирганидан кейин шошиб қолдим. Энг яхиси, у ердан тезроқ узоқлашиш ва уни қандай отиб ўлдиришларини кўрмаслик эди. Оломон орасидан амаллаб ўтиб, тескари томонга қараб кетдим. Бир неча қадам ташлагач, ўқ овози эшитилди. Лонгернинг ҳикояси тугаган эди. Иккичи ва учинчи ўқ овозини эшитмасам, керак деб турган пайтимда ҳаммаси бўлиб беш марта ўқ узилди. Унга қўшиб, бошқа маҳкумларни ҳам отишган бўлса керак, деб ўйладим. Уйга қайтар эканман, ҳамқишлоғимдан «Нечта кишини отиб ўлдиришди?» деб сўрадим. «Фақатгина Лонгерни отиши», деб жавоб берди у.

Лонгер омадсиз бўлиб чиқди. Бешта ўқ билан ўлдирилди. Агар бешта жони бўлганида ҳам, бу ўқлар билан ҳаммасини топширган бўларди.

Лонгер қатл қилингандан сўнг йил давомида ўйхәёлимдан кетмади. Уни ўйлаган сари, ўрнида мен бўлишим ҳам мумкин эди, деган фикр миямни асло тарқ этмасди. Унинг ўрнида биз бўлганимизда, яъни меросхўрлар ўлароқ мен ва отам, катта эҳтимол билан осиб ўлдирилган бўлармилик?! Ўзимни чимдигүраман, йўқ, ҳалиям тирикман. Ўлишим керак эди,

бироқ мана, яшаяпман. Урушдан кутулдим, уйга қайтиб келганимда менинг ўрнимга Лонгернинг жонини олишди. Ота-боболарим нимадир яхши иш қилишгандирки, бу балодан кутулиб қолдим. «Сен яшашинг шарт!», дея қатъий таъкидладим ўзимга ўзим.

Уйга қайтиб келганимда рафиқам ковушимнинг товоң қисмини таъмирлаётган экан. Менга боқдию, юзим мурданикайдай оқариб кетганини кўриб, капалаги учеб кетди. Аввалига касал, деб ўйлади, шекили. Унга бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ўз қарашимни айтиб берганимда рафиқамнинг ҳам юзи оқаринқиради. «Ҳа, омадингиз бор экан, кутулибсиз!», деди пичирлаб.

Кейинчалик бу ҳақида ўйламай қўйдим. Бундай ўйлар билан ўзимни кўркувга солишдан не наф? Ҳаёт бу! Бўладиган нарса бўлмай қолмайди. Шундай ибора ҳам бор-ку: «Бир фалокатдан кутулгандан кейин ортидан албатта яхши кунлар келади». Энди ҳаётимиз ўз изига тушиб кетишини айтиб, Жиашенни юпатган бўлдим. Тиши билан ипни узиб, менга қараб шундай деди: «Пул-бойлик билан ишим йўқ! Ҳар йил сизга бир жуфт янги ковуш тикиб берсам, шунинг ўзи мен учун катта баҳт!».

Жиашеннинг муддаосини тушундим. Рафиқам бир оила бўлиб яшаш баҳтидан энди мосуво бўлишни асло истамасди. Юзидаги ажинни кўриб, ачиндим. Жиашен ҳақ эди. Бутун бошли оила ҳар куни бирга бўлса, пулнинг нима аҳамияти бор?

Фугуининг ҳикояси шу нүқтага етганида ик-
каламиз ҳам офтобда ўтирганимизни сезиб қолдим.
Қуёш қиялаб ўтиб бориши билан дарахт сояси биз-
ни тарқ этганди. Ўрнидан турар экан, бадани би-
роz титраганини сездим. Тиззаларини уқалар экан:
«Вужудим борган сари мўртлашиб боряпти, фақат
танамнинг бир қисмигина кундан кунга юмшаб бор-
япти», деди менга.

Бу сўзларидан сўнг ўзимни кулгидан тўхтата ол-
мадим. Иштонига ўт-ўлан ёпишиб қолган эди. У ҳам
менга қўшилиб кулди, ҳазилини тушунганим учун
жуда хурсанд бўлган эди. Кейин ўгирилиб: «Фугуи!»,
деб ҳўқизини чақирди.

Ҳўқиз сувдан чиқиб, булоқ ёнидаги тол дарахти
тагида ўтлаб юрганди. Унинг орқасига тегиб тур-
ган дарахт шохлари тикка кўринишини йўқотган,
тартибсиз ва нотекис эди. Шохлар ҳўқизнинг сир-
тига теккан сайин ундан япроқлар узилиб тушарди.
Қария қайтадан: «Фугуи!» деб чақирди.

Аста-секинлик билан кўлмакка қараб юриб бо-
раётган ҳўқизнинг кети улкан тошга ўхшарди. Боши
толининг шохлари орасидан ёриб чиқиб, биз томон
қайрилди. Дум-думалоқ кўзларини катта очиб, бизга
қараб турар экан, қария: «Жиашен ва бошқалар ал-
лақачон ишни бошлиб юборишди. Сен ҳам етарлича
дам олдинг. Етарлича ўтлаганинг йўқ, биламан. Ле-

кин ким сенга шунча пайт сувда ичида қол деди?», деб дакки берди.

Фугуи ҳўқизини сугорилган далага қараб олиб кетди, уни омочга боғлар экан, мен томонга ўгирилиб, шундай деди: «Ҳўқизлар қариган чогида худди одамларга ўхшаб қолишади. Оч қолганларида дам олишлари керак. Шунда уларда овқатланишга куч бўлади».

Мен дараҳт соясида ўтирадим. Сумкамни ортимга қўйиб, унга, уни эса дараҳтга суяб қўйгандим. Сомондан ясалган бош кийимидан елпигич сифатида фойдаландим. Ҳўқизнинг қорин қисмидаги осилиб қолган териси қават-қават бўлиб кетган эди. Ер ҳайдоётганида қорни ичи лойқа сувга тўлиб, чайқалоётган сув идишига ўхшаб кўринарди. Фугуининг шими ҳам худди ҳўқизнинг қорин қисмидаги терисига ўхшаб осилиб туради.

Ўша куни гира-шира қоронгилик бостириб келгунича ўша дараҳтнинг тагида ўтиредим. У ердан кетиб қолмадим, чунки Фугуининг ҳикояси ҳали туғамаган эди.

Үйга қайтиб келганимдан кейинги ўтган йиллар албатта маشاққатли бўлди, бироқ жиддий муаммога дуч келганимизни эслай олмайман. Фенгхия ва Ючин күн сайин улгайишар, мен бўлсам борган сари қариб

борардим. Бу ҳолатни на мен ва на Жиашен сезмас эдик... Аввалгига қараганда кучим камайгандек эди. Кунларнинг бирида шаҳарчага сабзавот олиб бориш учун борганимда, ипак сотиладиган дўкон олдидан ўтиб кетаётган бир дўстим менга қараб: «Фугуи, соchlaring оқариб кетибди», деди.

Дўстимни охирги марта кўрганимга эндиғина олти ой бўлган эди. Унинг бу сўзларини эшишиб, ўзимни чиндан ҳам жуда қари ҳис қилдим. Уйга қайтгач, Жиашенга бошдан оёқ назар солдим. У нима қилаётганимни тушунмасди. Ўзига қараш учун бошини олдинга эгди, кейин ортига қарашга уринди ва ниҳоят менга: «Ҳа, нимага қааяпсиз?», деди. «Сенинг ҳам соchlaring оқарибди», дедим кулиб.

Ўша йили Фенгхия ўн еттига қадам кўйган, балоғатта етган навниҳол эди. Агар гапира олганида, шу бугунгача бир қанча совчилар сўраб келган бўларди. Кишлоқ аҳли Фенгхия ёш ва гўзал хонимга айланиб бораётганини айтарди. У Жиашеннинг ёшлигига ўхшарди. Ючин шаҳарчадаги бошлангич мактабга борарди.

Бир неча йил олдин мен ва Жиашен Ючинни мактабга юбориш масаласида иккиланиб қолгандик. Сабаби, умуман пулимиз йўқ эди. Ўша пайтларда Фенгхия ўн икки-ўн уч ёшларида эди. Даля ва уй ишларида бизга ёрдам беришига қарамасдан, ҳалиям бизнинг қаровимизга муҳтожлик ҳис этарди. Жиашен билан уни бир оиласа асранди қиз сифатида бериш ёки

бермаслик ҳакида жуда күп үйладик. Шу йўл билан Ючиннинг ўкишига пул топа оламиз, деб фикрладик. Фенгхия гапира олмаса ҳам жуда ақлли ва зийрак эди. Бу мавзуни кўтарганимизда ёнимизга келар ва нигоҳларини бизга қаратарди. Ўша кўзчалар очилиб ёпиған сари юрагимиз парчаланаар ва уни бошқа бир оиласа бериш мавзусини бир неча кун кейинга қолдирардик. Бироқ Ючин мактаб ёшига етгач, кечиктира олмай қолдик. Ён-атрофимиздаги баъзи таниш-билишлардан ўн икки ёшларидаги бир қизчани катта қилиш истаклари бор-йўклигини сўрар эдим. Жиашенга қаратади: «Агар яхши оила дуч келиб қолса, Фенгхия учун ҳозиргидан анча тўкинроқ ҳаёт насиб қилади», дедим.

Жиашен бош иргади, аммо кўз ёшларини тутиб турга олмади. Она қалби юмшоқ бўлади. Жиашенини янада кенгроқ фикр юритишига ундардим. Тақдир Фенгхия учун катта синов бериб бўлганди, мен унинг янада кўпроқ қийналишини истамасдим. Шу билан бирга, Ючин ҳам машаққат чекмаслиги керак. Уни мактабга чиқарадиган бўлсак, порлоқ келажакка эга бўлиш имконияти кўпаярди. Фарзандларимиз қашшоқлик кўланкасида қолиб кетишларига кўнглимиз рози эмас эди. Жуда бўлмаганда, биттасининг ҳаёти яхшироқ бўлишини хоҳлар эдик.

Фенгхияни қабул қилувчи оила ахтариб юрганимда, одамлар унинг ёши бироз катта эканлигини, агар бир ёш кичикроқ бўлганида, у билан қизиқади-

ган бир нечта оиласар топа олишларини айтишарди. Бу гапларни эшитиб, фикримиздан воз кечдик. Бир ойдан кейин иккита бошқа-бошқа оиласардан яхши таклиф тушади, деб умуман ўйламагандик. Улардан бири қизимни фарзанд қилиб олишни истаса, иккинчиси қариб қолган эр-хотинга қарааш учун сўраганди. Жиашен иккимиз қизлари бўлмаган оила энг тўғриси бўлади, деган хаёлга бордик. Агар Фенгхиани ўз қизлари сифатида кўриб, қабул қилишса, иккинчи оиласа қараганда яхшироқ бўларди. Келишсин, гаплашиб олайлик, деб уларга хабар бердик. Эр-хотин кириб келишди, бир қараашда Фенгхиага меҳрлари тушди. Аммо унинг гапирмаслигини билиб, бирдан воз кечдилар. Аёлнинг эри: «Жуда покиза экан, аммо....», деди.

Шундай деб, назокат билан қайтиб кетишди. Иккинчи оила Фенгхиани қабул қилишидан бошқа танловимиз қолмади. Улар қизимнинг гапира олиши ёки нутқи йўқлиги билан иши ҳам бўлмади, истаганларидек яхши ишласа бўлди эди.

Фенгхиани олиб кетишга келишганида қўлимда белкурак билан далага чиқишга тайёргарлик кўраёттандим. Фенгхия ҳам мен билан бирга чиқиш учун битта сават ва ўроқ олганди. Неча йиллардан бери қачонки далага ишлагани борсам, қизим мен билан бирга борар, ёввойи ўтларни юларди. Бир-биримизга жуда ўрганиб қолган эдик. Ўша куни ҳам мен билан далага чиқаётганини кўргач, уйда ўтири, деган маъно-

да уни түхтатдим. Кўзларини катта-катта очиб, менга қаради. Белкуракни ерга ташлаб, уни кулба томон йўлладим. Кўлидаги сават ва ўроқни олиб, бир четга қўйдим. Ҳалиям менга қараб турар, уни бошқа бир оиласа бериб юборганимиздан бехабар эди. Жиашен унга кийиши учун қизил рангли кўйлак берганида, менга қарамай қўйди. Бошини эгди, Жиашен унинг уст-бошини алмаштиришига ёрдам беришига қўйиб берди. Бу кўйлак Жиашенning эски кўйлагини бузиб, тикилган эди. Жиашен кўйлакнинг тугмаларини ўтказар экан, Фенгхианинг кўз ёшлари унинг тиззасига оқиб тушарди. Кетишини тушуниб етганди қизим. Ўроғимни олдим ва ташқарига чиқдим. Эшик олдида туриб, Жиашенни чақирдим. «Мен далага кетдим, Фенгхиани олишга келишса, ўзинг кузатиб қўярсан. Мени чақирма».

Далага бориб, ўроқни қўлимга олиб, ишлашга харакат қилиб кўрдим, аммо кучим йўқ эди. Атрофга қарадим, ўт ўраётган Фенгхия йўқлигини кўриб, қалбимда улкан бўшлиқни ҳис этдим. Далада ишлар эканман, эндиликда ёнимда Фенгхия бўлмаслигига чидай олмадим. Бор куч ва мадорим мени тарк этганди, гёё. Ўша пайт кўзим Фенгхиага тушди, у ҳар сафар ўтирадиган тупроқ уюмининг устида эди. Ёнида унинг кўлидан тутиб олган эллик ёшлардаги бир одам турарди. Қизимнинг кўз ёшлари сел бўлиб оқарди. Шунчалар хўрсаниб йиглаганидан бутун вужуди титрагар, бироқ кўз ёшлари сокин-сокин оқиб

тушарди. Ҳар замон-ҳар замонда кўзларини артар, буни отасини яхшироқ кўриши учун қилаётганини билардим. Ўша киши менга кулиб қараб, «Хавотир олма, унга яхши қарайман», деди.

Ганини тугатиб, Фенгхианинг қўлидан тутди. Қизимни етаклашига қарамасдан танаси ҳануз мен томонга ўгирилиб туради. Тобора узоқлашдилар, энди унинг кўзларини ҳам кўра олмай қолдим; яна бир оздан кейин кўз ёшларини артаётган қўллари ҳам йўқликка сингиб кетди. Ортиқ чидай олмадим, бошим эгик, кўз ёшларим бўйнимдан оқиб, кўксимга тушарди...

Жиашен ёнимга келганида уни койиб бердим:

— Фенгхиани олиб кетгани келишганида менинг ёнимга келмасин, демабмидим!

— Мен жўнатганим йўқ. Қизимизнинг ўзи сени кўришни хоҳлади.

Фенгхия кетгач, Ючин умуман қулоқсиз болага айланди қолди. Фенгхия кетиб борар экан, Ючин нималар бўлаётганини тушунмай, фактат кузатиб турганди. Фенгхия кетганидан кейин бошини қашлаб, уйга кириб кетди. Кейинчалик бир неча марта менга кўз кири билан қараб қўйганини сездим, аммо ҳеч қачон нима бўлганини келиб сўрамади. Ҳали онасининг қорнидалик чогида илк калтагини егани учунми, мендан жуда қўрқарди.

Тушлик пайтлари Фенгхиасиз стол атрофида ўтирас эканмиз, Ючин икки луқма егач, тўхтар ва

яна ейишни рад этарди. Кўзлари менга ва онасига тикилиб қоларди. Жиашен унга: «Қани, болам, овқатингни е, тез бўл!», деса, кичик бошини қимирлатиб, «Опам-чи?», деб сўрарди.

Жиашен буни кўриб, бошини хам қилиб олар ва яна: «Қани, болам, овқатингни е! Тез бўл!», деб койирди. Кичкинтой таёқчаларни улоқтириб, бақирганча опаси қачон келишини сўрагиси келарди.

Фенгхия кетиши билан ўзимни йўқотиб қўйдим. Бир марта Ючиннинг инжиқликларига чидай олмадим. Столга мушт тушириб, «Фенгхия келмайди», дея бақирдим.

Ючин қўрқиб кетганидан дир-дир титрай бошлади. Кейин ҳақиқатан жаҳлим чиққанини кўргач, бошини солинтириди ва лабларини буриштириб, «Менга опамни топиб беринглар!», деди.

Жиашен ўглимизга опасини бошқа бир оиласа берганимизни ва эвазига олинадиган пулга уни мактабга юборишимизни тушунтириди. Опасининг бошқа оиласа берилгани эшитга, Ючин оғзини очиб, бақириб йиглай бошлади. Унинг кўз ёшини тўхташишнинг имкони йўқ эди. «Мактабга бормайман, менга опамни топиб беринглар!», дерди тўхтамасдан.

Унга эътибор бермадим, йигламоқчи бўлса, майли, ўз ҳолига қўяйлик, йиглаб олсин, деб ўйладим. Яна йиглай бошлайди: «Мактабга бормайман!», деди. Унинг овози жаҳлимни чиқара бошлади. «Нимага пиқиллайсан, ўчир овозингни!», деб койидим.

Ючин жуда күркиб кетиб, тисарилди. Бошимни ундан ўгириб, қайта овқат ейишни бошлаганимни күргач, ўтирган жойидан туриб, бурчакка қараб юри. Кейин яна, «Опамни топиб беринглар! Олиб келинглар уни!», деб бақирди.

Бу сафар у калтакдан қочиб қутула олмасди. Эшик ортида турган супургини олиб, унга яқинлашдим. «Орқангни ўтири!», деб буюрдим.

Ючин Жиашенга қаради, сўнг буйруғимга бўйсунди. Кўлларини деворга тақади. «Шимингни тушир!», дедим унга. Ючин Жиашенга қарав учун бошини у томонга ўгири, шимининг олдини очди ва яна бир марта Жиашенга қаради. Онаси мени тўхтатмаганини күргач, қўрқди. Супургини юқорига кўтарган эдим: «Отажон, илтимос, мени саваламанг!», деди қўрқоқларча.

Унинг сўзлари қалбимни юмшатди. Ючин, аслида, нотўғри иш қилмаган эди. Фенгхиа у билан тугилганидан бери бирга. Опаси билан жуда яқин эди, уни соғиниши табиий. Астагина бошини силаб: «Бор, болам! Овқатингни е!», дедим.

Орадан икки ой ўтган ва Ючин таълим олишни бошлиши керак эди. Фенгхиани олиб кетиш учун келишганида қизим жуда ҳам чиройли кийинган эди. Аммо Ючин мактабга боришини бошлаган куни кийган кийимлари бир аҳволда эди. Онаси унга қараб хафа бўлди. Унинг олдида тиззалашиб ўтириб, уст-бошини бир амаллаб тузатишга уринарди.

«Киядиган бошқа кийими йўқ», деди менга. Ючин яна мактабга бормайман, деб йиғлашни бошлиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз?!

Орадан икки ой ўтгач, Ючин опаси ҳақидаги мавзуни унуган бўлса керак, деб ўйлагандим. Аммо мактабга борадиган илк куни унугмаганини, яна қайсарлик қилаётганини тушундим. Бу сафар жаҳлим чиқмади. Унга сокинлик билан Фенгхиани бошқа оиласа беришимизнинг сабаби унинг мактабга бора олиш имконияти эканлигини тушунтиришга уриндим. Фақат ва фақат яхши ўқисагина опасининг олдиғаги қарзини уза олишини айтдим. Ючин қайсарлик қилди, ўрнидан турди ва бошини кўтариб, «Мактабга бормайман!», деди.

— Калтак егинг келяпти, демак!

Ортига ўгирилиб, ерни тепа бошлади. Кейин хонасига кириб, бақира кетди: «Уриб ўлдирсангиз ҳам бормайман!».

Бу боланинг калтак егиси бор, дедим ўзимча. Кўлимга супургини олиб, ортидан кирдим. Жиашен мени тўхтатиб қолди. «Қаттиқ урманг!», деди астагина. «Бироз қўрқитинг, озор берманг!».

Ичкарига кирсам, Ючин шимини тиззасигача тушириб, ётоқ устига чўзилиб ётиб олибди. Менинг калтаклашимни кутаётганди. уни бу аҳволда кўриб, кўл кўтара олмадим. Аввал ган уқтиринига уринишм керак, деб ўйладим. «Фикрингдан қайтиш учун ҳали ҳам эрта! Ўйлаб кўр!», дедим.

«Опамиң қайтаринг!», деб ҳайқирди ва телбалар-ча йиғлай бошлади. Думбасини нишонга олиб, бир марта туширдим. Бошини ушлаб олди ва: «Огримади!», деди. Яна бир марта урдим, гапини такрорлadi: «Овора бўласиз!».

Ючин мени ўзини калтаклашга мажбур қиласди. Ростдан ҳам жаҳлим чиқиб кетди. Бу сафар бор ку-чим билан туширдим. Бу зарбага чидай олмай, йиғ-лай бошлади, аммо мен бепарво давом этардим. Ҳар нима бўлганда ҳам Ючин ҳали ёш гўдак эди. Чидаб туролмай, ёлворишга тушди: «Отажон, бўлди урманг, ўтинаман. Бораман мактабга!».

Ючин доим яхши бола бўлган. Биринчи кун мактабдан қайтиб келганида мени кўриб, уни титроқ тутди. Эрталаб калтаклаганим учун ҳалиям қўркяпти, деб ўйладим. Орамиздаги бу совуқликни эри-тиш мақсадида мактабда куни қандай ўтганлигини сўрадим. Бошини пастга эгиб, бир нималар деган бўлди. Овқатланаётганида менга қўрқув тўла нигоҳлари билан қараб тураг экан, ўзимни жуда ёмон хис этдим. Уни бунчалик қаттиқ калтаклаганимдан пушаймон бўлдим. Овқатини еб бўлиб, «Дадажон!», деди. Бироз тин олиб, сўзида давом этди. «Муаллим бугун мени уришганини сизга айтишимни тайинла-ди. Тинч ўтира олмас эмишман, ўқишга қунт қилмас эканман».

Буларни эшитиб, газабим тоши. Фенгхиани ўнинг учун бирорларга берган бўлсак, у эса дарслари-

га етарлича эътибор бермас экан. Ликопчасини олиб, стол устига урдим. Ючин йиглай бошлади. Кўзи ёшга тўлиб, «Отажон, илтимос, мени урманг! Орқам ҳали-ям оғрияпти. Ўзи шунинг учун тўхтамай қимиirlадим дарсда», деб ёлворди.

Шимини тушириб, қарадим. Эрталабки калтак туфайли думбаси кўкариб кетибди. Бундай кўкарған орқаси билан қандай қилиб қимиirlамай ўтира олсин ахир?! Ўғлим кўрқувдан титраётганини кўриб, юрагим эзилди, кўзимга ёш келди...

Фенгхия бизнинг ёнимиздан кетганидан бир неча ой ўтиб, қайтиб келди. Кечаси бир одам келиб эшигимизни тақиллатганида Жиашен иккимиз ётоғимизда ухлаб ётардик. Аввалига аста-секин, кейин кетма-кет қаттикроқ тақиллата бошлади. Тун ярмида ким экан келган, деб ҳайрон қолдим. Ўрнимдан туриб, эшикни очганимда рўпарамда Фенгхия турарди. Шошиб қолганимдан унинг гапирмаслиги ва эшигаслигини унутиб қўйдим. «Кел қизим, ичкарига кир! Кел!», дедим.

Менинг овозимни эшитиши билан Жиашен сапчиб туриб, шиппагини ҳам киймасдан эшикка қараб чонди. Фенгхиани ичкарига таклиф қилишим билан Жиашен уни йиглаганича кучоқлаб олди. Жиашенини астагина туртиб қўйдим, қизим ҳам йиглашини хоҳламасдим.

Фенгхианинг соchlари ва уст-боши қировдан хўл бўлиб кетган эди. Ўтириши учун уни ётоқхона-

га олиб кирдик. Бир қўли билан менинг кийимидан ва иккинчи қўли билан Жиашенницидан тутиб олди. Хўнграб йиғлай бошлади, бутун бадани титарди. Жиашен унинг сочини қуритишга сочиқ олиб келгани кетди, аммо Фенгхия уни маҳкам ушлаб олган, қўйиб юбормаётган эди. Жиашен ўрнидан туралмади, қизимизнинг соchlарини силади. Фенгхия йиғидан тўхтаб, маҳкам ушлаб турган онасининг кийимини ҳам қўйиб юборди. Биз ҳам қўлимизни ундан тортдик, ҳамма жойини кўздан кечирдик. Ўша оила қизимизни оғир меҳнат қилишга мажбуrlаганми йўқми, шуни билишга интилардик. Бироз вақт текширганимиздан кейин ҳам ҳеч нарса англай олмадик. Кетишидан олдин қўллари қадоқли эди шундоғам. Кейин юзини текширдим, ҳеч бир из ёки жароҳат топа олмадим, кўнглим жойига тушди.

Жиашен қизимизнинг соchlарини қуритиб бўлиб, уст-бошини алмаштиришига ёрдам берди, ётиб дам олиши учун Ючиннинг хонасига олиб борди. Фенгхия ётоқقا узаниб, бироз муддат ухлаб ётган укасини томоша қилди, у жуда хурсанд эди. Шундай кейингина кўзларини юмди ва ухлаб қолди. Ючин ётган жойида айланди ва қўлини опасининг оғзига қўйди, бу ҳаракати билан у опасини калтаклаётгандек қуринарди. Чуқур уйқуга кетган Фенгхия мушукчага ўхшаб ётар, жуда сокин ва ҳузурга тўла эди.

Ючин эрталаб уйғонганида опасини ёнида кўрди ва кўзларига ишонмади, кўзларини ишқалаб, тақро-

ран унга қаради. Ўрнидан сакраб туриб, «Опам, опажон!», деда бақира бошлади.

Эрталаб Ючиннинг оғзи қулогида бўлди, кулишдан тўхтамас эди. Онаси унга тезроқ овқатланишини, ҳали мактабга улгуриши керак эканлигини уқтиради. Буни эшитиб кулишдан тўхтаб, кўз қири билан менга қаради ва Жиашенга ўгирилиб: «Бугун мактабга бормасам бўладими?», деди. «Бунинг имкони йўқ!», деб жавоб бердим.

Ҳеч нарса демади, сумкасини ушлаб, эшик олдида турар экан, аччиғи чиққанидан ерни қаттиқ тепди. Кейин яна отамнинг жаҳли чиқиб қолмасин деб тез-тез югуриб кетди. Ючин кетгач, Жиашенга Фенгхия учун янги кийимлар тайёрлаб беришини айтдим, уни қайтариб олиб бормоқчи эдим. Орқамга ўгирилганимда Фенгхия қўлида сават ва ўроқ билан остоңада кутиб туради. Қизимнинг кўзларидағи ёлворишни кўргач, уни қайтариб олиб боришга ўзимда жасорат топа олмадим. Жиашенга қарадим, унинг кўзларида ҳам худди шу маънони кўрдим.

«Яна бир кун биз билан қолсин, майли!», дедим Жиашенга. Кечки овқатдан кейин Фенгхиани қайтариб олиб бордим.

Ҳеч ҳам йигламади, фақатгина онасига ва укасига қаради. Кейин менинг кийимимдан ушлаб, бирга юра бошлади. Ючин ортимиздан йиглар, хархаша киларди. Фенгхия эшитмайди, мен ҳам унга эътибор бериб ўтирамадим.

Ҳақиқатан ўта мاشаққатли йўл бўлди. Фенгхиа-нинг юзига қарамасликка ҳаракат қилар, фақатгина юриб борардим. Шамол юзимга урар ва бўйнимга тиғдек санчиларди. Коронги тушгунча йўл босдик. Фенгхиа ҳалиям кийимимдан тутиб борар, миқ этмасди. Йўлда кўрмасдан битта тошга қоқилиб, ийкилди. Оёқларини уқалаш учун пастга тиззалаб ўтиредим, бўйнимга ёпишиб олди. Кўллари муздек, жони йўқдек эди. Шундан кейин қизимни ўзим кўтариб, йўлда давом этдим. Шаҳарчага етиб келдик. Ўша оиланинг уйига яқинлашганимизда кўча чироги остида тўхтадим, Фенгхиани ерга қўйиб, унга қарадим. Қизим жуда яхши фарзанд эди, ўша паллада ҳам кўзига ёш келмади. Фақатгина кўзларини катта-катта очиб менга қараб турарди. Юзини силаш учун қўлимни узатдим. У ҳам бунга жавобан юзимни силади. Юзимга тегинганини ҳис этган онимда қизимни ўша оиласа қайтариб бериш фикридан воз кечдим. Фенгхиани ортимга опичиб, уйга қараб йўлга тушдим. Но-зиккина қўллари билан бўйнимдан ушлаб олган эди, бироз вақтдан кейин мени қаттиқ қучоқлаб олди. уни уйга қайтариб олиб кетаётганимни билиб турарди.

Уйга қайтиб келганимизни кўриб Жиашен қотиб қолди. «Бутун оиласиз билан очликдан ўлсак ҳам, Фенгхиани қайтариб олиб бормайман!», дедим унга. Жиашеннинг юзида енгил табассум пайдо бўлди. Кўзидан ёш юмалаб оққунча ўша табассум чехрасини тарк этмади...

Ючин деярли икки йилдан бери мактабга қатнарди, ҳаётимиз бироз бўлсин яхши томонга ўзгара бошлади. Фенгхия биз билан бирга далада ишлар, масъулиятни ҳис этадиган ёшга етганди. Иккита эчки бока бошладик, уларга ўт ўриш вазифаси Ючинда эди. Ҳар куни тонг отиши билан Жиашен Ючинни уйғотарди. Ючин ўроғини саватга солиб, ўт ўриш учун уйдан чиқар экан, бир қўли билан саватни кўтариб борар ва иккинчиси билан уйқусираган кўзларини уқаларди. Аҳволига ачинмасдан илож йўқ, унинг ёшидаги болалардан энг уйқучиси энг камида бир соатда зўрға уйғонган бўларди. Нима ҳам қиласардик?! Агар ўт ўриб келмаса, иккита уй ҳайвонимиз очликдан ўлади. Ючин ўт ўришдан қайтиб келганида мактабга кеч қолиб бўлган бўларди. Лабигача тўлдирилган бир товоқ овқатни шошиб-пишиб еб олиб, мактабга шошилар экан, ҳалиям оғзидағи луқмасини чайнаш билан овора бўларди. Тушлик пайти уйга қайтиб келгач, янада кўпроқ ўт ўришга мажбур бўларди. Аввал эчкilarning қорнини тўйдирар, кейин ўзи тамадди қиласарди. Шу сабабли тушдан кейинги дарсларга ҳам кеч қолиб борарди. Ючин ўша паллада ўн ёшларида эди чамаси, кунига уй ва мактаб орасида икки марта бориб келар, йигирма беш километрдан кўпроқ йўлда чопишга мажбур бўларди.

Бундай ҳаракатчанликда пойабзал кийиши табиий. Шаҳарда бой-бадавлат оилада туғилиб ўсган Жиашен, Ючиндек ўқувчи фарзанди мактабга оёқ

яланг бориб келиши нотүри эканлигини ўйлаб, унга бўздан ковуш тикиб берган эди. Мен бўлса, ўғлим дарсларини қолдирмай, уларга яхши тайёрланиб, ўқишида муваффакият қозонадиган бўлса, ковушнинг аҳамияти йўқ, деб ўйлардим. Ючин янги ковушини ҳали икки ой кийган бўлса-да, Жиашен уларнинг пошнасини таъмирлаётганига кўзим тушди. Кимнинг ковушини ямаётганини сўрасам, ўғлимизники эканини айтди.

Жиашен даладаги ишлар сабаб жуда чарчар, ҳатто гапиришга ҳам мажоли қолмасди. Энди бўлса, Ючиннинг ковуш муаммоси пайдо бўлди. Унинг икки ойлик ковушини кўздан кечириш учун қўлимга олдим. Шунчалар ҳам тўзиб кетадими? Пошнаси ва ковушнинг таг қисми шу қадар юпқалашиб кетган эдики, деярли яроқсиз аҳволга келганди. Биттасининг или ҳам узилган, олдинги томони батамом йиртилган эди.

Ючин қўлида ўт тўла сават билан қайтиб келганида ковушини унинг олдига отиб юбордим. Қулоғидан тортиб, унга ковушларини кўрсатдим: «Буларни кийяпсанми ёки кемиряпсанми?».

Ючин оғриқдан юзини буриштириб, қулоғини уқаларди. Йиғламоқчи бўлди, аммо журъати етмади. «Агар шу тарзда кийишда давом этадиган бўлсанг, оёқларингни синдираман!», деб таҳдид қилдим.

Албатта, мен ноҳақ эдим. Эчкиларни тўйғазиш ва уларга қарашга Ючин жавобгар эди. Бундай ма-

шаққатли ишни бажариш унинг анча вақтини олар, шу сабабли мактабга югуриб боришга мажбур бўларди. Тушлик пайти мактабдан чиқиб, ўт ўриши керак бўлгани учун яна уйга қараб чопарди. Эчкиларнинг қумалогини ўғит сифатида фойдаланиш учун далага олиб бориш ҳам унинг вазифасига киришини айтмадим ҳали. Ҳар йил эчкиларнинг жунини сотиб, топган пулимизга ким билади, неча жуфт ковуш олган бўлардик Ючинга. Унга бақирганимдан сўнг ўғлим мактабга оёқ яланг бориб келадиган бўлди, ковушини мактабга етиб борганидан кейин киярди. Бир марта қалин қор ёғди, аммо ўшандада ҳам мактабига оёқ яланг кетишга чоғланди. Ота сифатида унинг бу аҳволига зўрга чидардим. Кетаётганида уни тўхтатдим ва қўлида нима борлигини сўрадим.

Яланг оёқлари қорнинг ичида, қўлидаги ковушига қараб туар, нима деб жавоб беришни билмасди. «Булар оёқ кийими, қўлқоп эмас, кийиб ол уни!», дедим. Ўшандагина ковушини кийди. Бошини кўтарар экан, гапимни тугатишмни кутиб турди. Унга кўл силтаб, «Қани, жўна!», дедим.

Ючин ортига ўгирилиб, шаҳарчага қараб югуриб кетди. Бироқ ҳали унча узоқ кетмай туриб, тўхтаганига ва ковушини чиқариб қўлига олганига кўзим тушди. Ючин чиндан ҳам қулоқсиз бола эди.

1958 йилда ҳалқ коммуналари қурилди. Уч со-тихлик сrimiz ҳам шу коммунага олинган, бизга кулбамиз олдидаги кичикроқ ер қолганди, холос.

Кишлоқ оқсоқолига эндиликда «Оқсоқол» деб эмас, балки «Үртөк Раис!» деб мурожаат қилиниши керак эди. Раис ҳар куни әрталаб қишлоққа кираверишдаги эман остида туриб, күлидаги ҳуштагини чаларди. Құлларида меңнат қуролларини құтариб олган әркак ва аёллар худди армиядайдек қишлоқнинг кириш қисмida саф тортишарди. Раис кунлик ишларни тақсимлар, кейин ҳаммамиз ишга тушардик. Қишлоқ ахли бундай сафға тизилиб, кейин далаларга меңнат қилиш учун бўлиниб кетишни жуда ғалати, деб ўйлар ва сафда турганимизда бир-биримизга қараб кулардик. Жиашен, Фенгхия ва мен сафда текис турадик, бироқ баъзи бировлар бунга парво ҳам қилмас эди. Булар ҳам ёш ҳамда қари оила аъзолари бўлган оиласлар бўларди. Ҳатто битта гуруҳда оқсоқ момо ҳам бор эди. Бундай бригадаларга кўзи тушган Раис: «Шу ҳам саф бўлдими? Тик туриб қарасам ҳам, ётиб қарасам ҳам жуда ёмон кўриняпсиз!», дерди.

Табиийки, рафиқам уч сотих еримизнинг коммуна хўжаликларига бериб юборилганидан хурсанд бўлмади. Ўтган ўн йилдан бери оиласиз ўша уч сотихлик ер орқасидан кун кўрарди. Эндиликда кўз юмиб очгунимизча халқнинг ерига айланди қолди. Жиашен тез-тез: «Агар ерларни қайтадан бўлиб беришса, уч сотих еримизни қайтариб оламиз!», дерди.

Орадан бироз вақт ўтгач, овқат пишириб юрган қозон, идиш-товоқларимизни ҳам тортиб олиб, хўжаликка бериб юборилишини ким билиди дейсиз.

Темир ишлаб чиқариш учун эритилади, дейиши. Кунларнинг бирида Раис уйма-уй кириб чиқиб, ҳамма қозон ва темир идиш-товорларни тўплаттириди ва бўлак-бўлак қилдирди. Бизнинг уйга келганида кулиб: «Футури, ўз кўлинг билан олиб чиқиб берасанми ёки биз кириб олайликми?», деди.

Ҳамманикни синдириб, мажақлаётганларини кўриб, илож йўқлигини билдим ва «Хозир олиб чиқаман!», деб жавоб бердим. Қозонни олиб келиб ерга қўйдим. Иккита бақувват йигит қўлларидаги темир асбоб билан уни парча-парча қилиб ташлашди. Қозонни бўлиб ташлашга уч-тўрт зарба етарли бўлди. Жиашен уйда туриб, уларни кузатар экан, қалби қон эди. Хафа бўлиб йиглади. Раисга қаратади: «Қозонимизни синдириб ташладингиз, энди қандай овқат пиширамиз?», деб сўради.

«Ошхоналарда ейсиз!», деган жавоб бўлди Раис томонидан, қўлларини силтар экан. «Қишлоғимизда биргаликда фойдаланишингиз мумкин бўлган ошхона курилмоқда. Қозонлар парчаланади, энди ҳеч ким овқат дардига тушмайди. Куч-куватингизни ўзингиз учун тежаб қоласиз, айни пайтда коммунизмга қараб бормоқдасиз. Оч қолсангиз, тўппа-тўгри ошхонага боришингиз етарли бўлади. Балиқ ва гўшт бор, ёрилиб ўлгунингизча еб-ичишингиз мумкин!».

Қишлоқда ошхона барпо қилинган, қўлимизда нима бўлса — гуруч, туз, ўтин каби ҳамма нарсамиз биздан тортиб олинган эди. Энг ёмони бизнинг эчки-

ларимизни ҳам олиб кетиши. Ючин уларни ўтлатар, ювиб тарап, семизгина қилиб боқаётган эди. Лекин улар ҳам кўлимиздан чиқди. Гуруч ва тузимизни ошхонага олиб борганимиздан сўнг, Ючин эчкilarни ҳам олиб бориб, даладаги сурувга қўшди. Умуман бундай хоҳиши йўқ эди унинг. Ахир улоқчалигидан ўзи катта қилиб боқди. Улар учун ҳар куни мактабдан уйга, уйдан мактабга чопарди. Эчкilarимизни қишлоқдаги ҳамма одамлар ҳўқизлари-ю, кўй-кўзиларини олиб бориб топширган яйловга олиб бориб, Вангчи исмли жавобгар шахсга топшириб келди. Бошқалар ҳам ўз чорва молларини беришни истамасди, бирок Вангчига топширишга мажбур эдилар. Қишлоқ аҳли уйларига курук кўл билан қайтиши. Фақатгина Ючин ўша ердан жилмасди. Лабларини қимтиб олганди. Ниҳоят ачинарли овозда Вангчидан: «Ҳар куни келиб, уларни бир қучоқлаб кетсан бўладими?», деб сўради.

Қишлоқ ошхонаси очилиши билан овқатланиш соатлари томоша майдонига айланарди. Ҳар бир оила иккитадан аёл юбориб овқат олиши мумкин эди. Армияда иссиқ овқатга навбатга турганим сингари узундан узун навбатлар ҳосил бўларди. Шунча хотин-халажнинг шовқини, овозлари чумчуқларнинг қанот қоқишидаги сасига ўхшаб кетарди. Раис ҳақ гапни айтган эди. Ошхонанинг қурилиши анча кучимизни тежаб қолганди. Оч қолганингда қилишинг керак бўлган нарса навбатга туриш. Истаганимизча овқат ва

ичимликлар бор. Овқат порциялари ҳам чегараланмаган, қанча хоҳласанг, шунча ейишинг мумкин ва кунига, албатта, гўшт пишириларди. Аввалига Раис қўлида товоғи билан қаҳ-қаҳ отиб уйма-уй кириб чиқар ва одамларга: «Қани, айтинглар-чи, сизларни катта мاشаққатдан қутқардимми? Ҳалқ коммуналари яхши фикр, шундай эмасми?», деб сўрарди.

Қишлоқдаги ҳамма мамнун. Одамлар бунинг жуда яхши фикр эканлигини айтишарди. Раис: «Бу кунлар ўша эски кунларимиздан анча яхши!», деб таъкидларди. Жиашен ҳам хурсанд эди. Фенгхия билан бирга овқат олиб келишар экан, овқатда гўшт ҳам борлигини айтиб, суюнчи олишарди.

Ташқарига чиқиб Ючинни чақиришдан олдин қўлидаги патнисни стол устига қўярди. Бир неча марта Ючиннинг исмини такрорлагач, у кўриниш берар, қўлида сават тўла ўт билан тупроқ сўқмоқдан уйга қараб чопарди. У ҳалиям эчкиларига ўт олиб борарди. Қишлоқнинг учта ҳўкизи ва йигирмадан ортиқ қўй-қўзи битта охурда тўпланган эди. Бу жониворларнинг бари ҳалқ коммуналари томонидан олиб қўйилгач, унчалик ҳам аҳволлари яхши эмасди. Кўпинча қоринлари оч, ёмон қарашарди. Ючин охурга кириб бориши билан қўзилар унинг атрофини ўраб олишарди. Ўзлим ўзиникиларга қараб гапираварди: «Салом, салом! Қанисиз, дўстларим!».

Унинг эчкилари сурувдан ажраб чиққач, ўриб келган ўт-ўланини ерга қўярди. Айни пайтнинг ўзида

бошқа ҳайвонлардан уларни ҳимоя қилиб турарди. Ючин фақатгина ўз эчкилариға емиш бериб бўлгач, терлаб-пишиб уйга қараб чопарди. Мактабга кеч қолиши мумкин ахир. Олдига қўйилган гуручни бир кўтаришда, худди сув ичаётгандек еб олар ва сумқасини елкасига олиб, тўппа-тўғри мактабга қараб югуради.

Унинг ҳалиям у ердан бу ерга қараб югуриб юришини кўриб аччиғим чиқар, лекин ҳеч нарса демасдим. Бирор эшитиб қолиб, давлатни танқид қиляпти, деб ўйлашларидан ҳадиксирадим. Лекин бир марта чида б тура олмай Ючинга: «Нега бошқалар расво қилиб қўйган нарсани сен тозалашинг керак?!», дедим.

Албатта, ўғлим ҳеч нарсани тушунмади, бироз менга қараб туриб, қиқирлаб кулди. Шунчалар жаҳлим чиқдики, оз қолса юзига шапати тортиб юборган бўлардим. «Ўша эчкилар энди коммунага тегишли. Нега ҳалиям уларга ғамхўрлик қиляпсан?»

Ючин уларга кунига уч марта ўт олиб бориб берар, қоронги түшганида ёнларига бориб, эчкиларни кучоклаб келарди. Бу жониворларга масъул бўлган Ванчи Ючин ўз эчкилариға шунчалар меҳр бераётганини кўриб, «Ючин уйинигта қайтаёттанингда нега уларни ҳам олиб кетмайсан? Эртага эрталаб қайтариб олиб келсанг бўлди!», дерди.

Ючин бу таклифни қабул қиласлигини биларди, шу сабабли бошини чайқаб, «Отамнинг жаҳли чиқа-

ди», деб жавоб берарди. «Мен уларни бир бағримга боссам бўлди», дерди.

Вақт ўтиши билан охирдаги қўй-қўзилар озайди, ҳар куни биттасини сўйишарди. Натижада уларга ўт олиб келадиган битта Ючин қолган эди. Вангчи мени кўриши билан шундай деди: «Уларни ўйлайдиган ягона киши — Ючин, бошқалар оч қолсагина улар хақида ўйлайди».

Қишлоқ ошхонаси ишга тушганидан икки кун ўтиб, Раис иккита барзанги болани шаҳарчага темир эритиш учун қозон олиб келишга жўнатди. Раис бўз даладаги синдирилган қозон ва темир уюмини кўрсатиб, «Зудлик билан буларни эритишимиз керак», деди. «Шундай тураверса, умуман ишимизга ярамайди», деб қўшиб қўйди.

Икки йигит ўзлари билан елкаларида арқон ва юк кўтариш учун мўлжалланган тахтани олиб, шаҳарчага тушишди. Раис қишлоқнинг Феншуй³ устаси билан бирга атрофни айлангани чиқди. Темирни эритиш учун қишлоқдаги энг мақбул жойни тошилари керак эди. Устига узун жубба кийиб олган Феншуй устаси юзида енгил табассум, викор билан

³ Табиятда мавжуд ҳаёт энергиясини яшаш жойларида ҳаракатга келтиришини мақсад қиласан, беш минг йиллик қадимги хитой таълимоти. Мальум бир жойнинг «яхши Феншуй»га эга бўлиши ўша жойнинг табият билан жуда мос эканлигини ва аксинча «ёмон Феншуй»га эга бўлиши ўша жойнинг табиятга номутаносиб эканлигини билдиради. Табиятта мос яшаш маконларини яратиш билан соғлом ҳаёт ва ўзаро муносабатларнинг яхшиланишига ишонилади.

юарди. Қайси уйнинг олдига яқин келишса, ичкаридаги одамларнинг нафаси чиқмай қоларди. Бу букри қариянинг бош силкитиб қўйиши ўша одамларни ўйларидан чиқариб юбориши учун етарли эди.

Раис Феншуй устаси билан бирга бизнинг уйимизгача юриб келишди. Мен остоңада турадим. Ҳаяжонланганимдан юрагим қинидан чиқиб кетгудек бўлиб дук-дук уради. Раис: «Фугуи, бу киши жаноб Ванг, сизнинг уйингизни кўришга келди», деб маълумот берди.

«Марҳамат, жуда яхши», дедим мен кулиб. Кўлларини орқасига қилиб олган уста ён-атрофни кўздан кечиргач, «Бу ер маъқул, Феншуй учун жуда зўр жой», деди.

Унинг гаплари бошимни айлантириб юборди, манзилга етиб келдик, деб ўйладим. Жиашен ҳам худди шу пайт келиб қолди. У устани аввалдан танийдиган жаноб Ванг эканлигини кўргач, унга салом берди. Жаноб Ванг ҳам: «Ие, салом Жиашен!», деб алик олди. Жиашен кулиб, «Марҳамат ичкарига киринг, чойимиздан ичинг», деб таклиф қилди.

Жаноб Ванг қўлини силтади ва: «Бошқа сафар, бошқа сафар!», деб қўйди. «Отам охирги пайтларда жуда банд эканлигинизни айтгандилар», деди Жиашен. «Шундай, жуда иш кўпайган!», деди жаноб Ванг бошини сарак-сарак қилиб. «Үйларига бориб, Феншуй хусусиятини билиб беришимни истовчилар жуда кўп!».

Гапини тугатиши билан, «Бу киши ким бўлади?», деб сўради Жиашендан. «Фугуи», деб жавоб берди Жиашен. Жаноб Ванг кулимсираб, менга маъноли қараб қўйди. Бошини қимирлатиб: «Ха, ха... Биламан, биламан!», деди кейин.

Жаноб Вангнинг башарасидаги ифодани кўриб, ўтмишда оиласнинг бор бойлигини қиморда бой берганимни билишини тушундим. Жаноб Вангга қараб кулиб қўйдим. «Кўришгунча!», деб қўлларини бир-бирига нозиклик билан тегизиб қўйди. Сўзини тугатиб, орқасига қайрилди ва Раисга: «Қани, бошқа жойларни ҳам бориб кўрайлик-чи!», деди.

Раис ва Феншуй устаси уйимиздан узоклашгач, енгил нафас олдим. Кулбамизни қутқардик, бироқ қария Суннинг омади чопмади. Бир четда ўтириб, ёш болалардек йигларди. Уйидан кўчишни истамасди. Раис уни: «Нимага йиглаяпсан, коммуна сенга янги уй қуриб беради!», деб тинчлантиришга уринди.

Қария Сун қўллари билан бошини чанглаб, йиглашда давом этди, аммо ҳеч нарса демади. Коронги чўккач, бошқа танлови қолмаган қариянинг уйига иккита чандаст болани олиб келиб, қария Суннинг кўчини чиқаришга ёрдамлашишларини тайинлади. Улар қария Суни уйидан ташқарига олиб чиқишиди, бироқ қария дарахтга тирмашиб чиқиб олди ва нима қилишмасин, умуман пастга тушмади. Иккита ёш йигит уни пастга туширишга ҳаракат қилишар, аммо

кўлларидан хеч нарса келмагандан кейин Раисга қарашди.

Раис қайрилиб, шундай деб буйруқ берди: «Мали, иккалангиз бу ерга келинг ва уйни ёқинглар!».

Қўлида гугурт ушлаган йигитлар уйнинг том қисмига чиқиб олиб, уйга ўт қўйишиди. Аммо том қисми могорлаб қолгани ва ўтган куни ёмғир ёқсани сабабли ёнмади. Томнинг олов олиши деярли имконсиз эди. Раис: «Ха, лаънати! Халқ коммунасининг олови бу кулбани ёқа олмаётганига ҳайронман!», деб такрорларди.

Раис енгини шимариб, бу ишни ўзи қилишга энди тайёргарлик кўраётган ҳам эдики, бир киши унга «Озроқ ёғ қуйиб юборинг, камгинаси ҳам етади», деб қолди. Раис бироз ўйланди ва «Ха, тўғри!», деди. «Қандай қилиб буни унудим, дарров ошхонага бирингиз бориб, озроқ ёғ олиб келинг!», деб буюрди.

Мен ўзимни ҳамма вақт ишларнинг белига тепадиган одам бўлсам керак, деб юрадим. Раис ҳам мендек эканлигини ҳеч ўйламаган эканман. Тахминан юз метрдан камроқ масофада туриб раис ва ёрдамчиларининг сифатли ёғни қамиш бостирилган томга тўкишини кузатдим. Ўша ёғ бизнинг насибамиз эди, эндиликда уларнинг қўлида чанг-тўзон ва тутунга аралашиб кетиш арафасида турарди. Биз овқат пишириш учун ишлатадиган ёғдан улар томни ёқиб юбориш учун фойдаланаётган эдилар.

Бирдан юксалган олов осмону фалакда рақс тушиб, кулбанинг атрофида тутун бурксий бошлади. Қария Сун ҳалиям дарахтни қучоқлаб олган, кўзларини ёниб кул бўлаётган уйидан айирмасди. Бечора қария Сун уйининг кули кўкка совурилгунча қараб турди. Шундай кейингина кўз ёшлирини артди ва оқсоқлана-оқсоқлана у ердан узоқлашди. Уйининг атрофидаги тупроқ олов сабабли қоп-қора рангга бурканган эди. Қишлоқ ҳалқи унинг шундай деяётганини эшитган экан: «Қозон-товоғимни тортиб олиб, синдиришди, уйимни ёқиб кул қилишди, энди навбат ўлишга келди, чоғи!»

Ўша кечаси Жиашен иккимиз мижжа қоқмай чиқдик. Агарда Жиашен Феншуй устаси жаноб Вангни танимаганида, ким билади, бизни қаерга жўнатиб юборишган бўларди? Ўйлаган сари бу бизнинг тақдиримиз эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Қария Суннинг уйи куйганди, Жиашен бунга биз сабабчимиз, деб биларди. Мен ҳам унинг фикрига қўшилдим, фақат тилим ва дилим бир эмас эди. «Аслида, фалокат бориб, унга ёпишди, уни фалокатга биз итардик, деб ўйлаётган бўлсанг, хато қиласан», дедим хотинимга.

Темир эритиладиган майдон кўчирилган, шаҳарчадан қозон олиб келинган эди. Темирни ичига солиб эритиш мақсадида, аслида, битта катта бензин бочкасини олиб келишганди. Қишлоқдаги аксарият одамлар ҳали шу кунгача бензин солинадиган бочка-

ни күрмаган эди, күрганлар уни ғаройиб нарса бўлса керак, деб ажабланиб қаражарди. Унинг нима эканлигини сўрашди. Мен уруш пайтида бу бочкаларнинг кўпини кўрган эдим: «Бу бензин солиш учун бочка. Машина ёнилғиси солинадиган идиш», деб ўхшатиш қилиб тушунтирган бўлдим.

Раис ўша «идиш»га бир тушириди ва унинг жуда кичик эканлигини айтди. Бочкани сотиб олган одам: «Бундан каттасини топа олмадик», деди. «Ҳозирча ҳар сафар биттадан қозонни эритишга мажбурмиз», деб қўшиб қўйди. Раис мантиққа тўғри келадиган фикрларни яхши кўрадиган одам эди. Ким айтиши муҳим эмас. Қулогига ёқса, бас, албатта, ишонарди. «Яхши, тўғри фикр. Битта луқма билан ҳеч ким семириб қолмайди. Ҳозирча битта қозон эритайлик!», деди.

Бунча одамнинг бир жойда тўпланиб турганини кўрган Ючин қўлида ўт тўла савати билан охурга бориб, эчкиларини тўйдириб келишни бироз ортга сурди ва нима бўлаётганини билиш учун оломон турган жойга келди. Одамлар орасидан ёриб ўтиб, белимдан ушлаб олди. Ким экан, деб қарадим. Ючин келганини кўрдим. Ўғлим Раисга: «Темирни эритаётганда бироз сув қўшишингиз керак», деди.

Буни эшитиб, ҳамма кулиб юборди. «Сув? Бу бола гўшт пиширамиз, деб ўйлади шекилли!», дейишиди. Ючин уларнинг гапини эшитиб кулди ва: «Агар шундай қилмасангиз, темир эриб улгурмаси-

дан қозоннинг тубида тешик пайдо қилиб қўяси», деди ҳозиржавоблик билан.

Бу гапни эшитган Раис қошларини чимириб, менга ўгирилди: «Фугуи, сизнинг оиласизда кичик олим бор экан-у, бизнинг хабаримиз йўқ экан. Бу бола тўгри айтяпти», деди. Ўғлим қанчалик ёмон фикр билдирган бўлишига қарамасдан, Раис уни мақтагани менга жуда ёқди. Аввалига қозонни қария Суннинг уйи ўрнига ўрнатиши. Қозон парчалари, темир лавҳлар ва бошқа темирдан ясалган буюмларни бочкага солиб, устидан сув қўйиши. Кейин бочканинг оғзини тахта билан ёпиб қўйиши. Шу тарзда темирни эрита бошладилар. Сув қайнагани сари бочканинг устидаги тахтани қимирлата бошлади. Натижада ўлароқ, темир эритиш ҳеч ҳам гўшт пиширишдан фарқли услуб билан амалга оширилмас экан. Иккаласи ҳам бир хил.

Раис кунига бир неча марта келиб, назорат қилиб кетарди. Ҳар сафар қопқоқни очганида сув бугидан кўркиб, орқасига тисариларди. «Жаҳаннамдек иссиқ!», деб қўярди. Тутун тарқагач, қозоннинг ичига тахта тикиб ковлар ва темир юмшаганми йўқми деб қаради. Аralаштириб бўлгач, «Хе, лаънати! Ҳалиям тошдек қаттиқ!», деб сўкарди.

Кишлоқ темир эритиш билан банд экан, Жиашен касалга чалиниб қолди. Сурункали чарчоқ касаллиги билан оғриди. Аввалига қарияпти, ўзини бундай ҳис этиши табиий ҳол, деб ўйлагандим. Ўша куни эчки-

ларнинг қумалоғи билан ерни ўғитлаб, далага бамбук қаламчаларини қадаб чиқаётган эдик. Бамбук қаламчаларининг учида кичкина қизил байроқлар осилар, лекин бир неча марта ёмғир ёққандан сўнг улар учиб кетарди. Ўзларидан кейин қаламчаларнинг учида қизгиш қофоз парчалари қоларди, холос. Жиашен ҳам ўғит ташиётган эди. Юриб келаётган жойида худдики тиззалари тутмаётгандек ерга йиқилиб тушди. Буни кўрган дехқонлар от кишинагандек кула бошлидилар.

«Фугуи бу кеча қаттиқ ишлаган кўринади», деб калака қила бошлашди. Жиашен ҳам кулишга куч топди. Ўрнидан туриб, юкини елкасига олишга уринди, бироқ оёклари титрарди. Тиззалари шунчалик кучли титрай бошлидики, иштони гўёки шамолда тебранаётгандек кўринарди. Қаттиқ чарчабди, деган хаёлга бордим. «Ўтириб, бироз нафас ростла!», дедим.

Ерга ўтириди. Ўгит тўла сават тиззасининг устига тўкилиб кетди. «Нима бўлаётганини тушунмаяпман», дер экан, икки ёноги қип-қизил рангта кирди. Мен у бироз ухлаб дам олиши кераклигини, эртасига яна кучга тўлиб уйгонишини ўйладим. Ўша кундан бошлаб Жиашен бундан кейин умуман оғир иш қила олмаслигини, фақаттина кичик ва енгил ишлар билан шугулланиши мумкинлигини ким билиди дейсиз? Халқ коммунаси ташкил қилингани яхши эди, бўлмаса, қандай кун кўрган бўлар эдик, билолмайман. Жиашен касалидан кейин рұҳан чўкиб қолди. Кечадан

лари менга тез-тез: «Фугуи, сизга ёрдам бера олмайдынан ва бундан хижолатдаман», деб такрорларди. «Сен ўйланма», дердим унга. «Қариган сари ҳамма ҳам шу аҳволга тушади».

Ўша пайтгача Жиашеннинг касаллигига кўп ҳам эътибор қилмадим, турмуш қурганимиздан бери кун кўрмади бояқиш, деб ўйлардим фақат. Энди бўлса, кексайган, дам олиши керак эди. Бир ой ўтиб-утмай, Жиашеннинг хасталиги оғирлашди. Темир эритилаётган қозон бошида навбатчилик қилаётганимизда бирдан ерга йиқилиб тушди. Шундагина ҳолатнинг қанчалар жиддий эканлигини англадим ва қўрқиб кетдим. Жиашени зудлик билан шаҳарчадаги шифохоналарнинг бирида даволатишим керак эди.

Темирни икки ойдан бери қайнатяпмиз, аммо ҳалиям қоядек мустаҳкам, умуман эригани йўқ. Раис қишлоқдаги энг кучга тўлган одамлар кун бўйи шу иш билан машғул бўлиши нотўғри, деб ўйларди. Шу сабабли, «Бундан кейин ҳар бир оила навбати билан темир эритилишига қараб туради», деб буйруқ берган эди. Бизнинг навбатимиз келганида, Раис: «Эртагина қилиб бўлса ҳам эртага темир эриши керак. деди.

Эрталаб биринчи қилган ишим овқат олиб келиш учун Жиашен ва Фенгхиани ошхонага жўнатиш бўлди. Шутарзда овқатни ҳаммадан аввал еб бўлиб, дала-

тахам эртароқ чиқамиз, деб режа қилдим. Кеч қолсак, одамлар турли гап-сўз тарқатишади, деган хавотирда эдим. Жиашен ва Фенгхия овқатларни олиб келишиди, бироқ Ючин кўринмас эди. Жиашен бўсағага чиқиб, пешонасидан тер чиққунча бақириб ўғлимизни чақирди. Мен унинг қаерда эканлигини билардим, эчкиларига ўт ўриб келиш учун кетган бўлса керак, деган хаёлда эдим. Жиашенга қараб: «Қани, сизлар еяверинглар», дедим.

Фермага қараб юриб борар эканман, бу бола жуда қулоқсиз бола бўлди, деб ўйлардим. Уйда онасига қарашмайди, билгани эчкиларига ўт ўриш, бўш вақт топилди дегунча ўшалар билан овора. У ерга етиб борганимда Ючин саватидаги ўтларни эчкиларига бўшатиб бераётган экан. Фермада фақатгина олтита қўзичоқ қолибди, улар бирданига ўт ейишга қараб чопиб келишиди. Кўлида сават тутиб турган Ючин Вангчидан: «Менинг эчкиларимни ҳам сўйишадими?», деб сўради. «Йўқ», деди Вангчи. «Агар ҳаммасини сўйишса, ўгитни қаердан оламиз? Ўгит бўлмаса, даладаги экин-тикин нима бўлади?»

Вангчи менинг келганимни кўриб, Ючинга: «Уйингга кетсанг, яхши бўларди, қара, отанг қидириб келибди сени», деди. Ючин ортига ўгирилганида астагина қўлимни узатиб, бошини силадим. Хафа бўлиб, Вангчидан эчкиларининг тақдири нима бўлишини сўраши жаҳлимни сўндириб улгурганди. Бирга уйга қайтдик. Жаҳлим босилганини кўрган Ючин:

«Менинг эчкilarimni сўйишишмайди», деб мактанди.
«Сўйиб ташласалар, яхши бўлади», дедим унга.

Ўша кечаси тўрталамиз хам қозон бошида темир эритиш билан банд бўлдик. Қозонга сув куйиш менинг ишим. Фенгхия оловни пуфлайди, Жиашен ва Ючин янада алангалатиш учун шох-шабба тўплашарди. Тун ярмигача ишладик, бутун қишлоқ аҳли ухлаб қолгунча меҳнат қилдик. Уч марта сув қўшганимдан кейин қўлимга бир тахта олиб, қозонни ковладим. Темир ҳалиям тошдек қаттиқ эди. Жиашен азбаройи чарчаганидан терлаб-пишиб кетди. Оловга ўтин ташлаш учун энгашганида чидай олмай, мувозанатини йўқотиб, тиззалаб ўтириб қолди. Тахта қопқоқни ёпиб, унга қараб: «Кўринишинг яхши эмас, нима бўлди?», деб сўрадим. Жиашен: «Касал эмасман, жуда чарчадим, холос», деди.

Ючин дарахтга суюниб олган, худди ухлаётган-дек кўринарди. Оловга шамол елпийвериб қўллари оғриб кетган Фенгхия, тўхтамай ҳали у қўли билан, ҳали буниси билан ҳаракат қиласарди. Ёнига бориб, елкасини уқаладим. Қизим жойларимизни алмашамиз, деб айтяпман дея тушунди, шекилли, боши билан йўқ ишорасини қилди. Қўлим билан Ючинни кўрсатиб, уни уйга олиб боришини тушунтиридим. Фенгхия хўп. Ўша пайт қишлоқ фермасидан келаётган «баа, баа, mee...», деган овозлар Ючиннинг кулогига келиб етди. Ўглим уйқусида кулди. Фенгхия уни бағрига босиш

максадида ёнига борганида Ючин кўзларини очиб, «Улар менинг эчкilarim, йиғлашяпти», деди. Мен уни ухляяпти, деб ўйласам, кўзларини очиши билан яна ўша ҳайвонлар ҳақида гапира кеттани асабимни кўзитди. «Улар сенинг эчкilarинг эмас, халқники», деб бақирдим. Кўрққанидан юраги ёрилай деди ўғлимнинг. Кўзларида уйқудан асар ҳам қолмаган эди, менга хафа бўлиб қаради. Жиашен шу пайт мени туртиб қўйди, «Кўрқитманг болани», деди. Ючиннинг ёнига ўтириб, астагина: «Қани болам, ухла, кўзларингни юм», деди. Ючин онасига қараб, боши билан хўп, ишорасини қилиб, яна уйқуга кетди. Ючинни кўтариб, Фенгхианинг елкасига қўйдим. Кейин унга қўлим билан укасини уйга олиб боришини ва ўзи ҳам дам олишини тайинладим.

Фенгхия Ючинни олиб кетганидан кейин Жиашен иккимиз оловга қараб ўтирдик. Ҳаво жуда совук бўлгани учун олов ёнида ўтириш жуда ёқимли эди. Жиашен шунчалар чарчаган эдики, ҳатто бармогини ҳам қимиirlatiшга кучи қолмаганди. Менга суюниб ўтиришига қўйиб бердим, «Кўзларингни юм, ухлашга ҳаракат қил», дедим.

Жиашен бошини елкамга қўйиши билан мен ҳам мизгиб кетибман. Бошим олдинга тушганида уйгониб кетдим ва дарров тик ўтириб олдим. Аммо шунчалар чарчаган эдимки, қайтадан кўзим кетибди. Оловга ўтин ташлагач, кўзимни юмган эдим, бошим шилқ этиб олдинга тушиб, қотиб ухлаб қолибман.

Гумбурлаган овоздан уйғониб кетганимда қачоң ухлаб қолганимни билмасдим. Күркіб кетганимдан ўрнимдан сапчиб турдим. Тонг ёришай деб қолганди. Қозон ағдарилиб кетган экан. Олов сувдек тар-калан, атрофга илакишиганди. Устимда Жиашеннинг камзулини кўриб, эсимдан айрилай дедим. Қозон атрофида икки марта айландим, лекин рафиқамга кўзим тушмади. Кўркувдан ўтакам ёрилди. Телбаларча: «Жиашен, Жиашен!..», деб бақира бошладим.

Кўлмак томонидан Жиашеннинг жуда паст келаеттан овозини эшилдим. Ўша ёқقا қараб чопдим. Жиашен ерда ўтириб олган, бор кучи билан ўрнидан туришга уринарди. Унга ёрдамлашдим. Ўрнидан турганида уст-боши хўл эканига кўзим тушди.

Мен ухлаб қолганимдан кейин хотиним уйғонган ва олов ўчиб қолмаслиги учун кўз узмай ўтирган. Кейин қозон ичидан умуман сув қолмагани кўргач, чеҳакни олиб, булоққа қараб кетибди. Беш-олти қадам ташлар ташламас, қўлидаги чеҳак билан ерга йиқилиб тушибди. Бироз дам олгандан кейин чеҳакни қайтадан тўлдириш максадида яна булоққа қараб борибди. Бу сафар ҳар бир қадам ташлаганидан кейин дам ола бошлабди, бироқ кўлмакка етиб бориши билан яна ерга йиқилибди. Икки чеҳак сув устига тўкилибди. Гумбурлаган овоз мени уйғотиб юборгунича ўша ерда ўтириб, куч тўплашга ҳаракат қилибди. Жиашеннинг жароҳатланмаганини кўриб, кўнглим тинчланди. Уни қозон ёнига олиб бордим. Ён-

атрофда олов учқунлари бор эди, қозоннинг таги тешилганини кўриб, аҳвол чатоқлигини англадим. Жиашен ҳам нималар бўлганини кўриб, хафа бўлди. Дарров ўзини айблай бошлади: «Бу менинг айбим, мени деб бўлди ҳаммаси!»

«Йўқ, мен айборман, ухламаслигим керак эди». Дарров бориб, Раисни ҳолатдан хабардор қилишим керак, деб ўйладим. Жиашеннинг дарахтга суюниб олишига ёрдам бердим. Рафиқам дарахтга суюниб ўтирас экан, бир пайтлар менга, кейинчалик Лонгерга, эндиликда Раисга тегишли бўлган уй томонга қараб чопиб кетдим. Уйга кириб боришим билан: «Ўртоқ Раис, Раис!», деб чақира бошладим.

Ичкаридан Раиснинг: «Ким у?», деган овози эшилди. «Мен, Футуиман, қозоннинг таги тешилди», дедим. «Темирни эритдингми?», деб сўради Раис. «Йўқ», дедим. «Нимага бунча бақирияпсан бўлмаса?»

Ҳеч нима деб жавоб бера олмадим. Нима қилишимни ҳам била олмай турган жойимда қотиб қолдим. Тонг отган эди. Кейин Жиашени шаҳарчадаги шифохонага олиб борсам яхши бўларди, деб ўйладим. Касаллиги жиддий кўринади. Қозон муаммоси билан шаҳарчадан қайтиб келганимдан кейин шугулланмоқчи эдим. Аввал уйга бордим, ёрдам берсин деб Фенгхиани уйғотдим. Жиашенини бир ўзим кўтара олмасдим; мен ҳам қариёттандим, шифохонагача ўн километрдан кўпроқ масофага бир ўзим кўтариб

бора олмаслигимдан қўрқдим. Фенгхия билан бирга элтишдан бошқа чорам қолмаганди.

Жиашени ортмоқлаб, Фенгхия билан бирга шаҳарчага қараб йўлга тушдик. Жиашен: «Фугуи, мен касал эмасман, тушунсангиз-чи!», деб эътиroz қиларди. Бу гапни у шифохонага харажат қилмаслик учун айтаётганини билардим. «Кўйсанг-чи, касалмисан ёки соғмисан, буни аниқлашни шифокорларга қўйиб берайлик», дедим.

Жиашен шифохонага бормоқчи эмасди. Йўл бўйи шуни такрорлади. Бироз муддат юрганимиздан кейин ҳолим қолмади. Бу сафар менга қараганда анча кучлироқ бўлган Фенгхия онасини кўтариб олди. Жиашен ҳасрат қилишдан тўхтаб, жилмайди. «Фенгхия катта қиз бўлиб қолибди», деди. Унинг кўзлари жиққа ёш эди. «Кошки эди, ўша малъун касаллик билан оғримаганида...», деб хўрсинди.

«Орадан шунча йил ўтиб кетди, нималарни ўйлайсан-а?». Шаҳарчадаги шифокор Жиашенда суяқ емирилиши касаллиги борлигини ва бу касаллик бедаво эканлигини айтди. Уни уйга олиб боришимизни ва имкон қадар яхши, тартибли овқатлантиришимиз ва ғамхўрлик қилишимиз кераклигини тайинлади. Касаллиги янада зўрайиши мумкинлиги ҳақида ҳам огоҳлантиришини унутмади. Қайтишда онасини Фенгхия опичиб олди; мен бўлсам, уларнинг ёнида миямда минг хил хаёл билан, ўйчан қадам ташлаб борар эдим. Жиашен бедаво касалликка йўлиқкан эди,

буни ўйлаган сари кайфиятим янада ёмонлашарди. Ҳаёт шунчалар тез ўтиб кетган эди! Жиашеннинг сўлгин ва суяги бўртиб чиқсан юзига қарадим, турмуш қурганимиздан бери унинг бирор марта ҳам бахтни ҳис этишига имкон яратиб бермаганимни ўйлаб куюндим.

Жиашен эса хурсанд кўринарди. «Давоси йўқ эканлиги яхши бўлди, акс ҳолда, даволаш учун пулни қаердан топган бўлардик?», деди. Қишлоққа кираверишда Жиашен ўзини яхши ҳис этаётганини ва ўзи юра олишини айтди. «Ючинни қўрқитмайлик», деди. Рафиқам ўғлимиз онасини бу аҳволда кўриб, хафа бўлмасин, деб қайгураётган эди. Оналар мана шундай майда-чуйдалар ҳақида ҳам ўйлашади. Фенгхианинг елкасидан пастга тушгач, унинг қўлларидан тутиб юришга уриндик, аммо ўзи юра олишини айтди: «Чинданам, касал эмасман».

Худди шу пайт қўнгироқ овозлари жўрлигида биз томонга қараб келаётган гурӯҳга кўзимиз тушди. Раис бир неча кишининг ҳамроҳлигида келарди. Раис кўзлари қувнаб, биз томонга қўлларини силкитиб:

«Фугуи, сен ва оилангга раҳмат. Зўр натижага эришдингиз», деди.

Нима ҳақида гапираётганини асло тушунмадим. Бироқ гурӯҳ биз томонга яқин келганида иккита одам катта темир уюмини кўтариб келаётганини кўрдим. Уюмнинг устки қисми чала қозон кўринишида ва унинг четларидан темир парчалари бўртиб

чиқиб турарди. Устини қизил мато билан ёпиб қүйишган. Раис ўша қимматбаҳо темирни қўли билан кўрсатиб: «Сенинг оиласиңг темирни эрита олди, яна миллий байрам кунимизда. Биз бу ажойиб хабарни етказиш учун марказга кетяпмиз», деди.

Айтилган гапларни эшишиб, тилим калимага келмай қолди. Мен қозоннинг таги тешилиб қолганини бошқаларга қандай қилиб айтаман, деб хавотирланаб келаётсам, аҳвол бунақасига ўзгариб қолиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз? Раис енгилгина елкамга уриб, шундай деди: «Бу темирдан учта бомба ясаймиз, уларнинг барчаси Тайван осмонида портлайди», деди ғурурланиб. «Биттасини Чан Кайшининг ётогига, яна бирини ошхонасига ва учинчисини оғилхонасига отамиз!»

Раис қўли билан ишора қилиши натижасида ўн-үн икки киши бирданига, ҳаяжон билан, берилиб довул ва қўнгироқларни чала бошлашди. Ёнимиздан ўтиб кетгандан кейин Раис ортига қараб: «Фугуи» деб чақирди. «Бугун кечга ошхонада бугда пишган нон еймиз, ҳар бирини битта қўзичоқ гўшти билан тўлдирамиз! Ичи тўла гўшт бўлади!»

Улар кетганидан сўнг, Жиашендан темир ростдан ҳам эриган эдими, деб сўрадим. Жиашен бошини қимирлатиб, билмаслигини айтди. Қозоннинг Ючиннинг аҳмоқона сув қўшиш фикри бўлмаганида, бугунга қадар аллақачон эриган бўлар эди.

үйга борсак, Ючин йиглаб ўтирибди, шунчалар каттиқ йиглаётганидан елкалари қимирлаб кетяпти. «Эчкilarimni сўйишиди», деб бақирди у. «Иккаласини ҳам ўлдиришиди».

Ючин бир неча кун хафа бўлиб юрди. Ҳар куни эрталаб уйғонар, бироқ энди мактабга чопиб боришига ҳожат йўқ эди. Кулбанинг олдида нима қиларини билмай, у ёқдан бу ёққа бориб келарди. Авваллари саватни кўтариб кетиб, ўт ўриш билан машғул бўларди. Овқат пайти келганида Жиашен уни бир марта чақирса, етарли бўлиб қолди. Дарров келиб, овқатини еб оладиган бўлди. Кейин сумкасини олиб уйдан чиқар, оғилхона олдида бироз кутар, сўнг мактабга қараб йўл оларди.

Қишлоқдаги ҳамма қўй-қўзи ва эчкilar еб тугатилди. Фақатгина учта ҳўкиз қолди, улар эса омочга қўшиш учун керак эди. Дон-дун дегандай, озиқ-овқат ҳам тугай деб қолган. Раис озиқ-овқат сўраб бир неча марта коммунага бориб келди. Ҳар сафар ёнида ўнта йигит билан қайтиб келарди. Уларнинг елкаларида юк кўтаришга мўлжалланган тахталар бўларди. Ушбу ўнта йигит ҳар сафар боришганида улкан бир тоғни кўтариб келишга тайёрдек кўринарди, қайтаётганда кўтариб келадиган нарсалари эса фақат шу тахталар бўларди. Озроқ гуруч бўлса ҳам олиб келишмасди. Раис охирги марта коммунадан қайтиб келганида бир хабар берди: «Эртадан бошлиб ошхона ёнилади. Ҳамма шаҳарга бориб ўзига қозон-товорқ сотиб ол-

тани яхши, ҳар бир оила ўз овқатини ўзи пиширади энди».

Бир пайтлар Раиснинг бир оғиз сўзи билан ҳамма қозонлар парчалаб синдирилган эди, энди яна унинг бир оғиз сўзи билан шаҳардан янгиларини сотиб олиб келишга мажбур эдик. Ошхонада қолга захира ҳаммага тенг микдорда тарқатилди. Бизнинг ҳиссамизга тўғри келгани уч кунга етарди, холос. Дадаги гуруч бир ой ичида ҳосилга кириб, етилиб қолса-ку яхши. Бир ой бир амаллаб яшашимиз керак лекин.

Деҳқонлар далага ишлагани боришса, балл тўплашарди. Мен етарлича кучли бўлганим учун ўн балл олардим. Агар Жиашен касал бўлиб қолмаганида саккиз балл олган бўларди. Бироқ касаллиги туфайли енгил ишларда ишлар ва шу сабабли унга тўрт балл кўйишаарди. Яхшиям, Фенгхия улгайиб қолди. Бошқа аёлларга қараганда анча кучли эди, кунига етти бал тўпларди.

Жиашен, тўплай олиши мумкин бўлган баҳонинг ярмини олаётганидан хафа бўларди, бу ҳолатга чидай олмасди. Бир неча марта Раиснинг ёнига бориб, касал бўлишига қарамасдан оғирроқ ишларда ҳам ишлай олиши мумкинлигини айтди. «Ҳақиқатан ҳам ишлай олмайдиган ҳолатга келиб қолсан, тўрт баҳо берасиз, майли», деди.

Унинг илатимосини кўриб чиққан Раис: «Майли, гуруч бошоқларини кессанг бўлади», деб рухсат бер-

ди. Жиашен ўроғини олиб, гуруч даласига кетди. Аввалига жуда жадал ишлади; унинг бу иштиёқини күриб, шаҳардаги шифокор ташхис қўйишда адашган бўлса керак, деган хаёлга ҳам бордим. Шундай тезлик билан бироз ишлаганидан сўнг титроқ тутди. Қайта ўришни бошлаганида ҳаракатлари сустлашди. Ёнига бориб, ҳол-аҳвол сўрадим.

Юзини тер босганди, менга қараб: «Ишиңгизни қилаверинг, нега келдингиз бу ерга?», деб аразлади. Унинг ёнига боришим одамларнинг диққатини жалб қиласди, деб қўрқарди. «Ўзингни бунча қийнама!», дедим. Жаҳли чиқиб: «Боринг, кетинг!», деб жавоб берди. Рози бўлиб, кетишдан бошқа чорам қолмади.

Орадан бироз вақт ўтиб, у турган ердан «гуп» деган овоз эшлилди. Бу овоз менга умуман ёқмади, у ишлаетган томонга қарадим. Жиашен ерда чўзилиб ётарди. Хотиним томонга қараб чопдим, у ўрнидан туришга ҳаракат қилас, аммо оёқлари ўзига бўйсунмас эди. Йиқилиб тушганида ўроқ бошига жароҳат етказган, пешонаси тилиниб, қон оқаётган эди. Зўраки кулишга уриниб, менга қаради. Ҳеч нарса демай уни қучоқлаб, елкамга олдим. Қаршилик қилмади, бироқ ярим йўлга етганимизда йиглай бошлади. «Фугуи, бир ўзингиз ҳаммасини эплай оласизми?»

«Ҳа», деб жавоб бердим. Шундай кейин Жиашен таслим бўлди. Олаётган тўрт баллга хафа бўлишига қарамасдан, ҳеч бўлмагандა, ўзини ўзи эплаб юргани уни кувонтиради.

Жиашеннинг касаллигидан кейин Фенгхия учун мешаққатли пайтлар бошланди. Аввалгилик далада мөхнат қилас, бундан ташқари, уй ишлари ҳам унинг зиммасига юкланди. Қизимиз ёш ва кучли эди. Оқшом тушгач, уни ҳам чарчоқ енгарди, бироз дам олгач, кучини қайта түпларди. Ючин кулба олдидаги кичик ерда экин-тикин қилишга ёрдамлаша бошлиди. Бир куни қоронғи тушгач, даладан уйга қайтадан жеттан эдим. Ючин ҳовлидан менга қараб бақирди, унинг ёнига бордим. Белкурагига суюниб олган, бoshини эгиб: «Бир қанча сўз ўргандим», деди.

«Яхши». Бошини кўтариб менга қаради: «Бир умрга етадиган даражада кўп», деди. Бу болакай ростдан ҳам жуда катта гапиряпти, деб ўйладим. Нима ҳақида гапираётганига кўп ҳам эътибор бермай: «Худди шундай давом эт!», дедим.

Ана ўшандан кейин у ўз фикрини айтди: «Энди ўқимоқчи эмасман». Бу гапни эшитишм биланок юзим бошқача тус олди. «Бу ҳақда ўйлама ҳам!», дедим жеркиб.

Ючин ўқиши ташлаши ҳақида, аслида, мен ҳам аввал ўйлагандим, бироқ Жиашеннинг қистови билан бу фикрдан воз кечган эдим. Агар Ючин мактабга бориши тўхтатса, Жиашен бунинг сабабини ўзининг касаллиги билан боғлиқ эканлиги ҳақида ўйлаши аниқ. Ючинга пўниса қилиб: «Агар дарсларини қолдирадиган бўлсанг, каллангни узаман!», дедим.

Шундай деганим учун ичимдан бироз пушай-монлик ҳисси ўтди. Ючин ўқиши оиласи учун тўхатмокчи бўлди. Ўн икки ёшда бўлса ҳам, жуда таъсирчан бола эди. Бу ҳолат мени ҳам ҳаяжонга солди, безовталандим. Унга жаҳл билан гапирганимда ёки дўқ-пўписа қилганимда эҳтиёткорроқ бўлишим кераклигини англадим. Ўша куни шаҳарчага ўтин сотиш мақсадида борган эдим. Уйга қайтишда Ючин учун беш фенлик⁴ ширинлик олдим. Ўглимга илк марта бирор нарса сотиб олишим эди. Ючинга нисбатан ўз илиқ муносабатимни, уни яхши кўришимни кўрсатишим керак, деб ўйладим.

Елкамда юк кўтариш учун мўлжалланган тахта билан Ючиннинг мактабига бордим. Мактаб иккита бинодан ташкил топган эди. Болалар ёд олганларини такрорлашаётганди. Биринчи бинонинг ёнига яқинлашганимда Ючинга кўзим тушди. У энг охирги синфхонада ўтиради. Муаллима болаларга нималарнидир тушунтираётган эди. Дераза олдида кутдим ва Ючинни кузатдим. Аммо бирдан асабим кўзиб кетди. Ўглим дарсга қулоқ солмасдан олдинги партада ўтирган болага ниманидир улоқтираётган эди. Биз унинг ўқиши учун Фенгхиани нотаниш одамларга бергандик, ҳатто мана шу бола ўқисин деб онаси касал ҳолида ишлайпти. Ўқишини ташлашини истамаган эдик. Ҳолбуки, у мактабга ўйин ўйнаш ва

⁴ Хитой пул бирлиги. Юанининг юздан бири.

вақтини беҳуда ўтказиш учун келар экан. Шунчалар жаҳлим чиқдики, миямга бирон бир тўғри фикр келмади. Кўлимдаги нарсаларни ерга қўйдим, синфга кириб бориб, ўғлимнинг юзига бир тарсаки туширедим. Шапалоқ тушганидан кейингина мени кўрди. Кўркиб кетганидан ўтакаси ёрилай деди, бети оқариб қолди. «Мени шунга мажбур қиляпсан!», деб бақирдим унга.

Бақириғимдан сўнг Ючин кўркувдан дир-дир титрай бошлади, кейин яна бир марта тарсаки тортиб юбордим. Ўзини мендан олиб қочди. Шу пайт муалима югуриб келди. «Сиз ким бўласиз? Бу жой мактаб, катта холангизнинг уйи эмас!», деди дўқ уриб.

«Отаси бўламан», деб жавоб бердим. Ўзимни тута олмаганимдан овозим ҳам жуда баланд чиқарди. Ўқитувчининг ҳам жаҳли чиқиб кетди: «Қанақа отасиз ўзи?», деди дағаллик билан. «Дарҳол бу ердан чиқиб кетинг! Отадан кўра кўпроқ фашистга ўхтайсиз, миллатчига ўхтайсиз!»

Фашистнинг маъносини тушунмадим, аммо миллатчи нима эканлигини билардим. Мени расман ҳақорат қилаётганини тушундим. Ючин нима сабабдан дарсларига эътиборсиз эканлигини англадим, одамларни ҳақорат қила оладиган муаллиманинг қўлида таҳсил олаётган эди, ахир.

«Сиз миллатчисиз! Мен эмас!», дедим унга. «Ол инроқ жуда кўп миллатчиларни кўрганман, сиз ўшаларга жуда ўхтайсиз!», дедим газабланиб.

ўқитувчининг оғзи очилиб қолди, менга жавоб бериш ўрнига йиғлай бошлади. Ён синфлардаги ўқитувчилар келиб, мени чиқариб юбориши. Ташқарида атрофимни ўраб олиб, мени сўроқ қила бошлашди. Улар айтаётган биронта гапга тушунмадим. Кейин шу мактабнинг директори келиб, нега Ючиннинг юзига тарсаки тортганимни сўради. Унга аҳволимизни бир-бир тушунтириб бердим. Ючинни ўқитиш учун опасини бошқа бир оиласа берганимизни, онаси касал ҳоли билан ўғли ўқиши учун ишлаттанини айтдим. Мудира аёл менга қулоқ солгандан кейин бошқа ўқитувчиларга қараб: «Тинч қўйинглар, кетақолсин!», деди.

Нарсаларимни олиб, энди кетаман деб атрофга қарасам, деразалардан қизиқувчан каллалар кўзларини менга лўқ қилиб қараб турарди. Бу сафар Ючиннинг кўнглини чинданам ёмон оғритган эдим. Ючин калтак егани учун эмас, балки ўқувчилар ва ўқитувчилар орасида унинг обрўйини тушириб, хўрлаганим учун мендан хафа бўлган эди. Уйга қайтиб келганимда ҳалиям ғазабим босилмаган эди. Бўлиб ўтган воқеани Жиашенга айтиб бердим. Эшигач, ҳамма айб менда эканлигини айтди. «Ючин бундан кейин мактабда одамларнинг юзига қандай қилиб қарайди?», деб мен билан тортишди.

Унинг фикрини эшитиб, бу сафар ошириб юборганимни англашиб етдим. Ўзимни шарманда қилганим етмагандай, ўғлимнинг ҳам шаънини ер билан бит-

та қилган эдим. Ўша куни тушлик пайти Ючин уйга келганида уни ёнимга чакирдим, қайрилиб ҳам қарамади. Китобларини уйга қўйди ва ташқарига чиқиб кетишга чоғланди. Жиашен чақирганида тўхтади. Ючин онасининг ёнига келди, йиғлаётгани сабаб елкалари титрарди...

Деярли бир ой аҳвол шундай давом этди. Унга бирор нарса десам, дарҳол айтганимни қилас, аммо мен билан умуман гаплашмас эди. Ўғлим менинг асабимни бузадиган ҳеч нарса қилмас эди, шу сабабли жаҳлим чиқишига баҳона ҳам топилмасди.

Хозир ўйлаб қарасам, жуда ошириб юборган эканман, қаттиқ хафа қилибман уни. Бахтимга, ҳали ёш бола. Орадан бироз вакт ўтгач, менга нисбатан муносабати бироз илиқлашгандек бўлди. Баъзида мени кўрмаяпти, деб ўйлаб, кўз қири билан қараб қўярди. Шунча узоқ пайт гаплашмагандан кейин бирдан гаплашиб кетишга тортинаётганини сезардим. Менинг ҳам шошадиган жойим йўқ. Нима бўлганда ҳам бир кун албатта гапиради.

Қишлоқдаги ошхона ёпилгандан кейин ейдиган ҳеч вақо қолмади. Ҳаёт кун сайин қийинлашиб борарди. Уйда сотиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сотиб, битта қўзичоқ олишга қарор қилдим. Инсон бўлади, баҳорда жунини сотса бўлади. Аммо, биринчи навбатда, бу қўзичоқ Ючин учун эди. Ючинга деб

битта кўзи сотиб олсам, ким билади, қанчалар хурсанд бўлади.

Бу ҳақда рафиқам билан гаплашганимда фикрим унга ҳам маъқул келди. Дарров сотиб олинг, деди. Ўша куни тушдан кейин тишимнинг орасида сақлаб юрган пулимни олиб, шаҳарга йўл олдим. Гуанфу кўпригининг ғарбий томонидан битта кўзичоқ сотиб олдим. Ючин мактабдан қайтадиган йўл йўлимнинг устида эди. Аввал мактабга бориб, Ючинни хурсанд қилгим келди, лекин дарҳол бу фикрдан воз кечдим. У ерга охирги марта борганимда ҳаммаси ёмонлик билан тугаган эди. Ючинни яна бир марта нокулай вазиятга солиб қўйишни истамадим.

Кичкинагина кўзичоқ билан қишлоқقا қараб юра бошлаган эдик ҳамки, ортимдан бирор мен томонга қараб чопиб келаётганини сездим. Ким экан, деб ортга ўгирилдим. Ючин менга қараб: «Ота, отажон!», деб келарди.

Тўхтадим, ўғлимнинг юзлари қип-қизил бўлиб кетган эди. Кўзичоқни кўриши билан мен билан гаплашмаслик қасмини бузди. Нафаси тикилиб, «Отажон, буни мен учун олдингизми?», деб сўради.

Кулиб, бошимни қимирлатиб қўйдим. Кўзичоқнинг тизгинини унинг қўлига тутқаздим. «Қани, олчи!»

Ючин кўзичоқнинг бўйнидаги арқончадан тутиб, уни қучогига олди ва бир неча қадам ташлади. Кейин яна ерга қўйди. Орқа оёғидан тутиб, қараш

учун ерга тиззалаб ўтириди. Кейин менга қараб: «Отажон, бу ургочи экан!», деди.

Қаҳ-қаҳ отиб кулдим ва қўлимни унинг елкасига кўйдим. Елкаси жуда кичик ва нимжон эди. Сабабини била олмадим, лекин қўлим унинг елкасига текканида ичимни тушуниб бўлмайдиган ҳузн эгаллаб олди. Уйга қараб борар эканмиз: «Ючин, ўғлим, энди катта бўляпсан. Отанг энди сени калтакламайди. Мабодо шундай ҳолат рўй берган тақдирда ҳам, ишонавер, бу бошқа бирорларнинг олдида бўлмайди», дедим. Гапимни тугатиб, Ючинга қарадим, узоқ-узоқларга тикиларди. Аслида, менинг сўзларим уни хижолат қилиб улгурган экан.

Энди уйимизда қўзичогимиз борлигига қаранди, Ючин яна уйдан мактабга чопиб бориб келишига тўғри келарди. Қўзичоқ боқиш билан бирга, уйимизнинг ёнидаги кичкина томорқа ишларини ҳам бажариши керак. Бундай тинимсиз ҳаракатлар уни муваффақият томон етаклаши умуман хаёлимга келмаган экан. Ючиннинг мактабида енгил атлетика бўйича мусобақа уюштирилган кун шаҳарчага сабзабот сотиш учун борган эдим. Юкни сотиб бўлиб, уйга кетишига тайёрланётган эдим ҳамки, йўл четидаги оломонга кўзим тушиб қолди. Нималар бўляпти деган маънода сўраб билсан, шаҳар атрофида ўн марта айланиб югуриш бўйича болалар мусобақаси ташкил қилинаётган экан.

ўша йили Ючин тўртинчи синфда ўқирди. Шаҳарда биринчи марта енгил атлетика бўйича мусобақа ташкил қилинаётганди ва бу турнирда бошлангич ва ўрта мактаб болалари бирга куч синашаётган эдилар. Кўлимдаги юкларимни ерга қўйдим, Ючин ҳам қатнашётганмикан, деб у ерга яқинлашдим. Бир оздан кейин Ючиннинг бўйи қатори бир гурӯҳ болалар кўзга ташланди. Югуриб борар экан, боши бир пастга тушиб, яна юқорига кўтарилаётган бир болага кўзим тушди. Бошқа иккита бола бошлари пастга эгилган ҳолатда курашишарди. Улар бирор натижага эриша олишмаса керак, деб ўйладим. Болалар югуриб ўтиб кетишганидан кейин Ючинни кўрдим. Пойабзали кўлида, чопиб борарди. Оёқ яланг, бор кучи билан югурмоқда эди. Унинг орқада чопиб бораётганини кўриб, ғолиб бўлиши қийин, мени уялтириб қўйса керак, дея ўйладим. Бироқ атрофдаги ҳамма уни олқишлиамоқда эди. Ҳайрон бўлиб, яна бир неча боланинг чопишини томоша қилиб турдим, улар ўрта мактабнинг ўқувчилари эди. Шу ҳам мусобақа бўлдими, деган хаёл билан ёнимда турган одамдан: «Қандай қилиб катта болалар кичиклардан ортда чопиб боряпти?», деб сўрадим.

«Бу чопаётган болалар қолганларини бир-икки айлана ортда қолдириб кетишди», деб жавоб берди нотаниш одам. Бу одам Ючинни назарда тутдими? Ўша пайтда хис этган ҳаяжонимни сўз билан ифодалашнинг имкони йўқ. Ўзидан тўрт-беш ёш катта

болалар Ючиндан бир неча айланы орқада қолишишган эди. Ўз кўзларим билан кўрдим, ўғлим кўлида ковушларини тутиб, оёқ яланг, юзлари қизариб кетганича ўнта айланани биринчи бўлиб тугатди. Мусобақа тугагандан кейин ҳам ўзини тетик ҳис этар, худди умуман чопмагандек нафас олиб турарди. Яланг оёқларини шимининг почасига артиб тозалади. Бўздан тикилган оёқ кийимини кийди, қўлларини ортига қилиб олиб, ўзидан катта болаларни кузата бошлади.

Хурсанд бўлиб, «Ючин!» деб уни чақирдим. Кўлимдаги юкларим билан у томонга югурдим. Ҳамма унинг отаси эканлигимни билишини хоҳлардим. Ючин мени кўриб безовта бўлди, орқасидаги қўлларини ёнига туширди. Бошини силадим ва баланд овозда: «Э, яша болам! Сен билан фахранаман!», дедим.

Ючин баланд овозда гапирганимни фаҳмлагач, синфидаги ўқувчилар унга қарайптими деган мақсадда ён-атрофига қаради. Ўша пайтда бир семиз одам унинг исмини айтиб чақириб қолди: «Ху Ючин!».

Ўғлим ортига ўгирилиб, ўша одамнинг ёнига югуриб кетди. Менга эътибор ҳам бермади. Бир неча қадам ташлагандан кейин орқасига қараб: «Ўқитувчим чақирияти!», деди. Фикримча, уйга борганидан кейин бу ишига жазолансам керак, деб ўйлаган бўлса, ажабмас. Унга қўлимни силадим ва бораверишини айтдим.

ўша семиз одам ростдан ҳам жуда барзанги эди, кўлларини ўғлимнинг бошига қўйганида унинг юзи кўринмай қолди. Худди Ючиннинг елкасидан катта кўл ўсиб чиқсанга ўхшарди. Бир-бирига кулиб қарашиб, кичикроқ баққол дўкони томонга қараб кетишиди. Ўша одам Ючинни ширилиқ билан сийлади. Ючин конфетларни иккала қўли билан олиб, чўнтакларини тўлдирди. Ўнг қўлини чўнтағидан чиқармади, шу тарзда уларни ҳис этиб тура оларди. Менинг ёнимга қайтиб келганида қувончдан кўзлари порлаб турарди. Ўша куни кечаси ундан семиз одамнинг ким эканлигини сўрадим. «Жисмоний тарбия муаллими-миз!», деб жавоб берди. «Худди отангдек тутаркан ўзини», дедим.

Ючин ўша одам олиб берган шириликларни ётогининг устига ёйди. Уларни учга бўлди, бироз муддат қараб тургандан кейин иккита қисмидан биттадан олди ва ўзига энг яқин турган уюмга қўшиб қўйди. Бир қисмини Фенгхиага ва бошқасини онасига беришини билиб турардим. Менга бермаслиги аниқ эди. Конфетларни яна қайтадан бирлаштириб, тўрт қисмга бўлишини ўйламабман. Уларни шу тарзда қайта-қайта уюмларга ажратди ва ниҳоят яна учта қисмга бўлди

Орадан бир неча кун ўтиб, Ючин уйга ўша жисмоний тарбия ўқитувчиси билан бирга кириб келди. Муаллим Ючинни мақташдан тўхтамас эди. Катта бўлганида энг яхши спортчилардан бирига айланни-

ши ва четта чиқиб, бошқа хорижлик спортчилар билан курашишини айтарди. Эшикдан киравериша ўтирган Ючиннинг юзи хурсандчилик ва ҳаяжондан терлаб кетган эди. Ўқитувчининг ёнида бирор нарса дейиш ножоиз бўлар, деб ўйладим. У кетганидан кейин ўғлимни ёнимга чорладим, унинг кўзлари порлаб турарди. Уни мақтасам керак, деб кутаётган Ючин мендан қўйидаги сўзларни эшитиши билан ҳафсаласи пир бўлди: «Онангни, опангни ва мени жуда хурсанд қилдинг, биз қувондик. Аммо мен ҳаётда ҳеч кимнинг югуриш орқали бирон-бир натижага эришганини шу ёшга кириб эшифтадим. Биз сени мактабга ўқиб таълим ол, ўз устингда ишла, деган мақсадда юборганмиз, югуришни ўрганишинг учун эмас. Югуриш сен учун ўрганилиши керак бўлган нарса эмас. Товуқлар ҳам югурга олади, биласан!», дедим.

Ючин бошини эгиб, ўроғини, саватини олиш учун бурчакка қараб юрди. «Гапларимни унутма болам, хўпми?», деб қўшиб қўйдим. Эшикка йўналар экан, менга тескари қараб туриб, бош иргади ва чиқиб кетди.

Ўша йили ҳали гуруч сарғаймасдан туриб, сомони ҳали яшил эканида кучли ёмғир мавсуми бошланиб кетди. Деярли бир ой давомида ҳар куни ёмғир ёғди. Орада бир ҳаво очилса ҳам, икки кун ўтмасдан туриб яна осмон қол-қора булут билан қопланар, қайтадан ёғингарчилик бошланарди. Далалар сув билан тўлиб

тошиб борар, шолипоя бўйи кун сайин сув ичидан кўринмай қоладиган даражага етганди. Ниҳоят, шолипоя бутунлай сув остида қолиб кетди. Кишлоқнинг қариялари шикоят қилишар, «Бу балодан қандай қутуламиз?», дейишарди. Ёшларнинг фикри ижобий. Ҳукумат бизни ташлаб қўймаслигини айтишарди. «Нега хафа бўласиз? Албатта, ҳар муаммонинг бир ечими бўлади! Раис дон-дун олиб келгани марказга кетган».

Раис уч марта коммуна марказига ва бир марта туман марказига бориб келди. Ҳар сафар қўли бўш, битта гапни кўтариб келарди: «Ҳамма тинчлансин! Ҳоким ўзи очликдан ўлмагунича, ҳеч ким очликдан қирилиб кетмаслигига сўз берди».

Бир ой давомида ёқсан ёмғирдан кейин кунлаб давом этган иссиқ шамоллар бошланди ва далалардаги ҳамма ҳосил чириди. Кеч кириб, шамол эса бошлаганида даладаги ҳид худди ўлик жасаднинг қўланса ҳидидек чираб бўлмайдиган даражага етарди. Аввалига ҳамма гуручнинг сомонидан фойдалансак бўлади, деб ўйлади. Гуруч етилиб улгурмагани учун сомон ҳам чириб битганди. Ҳеч вақо қолмади. Раис ҳоким бизга дон жўнатишини айтди, бироқ ҳеч нарса қелмади. Аслида, ҳеч ким Раиснинг гапига ишонмаган эди, бироқ ишонмасликка ҳам жасоратлари йўқ эди. Умидимизни йўқотсак, қандай қилиб яшшимиз мумкин, ахир?

Аҳвол шунчалар ёмон тус олдики, инсонлар қозонга тушадиган гуруч доналарини санайдиган бўлишди. Деярли ҳеч қанақа озиқ-овқат қолмади. Ҳеч ким гуруч пиширишга қурби ётмай қолди, ҳамма арпа қайнатар, у ҳам кун сайин озайиб бормоқда эди. Икки-уч ойдан кейин бор захирамиз тугади. Жиашен билан ўтириб, маслаҳат қилдик, қўзичноқни шаҳарга олиб бориб сотадиган бўлдим. Эллик беш кило гуручга айрибошласак бўлади, деб тахмин қилгандик. Бу гуруч бизга кейинги ҳосил ўрилгунга қадар амаллаб етарди.

Охирги бир-икки ойдан бери дастурхондан қорнимиз тўймай турадиган бўлдик. Қўзичноқ аввалгидек еб-ичища давом этарди. Ҳар куни унинг оғилхонадан келадиган «меее, меее...» деган овозлари эшитилиб турарди. Албатта, бу Ючиннинг меҳнати эвазига бўлганди. Ўзи бирон бир нарсани тўлиқ емаса ҳам, бошим айланяпти, деб шикоят қилса ҳам, қўзичноқнинг емини беришни умуман эсидан чиқармас эди. Ўша қўзичноғини онаси уни яхши кўргандек яхши кўрарди.

Қўзичноқни сотиш масаласини Жиашен билан гаплашиб олгач, буни Ючинга айтдим. Бир сават ўтни энди бўшатган эди. Қўзичноқнинг ўт чайнаётганда чиқарадиган овози майдалаб ёгаётган ёмғирнинг сасини эслатарди. Ючин қўлидаги сават билан бир четда туриб, табассум билан унинг ўт ейишини томоша қиласарди.

Мен кириб келганимни ҳам сезмади, қўлимни елкасига қўйдим. Бошини мен томонга бурди ва «Очликдан тамом бўлибди!», деди. «Ючин, сен билан гаплашиб олишимиз керак!», дедим. Ючин хўп, деди ва мен томонга ўгирилди. Сўзимда давом этдим: «Донимиз тугаб битди. Онанг билан маслаҳатлашиб, қўзичоқни сотишга қарор қилдик. Уни гуручга айирбошлаймиз, акс ҳолда, ҳаммамиз очликдан қириламиз».

Ючин бошини эгди, ҳеч нарса демади. Қўзичоғидан ажралишни ҳеч ҳам истамас эди, елкасини силадим. «Аҳволимиз яхшилансан, сўз бераман, сенга яна битта сотиб олиб бераман!».

Ючин бошини қимирлатиб, маъқуллади. Ўглимиз каттариб қолган, аввалигига қараганда гапга тезроқ тушунадиган бўлганди. Бир неча йил олдин бўлганда борми, йигидан тўхтамаган бўларди. Мен оғилхонадан чиқарканман, қўйлагимдан тортқилаб, ёлворган ҳолатда: «Отажон, илтимос, уни қассобга сотманг, майлими?», деди.

Бундай пайтда ким ҳам қўзичоқ боқади? Қассобдан бошка ким ҳам оларди уни, деб ўйладим ичимдан. Бироқ Ючиннинг юзига қараб, бошимни қимирлатиб қўйдим.

Эртасига елкамга бўш гуруч халтасини ташлаб, қўзичоқни ёнимга олдим. Қишлоқдан чиқаверишда Жиашеннинг овозини эшигдим. Ортимга қарасам аёлим ва Ючин келишаётган эди. Жиашен: «Ючин

ҳам сиз билан бормоқчи», деди. «Бугун бозор куни, мактаб йўқ, нима қилади шаҳарда?», дедим. «Кўяверинг, сиз билан борсин!»

Ючин яна бироз бўлсин қўзичоги ёнида бўлишни истаётганини билардим. Қаршилик қилсам, онаси хафа бўлишидан қўрқдим. Истаса, келаверсин, дедим. Унга қўл силтаб, ёнимга чақирдим. Ючин дарров югуриб келди ва бирга шаҳарга қараб йўлга тушдик.

Ючин йул бўйи миқэтмади, бироқ қўзичоги тинмай марап, Ючин уни арқончасидан тутиб бораради. Қўзичоқ ҳар замонда бир бошини Ючиннинг кетига уради. Қўзичоқ ҳам инсонга ўхшаб кетади. Унга ҳар кун емиш берадиган одам Ючин эканлигини яхши биларди ва шу сабабли унга жуда ўрганиб қолган эди. Айнан ана шу илиқ муносабат сабаб Ючин янада кўпроқ хафа бўлаётган эди. Кўз ёшини тутиб туришга ҳракат қилиб, лабларини тишлаб бораради.

Ючинни бундай боши эгик ҳолатда кўриш менинг ҳам юрагимни эзив юборди. Уни хурсанд қиладиган бирор нарса дейишга уриндим. «Уни сотиш сўйилиб кетишидан яхшироқ», деб юпатдим. «Кўзичоқ ҳам бир жонзот, туғилдими, албатта, бир кун келиб ўлади». Шаҳарчага этиб бордик. Энди муюлишдан ўтган эдик, Ючин тақ этиб тўхтади. Кўзичогига қараб, «Отажон, сизни шу ерда кутиб тураман», деди.

Кўзичоқни сотаётганимни кўришни истамаётганини билардим. Жиловни унинг қўлидан олиб, кўзичоқни етаклаб кетдим. Бир неча қадам ташлагандан

кейин Ючин орқамдан: «Отажон, менга берган сўзингизни унутманг!», деди.

Үгирилиб, қайси ваъдани айтиётганини сўрадим. Ючиннинг жаҳли чиқиб: «Уни қассобга сотмайман, деб сўз бердингиз-ку!», деди.

Кечаги гапларни аллақачон эсдан чиқарган эдим. Яхшиям, Ючин мен билан келган эди, бўлмаса, албатта йиглаган бўларди. «Эсимда!», дедим унга жавобан.

Қўзичоқни етаклаб, тўппа-тўгри қассоб дўконига олиб бордим. У ерга етиб борганимда одатда гўшт осилиб турадиган раста бўм-бўш эди. Бундай тақчиллик пайтида битта ҳам осилиб турган гўшт бўлаги кўринмади. Ичкарида бир киши боши эгик ҳолатда ўтирарди. Унга қўзичоқ олиб келган бўлсам ҳам, умуман хурсанд бўлмади. Кўзичоқни тортар экан, қўллари қалтирарди. «Мажолим йўқ, очликдан қийналиб кетдим!», деди менга.

Шаҳарда ҳам егулик топиш муаммоси бор эди. Ўн кундан бери дўконида гўшт йўқ эканини айтди. Қўллари қалтираган ҳолатда йигирма метр нарироқда турган электр тарозини ёқди. «Бироз кутиб тур, бир соатда гўшт олишни истовчилар навбатга туради бу ерда!», деди.

Унинг гапи тўгри эди. Ҳали мен дўкондан чиқиб улгурмасдан ўн кишидан кўпроқ одам навбатга тизилди. Гуруч омборининг олдида ҳам навбат турнагатор эди. Ўша қўзичоқнинг пулига эллик беш кило

гуруч олсам керак, деб ўйлагандим, бироқ уйга ийтгирма килогина гуруч олиб бора олдим.

Кичик бир дүкөннинг олдиан ўтар эканмиз, чүнтагимдан икки фен чиқариб, Ючинга конфет олдим. Йил бүйн тинмади, озроқ шириналык олиб берсам арзийди.

Йигирма кило гуручни елкамга ортиб, уйнинг йўлини тутдим. Ючин биз келишган жойда кутиб турарди, у ёқдан бу ёқса бориб келарди, ерда ётган тошларни тепкиларди. Унга олган конфетларни бердим. Биттасини чўнтағига солди, иккинчисини оғзига. Конфетнинг ўрамини йўлда юриб бораётуб, эътибор билан буклаб олиб қўйди. Кейин бошини кўтариб менга қараб, «Отажон, сизга ҳам берайми?», деб сўради. «Ўзинг еявер, болажоним!», деб жавоб бердим мен.

Йигирма кило гуручни уйгача ташиб бордим. Гуруч халтасига кўзи тушиши билан Жиашен қопда қанча гуруч борлигини тахмин қилган эди. Чукур хўрсинди, бироқ ҳеч нарса демади. Рафиқам ҳаммаздан ҳам қийин аҳволда эди. Ҳар куни тўрт кишининг қорнини қандай қилиб тўйдириш ҳақида бош қотириши керак. Шунчалар ўйчан бўлиб қолганидан кечалари ухламай чиқарди. Аҳвол қанча ёмонлашса ёмонлашсин, бир йўлини топиб, қаддимизни тик тутишимиз шарт эди.

Жиашен ҳар куни қўлига саватни олиб, ёввойи ўт топиб ўриб келгани чиқиб кетарди. Ўзи шундогам

касал, бунинг устига, кун бўйи оч қолишга мажбур. Шифокор ҳақ гапни айтган эди, аёлманинг аҳволи кундан кунга ёмонлашиб бораарди. Юраётганида таёққа суюниб олар, бир неча қадам ташлагандан кейин терга ботиб кетарди. Бошқа аёллар ёввойи ўт ўриш учун ерга чўккалаб ўтириб олишса, хотиним фақатгина тиззалаб ўтира оларди, холос. Ўрнидан туришга ҳаракат қилганида танаси мувозанатини йўқотгандек титрай бошларди. Уни бундан кўришга бардош бера олмасдим. Бир марта унга: «Нега уйда ўтириб, дамингни олмайсан?», дедим. Лекин у таклифимни қабул қилмади. Таёғига суюниб, ташқарига чиқди. Кўлидан енгилгина тортдим, ерга йиқилиб, йиглай бошлади. «Мен ҳали ўлганим йўқ! Бироқ сиз менга худди ўликдай муносабатда бўляпсиз!», деб йиғларди у.

Жуда ночор аҳволда эдим. Аёлларнинг асаби чидамили, айтмаган ёки қилмаган нарсалари қолмайди. Агар ишлашига рухсат бермасам, ўзини ишга яроқли эмас, деб ҳисоблаган бўларди.

Йигирма кило гуруч уч ойга қолмасдан тугади. Жиашен гуручни тежаб ишлатмаганида, бол қовоқ барглари ва дараҳт пўстлоқларини тўпламаганида икки ҳафтада ҳам тугаб қолиши ҳеч гап эмасди. Қишлоқда ҳеч кимда дон-дун қолмади. Ҳамма ёввойи ўтлар ўрилиб, ейилиб кетди. Баъзи оиласалар мажбурикдан дараҳтларнинг илдизларини қазиб олиб, ея бошлишди. Қишлоқда одам сони борган сайин камайиб борди, ҳар бир ўтаётган кун кўпроқ одам қўлига

садақа идишини олиб, тиланчилик қилиш учун йүлга тушарди. Раис туман марказига яна бир неча марта бориб келди. Қайтишда, қишлоққа кираверишда нағасини ростлаб олиш учун ўтириб кутарди. Егулик топиш мақсадида далаларни қаричма-қарич айланиб чиқаётган бир неча киши ундан: «Жаноб Раис, қачон дон жүннатишаркан?», деб сўрашар эди. Раис бошини у ёқдан бу ёққа қимирлатиб, «Юра олмаяпман», деб баҳона қиласди.

Йўлда тиланчилик учун кетаётган одамларга кўзи тушса, уларга қарата: «Бекорга бориб овора бўлманглар! Шаҳардагилар ҳам оч!», деб огоҳлантиради.

Ёввойи ўт қолмаганини билса ҳам Жиашен ҳассасига суюниб, ташқарига чиқар, уззукун ейиш мумкин бўлган бирор нарса топиш илинжида далаларни кезиб чиқарди. Ючин ҳам баъзан у билан бирга боради. Ўғлим тез ўсаётганди, бироқ егуликнинг тайини бўлмагани учун гавдаси бамбук новдасидек озғин эди. Ючин ҳали ёш, Жиашен зўрга юради. Шундай бўлса-да, ёввойи ўт топиш мақсадида тиним билмасдилар. Баъзан Ючин: «Онажон, жуда очқаб кетдим, юришга ҳолим қолмади», деб шикоят қиласди.

Жиашен ўғлига овқат топиб бериш учун қаерга ҳам бориши мумкин? У фақатгина Ючинга: «Бор ўғлим, бироз сув ич!», дея оларди, холос. Ючиннинг кўлидан сув бўйига бориш ва у ердан ҳалқумини тўлдириб сув ичишдан бошқа ҳеч нарса келмасди.

Фенгхия қўлига кетмон олиб, мен билан бирга даладан ширин картошка топиш учун борарди. Ҳамқишлоқларимиз тупроқни балки ўн марталаб ағдар-тўнтар қилиб ташлаган бўлишларига қарамай, қайтадан егулик ахтаришда давом этардилар. Баъзида кун бўйи қазисак ҳам чириган қовун пўчогидан бошқа нарса топа олмас эдик. Фенгхиани очлик қийнаб юборди. Юзлари сўлиган ва кетмонни кўтариб урганида боши олдинга тушиб кетгудек бўларди. Гапира олмас, қила олиши мумкин бўлган ягона иш — меҳнат эди. Қаерга бормай, ёнимда. Аслида, бу тўғри фикр эмас, биламан. Иккаламиз турли ерлардан егулик ахтарсак, яхши бўларди. Фенгхиага бошқа жойни ковлаб кўришини қўлим билан тушунтирдим. Мендан сал узоклашиши билан унинг бошига бало ёғилишини ким билибди дейсиз?

Фенгхия ҳамқишлоғимиз Вангси исмли одам билан битта далани қазиб, ширин картошка қидираётганди. Аслида, Вангси ёмон одам эмас. Мен қўшинда хизмат қилганимда отаси билан бирга Жиашенга далада ишларида ёрдам қилишган эди. Бироқ очлик инсонни турли жирканчлик ва ёмонликлар томонга судраши мумкин экан. Фенгхия тупроқни ковлаб, ширин картошка топиб олган экан, бироқ Вангси унинг гапира олмаслигидан фойдаланиб қолай деган, шекилли. Фенгхия кўйлагининг бир чети билан картошкани тозалаб ўтирганида Вангси унинг қўлидан картошкани юлиб олган. Фенгхия жуда тарбияли ва

босиқ қиз эди, бирок бу шароитда у ҳам ўзини бошқача тутишга мажбур бўлган. Вангсига ташланиб, ундан картошкани қайтариб олиш учун курашади ва ўз мақсадига эришади. Вангчи худди чакалоқлардек йиглай бошлайди, унинг нияти ён-атрофдаги барча Фенгхиани ўғри деб ўйлаши эди. Вангси менга қараб: «Фугуи, қизингнинг эси жойидами? Очарчиликда бўлса ҳам ўғриликни оқлаб бўлмайди!», деб бақира кетди.

Фенгхия картошкани қўллари билан қаттиқ ушлаб, уни Вангсидан қўришга ҳаракат қилаётганини кўриб, уни четроққа тортдим. Қизим шунчалар хафа эдики, кўз ёшлари тўхтамас эди. Қўл ишоралари билан Вангси картошкани ундан тортиб олишга ҳаракат қилганини тушунтириди. Бошқа ҳамқишлоқларимиз ҳам унинг нима демоқчи эканлигини тушунган эдилар.

«Сен ўғирладингми ёки у сендан тортиб олдими?», деб сўрашди улар. Вангчи худди ноҳақ айбланаётган одам назари билан уларга боқди.

«Ҳаммангиз кўрдингиз, у-ку мендан тортиб олди!», деб қичқирди. «Қишлоқ аҳли Фенгхия бундай иш қилмаслигини билади», деб эътиroz билдиридим. «Агар бу картошка чиндан ҳам сеники бўлса, олақол. Агар ундей бўлмаса, умид қиламанки, еяётганингда тиқилиб ўласан», деб қарғадим уни.

Вангси қўл учи билан Фенгхиани кўрсатиб: «Унинг ўзи айтсин кимники эканлигини», деди.

Фенгхианинг гапира олмаслигини билган ҳолда қайси виждон билан бундай талаб қўйиши мумкин ахир? Шунчалик асабим қўзиганидан бутун вужудим титрай бошлади. Фенгхия бир четда қараб турарди. Оғзини очди, аммо овози чикмади, фақатгина кўзи-дан ёш оқарди. Кўлимни Вангсига силкидим. «Агар чақмоқ маъбути сени уришидан қўрқмасанг, ол!», де-дим.

Вангси айбдор бўлишига қарамасдан, юзи озгина бўлса ҳам қизармади. Аксинча, менга эътиroz билди-ришга уринди. «Картошка меники, албатта оламан!», деди ва кетишга чоғланиб, орқасига ўтирилди. Ҳеч ким Фенгхия кетмонини олиб, унга ташланиб қолади, деб ўйламаганди. Унинг ортидан бир киши «Четга қоч!», деб бақирмаганида Вангси ўлган бўлиши ҳам мумкин эди. Вангси Фенгхианинг ўзига ташланганини кўриб, унга тарсаки туширди. Фенгхия Вангсидек кучли бўлмагани учун ерга ўтириб қолди. Тарсаки-нинг овози юрагимни тилиб ўтди. Сувга «шалоп» этиб тушган одам чиқарадиган овозга ўхшарди. Дар-ҳол бориб Вангсининг юзига бир туширдим. Боши чайқалиб кетди, менинг эса қўлим оғриди. Вангси ўрнидан турди, кетмончани олиб, менга ташланди. Чап бердим ва мен ҳам қўлимга кетмон олдим.

Агар қишлоқ аҳли бўлмаганида, ўша куни икка-ламиздан биримиз бўлмас эдик. Шу пайт Раис келиб қолди. Унга бўлиб ўтган воқеани айтиб бердик. Раис: «Агар бир-бирингизни ўлдириб қўйсангиз, мен юқо-

рига нима дейман?», деб бақирди. Сүнг сўзида давом этди: «Фенгхия бундай иш қилмайди! Бироқ бугунга ча Вангси ҳам ўғирлик қилган эмас. Шунинг учун бу картошкани иккига бўламиз!».

Раис Вангси картошкани унга беришини кутиб турди, аммо унинг бундай нияти йўқ бўлиб, қўлидаги картошкани маҳкам ушлаб турарди.

«Бу ёққа олиб кел!», деб буюрди Раис. Вангси нинг бошқа чораси қолмаган эди. Картошкани Раисга берар экан, ранги рўйи абгор бир ҳолда эди. Раис ёнида турган одамдан ўргини олди, картошкани ерга қўйди ва бир зарбада иккига бўлди. Бироқ картошканинг бир бўлаги иккинчисидан каттароқ эди. «Буни қандай қилиб бўлишамиз?», деб сўрадим. «Бунинг йўли осон», деди Раис. Каттароқ бўлагини яна иккига бўлди ва бир бўлагини чўнтағига урди. Колган икки бўлакни менга ва Вангсига узатди: «Энди тенгми?», деб сўради.

Албатта, бир бўлак картошка битта оиласа етмайди. Бироқ ўша пайтларда бошқача фикрлардик. Жуда қийин аҳволда эдик. Бир ойдан бери умуман дондун емагандик. Далада ейилиши мумкин бўлган ҳеч вако қолмаганди. Шундай пайтлар келган эдики, агар бирор сиздан бир товоқ гуруч эвазига жонингизни сўраса, бир эмас, бир неча киши навбатга туришга тайёр эди.

Вангси билан картошка сабаб жанжал қилган кунимиз Жиашен ҳассасига суюниб, қишлоқнинг ки-

риш қисмигача келган эди. Мен ўша пайт далада эдим. Уни кўриб, қаерга бораётганини сўрадим. «Шаҳарга, отамни кўришга боряпман», деб жавоб берди.

Киз фарзанд сифатида отасини кўриб келишга бориш унинг ҳаққи. Уни йўлдан қолдиришни истасам ҳам, бефойда эканлигини билардим. Юриш учун қанчалар ҳаракат қилаётганини кўриб, «Кел, Фенгхия ҳам сен билан борсин. Йўлда сенга ҳамроҳ бўлади», дедим. Жиашен менга қарамай, «Унинг боришини истамайман», деб жавоб берди.

Ўша машаққатли пайтларда Жиашен жуда асабий бўлиб қолган эди, у билан тортишиб ўтирмадим. Унинг аста-секин шаҳарга қараб кетишини кузатиб қолдим, холос. Шунчалар заиф ва озғин эдики, суюгининг устига тери қоплаб қўйилгандек кўринарди. Бир пайтлар ярашиб турадиган кўйлаги энди жудаям кенг, ҳилвираб қолган, шамолда устидан учиб кетадигандек ҳилпиравди.

Унинг шаҳарга бориб олиб, тиланчилик қилишни режалаштирганини билмасдим. Коронги тушгунча ҳам келмади, қайтиб келганида юришга мажоли йўқ эди. Уни биринчи бўлиб Фенгхия кўрди, кўйлагимдан тортқиласди, ортимга ўтирилдим ва сўқмоқ бўйлаб келаётган хотинимга кўзим тушди. Ҳассасига суюниб, нафас ростларди. Бизга қўлинни силкитиб қўйди. Кўлинни кўтарганида худдики боши гавдасидан узилиб тушадигандек кўринди менга.

Зудлик билан у томонга қараб чопдим, энди етиб борганимда ерга йиқилди. Икки қүли билан ҳассасыга ёпишиб олиб, паст овозда: «Фугуи, келинг, келинг...», деб йигларди. Ёнига етиб бориб, турғазишта ҳаракат қилаётгандим, қўлимни қўйнига сукди. «Қаранг...», деди қийналиб нафас олар экан. Кўйнида кичикроқ гуруч халтаси бор эди. Ҳайрон бўлиб қотиб қолдим. «Гуруч?», дея олдим.

Жиашеннинг кўзларидан ёш оқди. «Отам берди», деди. Ўша пайтларда бир халтача гуручга эга бўлиш катта бойлик эди ахир. Бир дона гуруч емаганимизга энг камида бир ёки икки ой тўлганди. Хурсандчилигимишни сўз билан ифодалаб беролмайман. Ючинни ахтариб кетарканман, Фенгхиага онасиға ёрдам беришини тайинладим. Ючин сув бўйида ётар, қорнини сувга тўлдириб олган эди. «Ючин, Ючин...», деб чақирдим. Жуда ҳолсиз овоз билан жавоб берди. Бошини буришга ҳам мажоли йўқ эди бечоранинг.

«Қани, юр уйга. Гуруч шўрва ичсан!». Ючин гуруч шўрва ҳақида эшитиши билан вужудида қаердандир куч пайдо бўлди. Дарров ўрнидан туриб, «Гуруч шўрва?!», деб бақирди.

Кўрқиб кетдим. «Ўзингни бос!», дедим ҳаяжонланниб.

Жиашен қўйнига бекитиб гуруч олиб келганини бошқа бирор билишига йўл қўя олмасдик. Ҳамма уйга кирганидан сўнг эшикни ёпдим, қулфладим ва Жиашен шундан кейингина гуруч халтасини қўй-

нидан олиб чиқди. Халтачанинг ярмини қозончага бўшатиб, сув солди. Фенгхия олов ёқди, орадан бироз вақт ўтиб, шўрва қайнай бошлади. Ҳамқишлоқларимиздан бири келиб қолмасин, деб Ючинни кулбанинг тешикчасидан қараб туришга, қоровулликка тайинладим. Гуруч қайнаб чиқиши билан унинг ҳеч нарсага ўхшамайдиган ажиб ҳиди кулбамизни тўлдириди. Ортиқ кутиб тура олмаган Ючин қозоннинг бошига югуриб борди ва бир неча марта бу ҳидни ичига тортиб нафас олди, «Ажойиб!», деб такрорларди у.

«Дарров эшикка бор ва қоровулликни давом эттири!», дедим ва эшик томонни кўрсатдим. Ючин яна икки марта шўрвани тўйиб-тўйиб ҳидлади, кейин вазифасига қайтди. Жиашеннинг юзида табассум пайдо бўлди. «Нихоят, сизларга тайинли овқат пишириб бера оламан, шекилли», деди. Гапирав экан, кўзларидан ёш шашқатор бўлиб оқарди... «Бу гуруч отамнинг кўз қорачигидек сақлаб қўйган захирасидан», деб қўшиб қўйди, кўзида ёш билан.

Ўша пайт кимдир келди ва «Фугуи...», деб чақириди. Кўркиб кетганимиздан нафасимиз тўхтаб қолгандек бўлди. Ючин эшик олдида қотиб қолган ҳайкал мисоли турарди. Фақатгина Фенгхия эшига олмагани учун, юзида табассум билан оловга ўтин ташлашда давом этарди. Шовқин солмаслиги учун елкасига туртиб қўйдим. Ҳеч ким жавоб бермагани учун жаҳли чиқсан одам: «Мўридан тутун чиқяпти, лекин ҳеч ким жавоб бермаяпти!», деди бақириб.

Бироз вақт ўтгач, у одам кетгандек бўлди. Ючин диққат билан кўчага қараганидан кейин: «Кетибди», деди. Жиашен иккимизнинг кўнглими жойига тушди. Шўрва тайёр бўлгач, тўрталамиз стол атрофидан ўтириб, овқатланиб олдик. Ҳаётимда ҳеч ҳам бундай иштача билан шунчалар лазиз овқат емаган эдим. Ўша овқатнинг таъмини эсласам, ҳалиям сўлагим оқиб кетади. Ючин овқатини бир кўтаришда еб тугатди, биринчи бўлди. Оғзини катта очиб, чукур чукур нафас олди. Лабининг атрофидаги учук бир неча кундан бери кетмаган, ҳалиям оғриқ хис этарди. Овқатни еб бўлганимизда Раис кўриниб қолди, қишлоқ одамларини ортидан эргаштириб келаётганди.

Ҳамқишлоқларимиз гуруч емаганига бир-икки ой бўлган эди. Биз эшикни ёпганимиздан кейин мўридан тутун чиққан, буни ҳамма кўрган эди. Биринчи келган одамга эътибор бермагандик, аммо у бориб ҳаммага айтган экан. Эндиликда бир тўп одам келар, уларни Раис бошлиб келмоқда эди.

Раис уйга кириши билан ҳидни сезди. «Нима пиширяпсизлар, ҳиди зўр-ку!», деди.

Кулиб қўйдим, лекин ҳеч нарса демадим. Агар жавоб бермасам, Раис қайта сўрашга уялса керак, деб ўйлагандим. Жиашен уларни уйга таклиф қилди. Уларнинг кўзлари ўйнарди, баъзилари ётоқ остига, қозон ичига қарашарди. Яхшиям Жиашен гуручнинг қолганини қўйнига бекитиб олган эди, шу сабабдан

истаганларича текширишлари мүмкін. Бироздан кейин Раис уларни тұхтатди. «Нима қиляпсизлар? Бу ер сизнинг уйингиз эмас. Ташқарига чиқинглар, даф бўлинглар бу ердан, лаънатилар!», деб койиди.

Ҳамқишлоқларимиз кетишганидан кейин Раис эшикни ёпди. Биз томонга ўгирилди ва ҳеч ҳам дўстона бўлмаган назар билан шундай деди: «Фугуи, Жиашен! Агар ейишга бирор нарсангиз бўлса, менга ҳам бироз беринглар!».

Жиашен иккимиз бир-биrimizga қарадик. Одатда Раис бизга яхши муносабатда бўларди. Энди бўлса ёлвораётган эди. Қандай қилиб ёрдам бермаслик мүмкін, ахир?! Жиашен яшириб қўйган гуруч халтасини олиб чиқди. Раисга бир ҳовуч гуруч берар экан: «Сизга бера оладиганимиз шу, жаноб Раис», деди. «Буни олинг, уйингизга олиб бориб, гуруч шўрва қилиб ичинг».

Раис: «Менга етади, етади!», деб дудукланди, Жиашен берган гуручни чўнтағига солиб олди. Кейин қўлларини чўнтағига соганича, яхши кайфият билан ташқарига чиқиб кетди. Раис чиқиши билан Жиашеннинг кўзларидан ёш сизиб чиқди. У бир ҳовуч гуруч учун йиглаётган эди. Унинг бундай йиглашини кўриб, чуқур хўрсинишдан бошқа ҳеч нима кила олмадим.

Гуруч ҳосили йиғиб олингунга қадар кунларимиз шундай давом этди. Жуда яхши бўлмаса ҳам, камида бизнинг оиласа етадиган гуруч тўпланган, ахволи-

миз аста-секин яхшилана бошлаганди. Бирок кутилмаганда Жиашеннинг касаллиги зўрайиб кетди. Натижада бир неча қадам ташлашдан кўпига ярамай қолди. Ўша баҳтсиз йил унинг соғлигини батамом барбод қилган эди. Аммо Жиашен касалликка енгилмади. Далада ишламаса ҳам уй ишлари билан шуғуланишда давом этди. Деворларга суюниб, уйни супуар, чангларни артарди. Кунларнинг бирида уйда ишлаётган пайтида бирдан ерга йиқилиб тушди ва қайта ўрнидан тура олмади. Фенгхия иккимиз уйга қайтиб келганимизда унинг ерда узала тушиб ётганини кўрдик, юзида жароҳатланган эди. Уни ётоқقا олиб ўтдим. Юзидаги қонни тозалаш учун қизим сочиқ олиб келди. «Бундан кейин умуман ётоқдан турмайсан», дедим унга.

Жиашен чиндан ҳам кучли аёл эди. Шу аҳволда бўлса-да, шикоят қилмади ёки умидсизликка тушиб, кўз ёш тўқмади. Ётиб қолган пайларида уйда нечта кийим бўлса, ҳаммасини унинг ёнига қўйишимни тайинлади. «Бироз ўзимни овутсам, кўнглим жойига тушади», деди.

Эски кийимлардан Фенгхия ва Ючинга кийимлар тикиди. Болалар уларни кийишганида кўринишидан янгидек эди. Бирок кейин билсан, у ўзининг кийимларини ҳам битта қўймай сўкиб, болаларимизга кийимлар тикиби. Бу ишидан жаҳлим чиқди, бирок у табассум билан: «Кийимлар кийилмаса, эскириб кетади», деди. «Энди буларни киймаслигимни ҳи-

собга оладиган бўлсак, исроф қилмаган яхши», деб қўшиб қўйди.

Жиашен менга ҳам кийим тикиб беришини айтди. Бироқ уни тугатмай туриб, ҳатто нинани-да тута олмайдиган аҳволга келиб қолишини ким ҳам билибди дейсиз?

Фенгхия ва Ючин ухлаётган эди. Жиашен газ лампаси ёргида мен учун кийим тикаётганди. Қаттиқ чарчоқ туфайли пешонасидан тўхтамай тер оқарди. Бир неча бор ухлашини сўрадим. Бошини чайқаб, рад этар ва кийим деярли тайёр бўлиб қолди, деб жавоб берарди. Бир оздан кейин игна қўлидан тушиб кетди, уни олиш учун узанганида қўллари титрай бошлади. Игнани олишга ҳаракат қилаётганини, унга қараб эгилганини кўрдим. Ўзим олиб бердим ва у яна игнани қўлидан тушириб юборди, сўнг тўхтамай йиглай бошлади. Касал бўлганидан бери биринчи марта шундай йиглаши. Бундай кейин умуман қўли ишга бормаслигини тушуниб етди. «Ётоқقا михланаб қолдим, энди қўлимдан ҳеч нарса келмайдими?», деб сўради мендан.

Кўйлагимнинг енги билан унинг кўз ёшларини артдим. Шунчалар озгин эдики, юзидағи сұяклари бўртиб чиқиб турарди. Унга жуда чарчаганини, соглом одам ҳам у қилаётган ишларни қила олмаслигини айтиб овутган бўлдим. Фенгхия энди катта қиз бўлиб қолганини, бир пайлар у оладиган баллардан ҳам кўпроқ балл олаётганини айтиб тасалли бердим.

Бундан кейин оиласизда пул муаммоси бўлмаслиги ни тушунтирдим.

«Лекин Ючин ҳали кичкина», деди у менга. Кечаси билан йиглаб чиқди. Ўлсам мени кафанга ўраманг, деб такрор-такрор тайинлади. Кафанг ўрайдиган бўлсангиз, қаттиқ тугун солишингиз керак бўлади. У дунёга борганимда мен у тугунларни оча олмайман. Бир парча матога ўранглар, шунинг ўзи етади, деди. Шунингдек, мени кўмишдан олдин ювинтириб қўйиш эсдан чиқмасин, дея ёлворди. «Фенгхианинг ҳам бўйи етиб қолди, турмушта чиқадиган ёшда», деб сўзида давом этди. «Уни ҳам узатсак, кўзим орқада қолмас эди. Ючин ҳали кичик. Ақли кўп нарсага етмайди. Шу сабабли уни калтаклаб, озор берманг!»

Рафиқамнинг гапини эшлиб, қалбим қайғуга ботди. Унга: «Аслида, мен анча йиллар олдин ўлиб кетишим керак эди», дедим. «Жангда бир қанча кишилар ўлиб кетди, мен бўлсам, бир амаллаб ҳаётда қолдим. Ҳар кун ўзимга ўзим «яшашим керак», дер эдим. Шундай қилсам, уйга қайтиб, яна сизларни кўриш имкониятим ошарди. Энди сен бизни ташлаб кетиш ҳақида гапириб ўтирибсанми?!»

Сўзларим таъсирчан чиқди, шекилли, эртаси кун уйғонсам, Жиашен кўзларини менга тикиб, ўйланиб ўтирганини кўрдим. «Фугуи, мен ўлишни истамайман», деб шивирлади. «Ягона истагим — ҳар куни тонгда уйғониб, сизни ва болаларимни кўриш», деди.

Бир неча кун ётиб дам олганидан кейин Жиашен қайта кучга кирди. Кўп ўтмасдан туриб, ўзи ётоқда ўтира оладиган бўлди, ўзини анча яхши ҳис этаётганини билдириди. Жуда хурсанд эди, далага қайтиши мумкинлигини айтди, бироқ бу сафар унга рухсат бермадим. «Бундан кейин ўзингни қийнамайсан. Куч йиғишинг керак, ҳали сен билан узоқ умр кўришимиз керак», дедим. Ўша йили Ючин бешинчи синфга ўтди. Халқда шундай ибора юради: «Бало келяпман, деб огоҳлантирмайди!».

Жиашенning касал аҳволини кўриб, Ючин ҳам тезроқ улғайса эди, деб ўйлардим. Дарслари ҳам яхши эмас, уни ўрта мактабда ўқитиб қийналмасамми, деган хаёлларга борардим. Бошлангич мактабни тутгатгач, мен билан далада ишлашга ва балл йиғишига рухсат бермоқчи эдим. Жиашен ўзини бироз яхши ҳис эта бошлаганида Ючинning бошига иш тушиши хаёлимга ҳам келмаганди.

Ўша куни тушликдан кейин Ючинning мактаб директори, шу билан бирга, у ҳокимнинг хотини эди, ўша аёл туғруқ асносида жуда кўп қон йўқотади. У ҳақида ҳатто «Бир оёғи гўрда», дейишарди одамлар. Ючинning мактабидаги муаллимлар зудлик билан бешинчи синф ўқувчиларини тўплаб, қон топширишлари учун шифоҳонага олиб боришибди. Директор учун қон беришини билган ўқувчилар, худди таътилга чиққандек хурсанд бўлишибди. Ҳаттоки шу ернинг ўзида, мактабнинг боғчасида қўлинни қон

олишлари учун тутиб берган болалар ҳам топилибди. Мактаб ҳовлисидан чиқиши билан Ючин оёқ кийимини қўлига олиб, тўрт-беш бола билан шифохона томон чопиб кетибди. Шифохонага биринчи бўлиб етиб келган ва бошқа болалар ҳам етиб келгандан кейин ҳосил қилинган навбатнинг биринчи қаторида менинг ўғлим турган экан. «Мен биринчи бўлиб келдим», дебди Ючин мағрурлик билан ўқитувчисига. Муаллим уни бир четга тортиб, қоидаларга бўйсуниши ҳақида насиҳат қилибди. Ючин бир четда туриб кутиш ва қон гуруҳларини аниқлаш мақсадида ичкарига кириб, бир-бирини итараётган болаларни кузатиб туришдан бошқа чораси қолмабди. Ўндан кўп боланинг қони текширилиб қаралганида, ҳеч бирининг қон гуруҳи тўғри келмаган. Ючин уларни кузатиб турагар экан, жаҳли чиқиб, охирга қолиб кетишдан ва унинг қонига зарурат қолмаслигидан сиқилибди. Ўқитувчиларининг ёнига бориб, тортинчоқлик билан: «Устоз, биламан, хато қилиб қўйдим, узр сўрайман!», дебди.

Ўқитувчилар ҳеч нима демабди. Қон гуруҳини текширтириш учун Ючин яна иккита боланинг хонага киришини кутишга мажбур бўлибди. Ўша пайт бир шифокор бурнида ниқоб билан туғруқхонадан чиқиб келибди ва қон таҳдилларини қилаётган ёрдамчиларга: «Қон, қон қани?», деб бақирибди. Қон таҳдилини қилаётган ёрдамчи: «Ҳеч бири тўғри келмаяпти», деб жавоб берибди. «Бўл тезроқ!», деб ба-

қирибди шифокор. «Бошқа болаларни ҳам чақир, касалнинг юрак уриши борган сари секинлашиб боряпти».

Ючин яна муаллимнинг ёнига бориб, навбатим етиб келмадими, деб сўрабди. Ўқитувчи Ючинга қараб, қўлини силкитиб: «Қани, ичкарига кир!», деб бујурибди.

Ючиннинг қон гуруҳи таҳдил қилингандан кейин айнан керак бўлган қон гуруҳи эканлиги аникланибди. Ўғлимнинг юзи қизариб, сармаст ҳолатда экан. Эшикка югуриб бориб, дўстларига шундай деб мақтанибди: «Менинг қоним мос тушди, меникини олишадиган бўлди!».

Қон олинадиган бўлса, бироз миқдорда олинади. Аммо шифохонадагилар ҳокимнинг аёлини қутқарамиз деган мақсадда ўғлимдан тўхтовсиз қон олишибди. Натижада унинг юзи сап-сариқ бўлиб қолибди, аммо шундай бўлса ҳам ғинг демабди. Лаблари ҳам сарғая бошлагач, «Бошим айланяпти», дея олган, холос. Қон олаётган одам, «Қон топшираётганда, албатта, бош айланади», деб уқтирибди. Ючин вужудининг кучи етганидан ҳам кўпини берган, бироқ қон олиш хонасига кириб келган шифокор ҳалиям қон етмаётганини айтган. Қон олаётган товуқмия ўғлимнинг танасидаги деярли бор қонни тортиб олибди. Ючиннинг лаблари кўкариб кетибди, аммо у одам тўхтамасмиш. Бони шилқ этиб ёнига осилиб қолганидан кейингина қўрқиб кетиб шифокорни чақи-

риб келибди. Шифокор ўглимнинг кўксини эшитиб кўриб, «Юраги тўхтабди», дебди. Ўглимга кўп ҳам эътибор бермай, қон олган одамга қараб бақириб кетибди: «Сенинг эсинг жойидами, аҳмоқ!»

Кейин яна ҳокимнинг хотинини қутқариб қолиш учун шифохонага қайтиб кетибди. Ўша куни кеч кирганида меҳнат қуролларини тўплаётган эдим, қўшни қишлоқдан бир бола чопиб келиб қолди. У Ючин билан бир синфда ўқирди. Мен томонга қараб чопиб келар ва йўл-йўлакай бақиради: «Ху Ючиннинг отаси шу ердами?».

Юрагимга ғулгула тушди. Кеч кирган. Ўглимга бирор нарса бўлдими, деб қўрқиб кетдим. Ҳали унга жавоб бериб улгурмасдан ўша бола: «Онаси-чи, онаси қаерда?», деб сўраб қолди. Шоша-пиша унга: «Мен отасиман», дедим. Бола бурнини қўли билан артди ва менга тикилиб қолди. «Ҳа, тўғри, синфимизга борган эдингиз!», деди.

Юрагим қинидан чиқиб кетай деди. Ниҳоят, бола мақсадга кўчди: «Ху Ючин ўляпти, шифохонада!». Бирдан кўз олдим қоронгилашиб кетди. «Нималар деб валдираяпсан, сен бола?», деб бақирдим унга. «Зудлик билан шифохонага боринг! Ючин ўляпти!», деб гапини такрорлади у.

Ақл-ҳушим бошимдан учди. Қўлимдаги кетмочани бир четга улоқтириб, шаҳарчага қараб чопдим. Ҳеч ҳам ақлга сигмайдиган ҳолат: эрталаб мактабга кетган бола, ҳаммаси жойида эди. Энди бўлса, ўляп-

ти, деган хабар келди. Шифохонага борар эканман, миям алғов-далғов бўлиб кетди. Бир шифокорни кўришим билан тўхтатиб сўрадим: «Ўглим қани?». Шифокор менга қараб кулди: «Мен қаердан биламан?».

Буни эшитиб, ўзимни йўқотиб қўйдим. Балки адашган бўлса керак анави бола, деган хаёлга бордим. Кошки, адашган бўлганида!

«Ўғлинг жон беряпти, шифохонага бор, дейиши», дедим. Шифокор ўгирилиб кетаётиб, менга қаради ва ўглимнинг исмини сўради: «Исми нима эди боланинг?».

«Ючин!». Шифокор қўли билан йўлакнинг охидаги хонани кўрсатди. «Ўша ердан бориб сўранг!»

Дарров ўша хона томон чопиб бордим. Ичкарида бир шифокор ўтириб, нималарнидир ёзарди. Унинг ёнига яқинлашар эканман, юрагим дук-дук уради. «Жаноб шифокор, болам тирикми?», дедим.

У бошини кўтариб менга қаради ва узоқ тикилиб тургандан кейин «Ху Ючинни сўраяпсизми?», деди. Бошимни иргаб тасдиқладим.

«Нечта ўғлингиз бор?», деди у. Оёқларим тит-рар, улар менга бўйсунмаётган эди. «Биттагина ўғлим бор, сиздан ўтиниб сўрайман, уни қутқаринг», дедим. Шифокор мени тушунганини билдириб яна сўради: «Нега биттагина ўғлингиз бор?»

Бундай саволга қандай жавоб берса бўлади, биломадим. Асабим қўзиди. «Болам тирикми?», деб сўрадим ундан. Бошини сарак-сарак қилиб, «Ўлди»,

деди. Олдимда турган шифокорни кўрмай қолдим, миям ишламас, бошим айланга бошлаган эди. Факат гина кўзимдан оқаётган ёшни ҳис қила олардим, холос. Бироз ўтиб «Ўглим қаерда?», деб сўрадим.

Ючин кичик бир хонада, бир ўзи, гиштдан терилган ўринда ётарди. Хонага кириб борганимда атрофга зулмат чўкканди. Ючиннинг жонсиз танасига кўзим тушди. Устига онаси тиккан янги кийимларини кийиб олган эди. Ўглимнинг кўzlари ёпиқ, лаблари ҳам қимтилган эди...

«Ючин, ўглим...», дедим йиғламсираб. Қимирамаётганини кўриб, чиндан ҳам ўлганлигига ишондим. Уни қучоқлаш учун ёнига бордим, бироқ танаси қотиб қолган, муздек эди. Бугун эрталаб мактабга кетар экан, соғлом ва бип-бинойи эди, кечга томон эса танаси қотиб қолган, қимирамаяпти. Рўпарамдаги тана боламдан умуман бошқача эди. Ючиннинг юзига қарадим ва нозик қўлчаларини уқаладим. Ҳақиқатан ҳам мана шу ётган менинг болам эди. Йиғлай бошладим, шунчалар йиғлаганимдан жисмоний тарбия ўқитувчиси кириб келганини ҳам пайқамабман. У ҳам Ючинни кўриши билан йиғлаб юборди... «Қанақасига, йўқ, ишонмайман!», деб такрорларди у.

Ўқитувчи ёнимга ўтириб, менга қўшилиб, йиғлай бошлади. У ҳам менга ўхшаб Ючиннинг юзини силярди. Бир оздан кейин мен ҳатто унинг қандай жон берганини ҳам сўрамаганимни англадим. Ўқитувчи сидан сўрадим, у кўп миқдорда қон топширгани учун

вафот этганини айтди. Ўша пайтда кимнидир ўлдириб қўйсам керак, деб ўйладим. Ўглимни ўша хонада қолдириб, ташқарига чиқдим. Муолажа хонасига кириб бордим. Ким эканлигини сўраб ўтирмай, биринчи бўлиб олдимга чиқсан шифокорнинг бўғзидан олдим ва башарасига мушт туширдим. Шифокор ерга йиқилиб тушди ва ёрдам беришларини сўраб бақира бошлади. «Ўглимни ўлдирединг!», деб бақирдим. Уни тепкилаш учун оёғимни кўтарганимда кимдир мени орқамдан тутиб, тўхтатди. Бошимни у томонга қаратдим. Бу Ючиннинг ўқитувчиси эди. «Мени қўйиб юборинг!», дея бақирдим. Ўқитувчи: «Ўзингизни қўлга олинг!», деб мени тинчлантиришга уринди. «Уни ўлдираман!», дедим. Ўқитувчи мени шунчалар маҳкам ушладики, унинг қўлидан чиқиб кетишнинг иложи йўқ эди. Йиғлаганча: «Сиз ҳамиша Ючинни яхши кўргансиз. Илтимос қиласман, мени қўйиб юборинг!», деб ёлвордим. Муаллим мени ҳалиям қаттиқ ушлаб турарди. Уни тирсагим билан итариб юбордим. Бу ҳам фойда бермади. Бу орада шифокор ўрнидан туриб, қочиб қолди. Атроф одамга тўлиб кетди. Ўша оломонда яна иккита шифокорга кўзим тушки, мен яна Ючиннинг ўқитувчисига: «Мени қўйиб юборинг, илтимос!», деб ёлворардим.

Жисмоний тарбия ўқитувчиси шунчалар бақувват эзики, бирор жойимни қимиirlата олмадим. Уни тирсакларим билан уришда давом этдим, бироқ менинг бу ҳаракатларим унга пашша чаққанчалик ҳам

таъсир этмади. Фақатгина «Аҳмоқлик қилиб қўйманг!», деб нуқул бир гапни тақрорларди.

Бир маҳал Сунь Ятсенга⁵ ўхшаш шим кийган бир одам келиб қолди ва жисмоний тарбия ўқитувчи сидан мени қўйиб юборишни сўради. Кейин: «Ху Ючиннинг отаси сиз бўласизми?», деди.

Унга эътибор ҳам қилмадим. Муаллим қўлимни қўйиб юбориши билан шифокорларга ташландим. Шифокорлар зудлик билан у ердан қочиб қолишиди. Бир киши ўша Сунь Ятсенникига ўхшаш шим кийган одамнинг ҳоким эканлигини айтиб қолди. Демак, ҳоким шу экан-да! Унинг рафиқаси ялаши учун менинг ўғлимнинг жонини фидо қилишган эди. Оёғимни кўтариб, ҳокимнинг қорнига тепдим. Ерга йиқилар экан, оғриқдан инграб юборди. Ючиннинг муаллими мени қайтадан ушлаб олди ва «Бу ҳоким жаноблари», деб бақирди. «Ҳа, ҳоким шу! Айнан мен ўлдирмоқчи бўлган одам шу!», дедим мен. Яна бир марта тепиш учун оёғимни кўтарган ҳам эдимки, «Фугуи, бу сизмисиз?», деб сўраб қолди. «Сени ўлдираман!», деб бақирадим тинмай.

⁵ Замонавий Хитойнинг асосчиси ҳисобланадиган лидер ва сиёсатчи. Императорликнинг қулатилишида катта ҳисса қўшган ва бир мулдат инги Хитой Республикасининг раиси бўлган. Минг йиллардан бери мамлакатни бирлаштириш ва ислоҳотларга йўл бермай келаётган феодал тизимини ағдариш учун куч сарфлади. Унинг вазеессия даври бошлигандан.

Хоким ўрнидан туриб: «Фугуи, бу мен, Чуншенгман», деса бўладими. Унинг гапини эшитиб ўзимни йўқотиб кўйдим. Бир муддат тикилиб қолдим ва унга караганим сари ўша мен таниган Чуншенг эканлиги-га ишончим комил бўла бошлади.

«Чуншенг, бу сенмисан?», деб сўрадим. Чуншенг олдинга бир қадам ташлади, менга яхшироқ қараб: «Фугуи, бу сизсиз-а!», деди. Чуншенгни кўриш мени тинчлантирган эди. Кўзимдан дув-дув ёш оқиб, унга: «Бўйинг ўсиб, сал семирибсан!», дедим. Чуншенгнинг ҳам кўзларига ёш келди. «Фугуи, мен сизни ўлиб кетган бўлсангиз керак, деб юрадим», деди. Бошимни қимирлатиб, қутулиб қолганимни айтдим. «Сиз ҳам Қария Куандек жон берган бўлсангиз керак, деб ўйлагандим», деди у.

Қария Куанни эслашимиз билан иккаламиз ҳам ёш болалардек йиғлай бошладик. Бир муддат йиғлагандан кейин, «Нон топа олдингми ўшанда?», деб сўрадим. «Йўқ», деди у кўзларини артар экан. «Ҳали-ям эсингиздами?», деб сўради кейин. «Нон қидириб ташқарига чиқишим биланоқ кўлга тушдим».

«Ўша нонлардан сен ҳам едингми?», деб сўрадим ундан. «Едим, албатта!», деди кулиб. «Мен ҳам едим».

Кейин иккимиз ҳам кула бошладик, ўглим жон берганини эслагунга қадар кулишдан тўхтамадик. Кўзларимни артиб, кейин яна йиғлай бошладим. Чуншенг қўлларини елкамга қўйди.

«Чуншенг», дедим. «Яккаю ёлгиз ўғлим ўлди!». Чуншенг чуқур хўрсиниб: «Бу кўргилик қандай қилиб айнан сизнинг ўғлингизнинг бошига тушди?», деб сўради. Ўғлим ҳалиям ўша кичик хонада ётар, бундай юкни кўтариш менга ўта оғир эди. Чуншенгга ўғлимни кўрмоқчи эканлигимни айтдим.

Энди кимнидир ўлдириш фикридан воз кечган эдим. Чуншенгни учратиб қоламан, деб ҳеч ҳам ўйламагандим. Бир неча қадам ташлагандан кейин ортимга ўгирилиб, Чуншенгга: «Менга битта жон қарзсан! У дунёда қайтарасан!», дедим.

Ўша кеча ўғлимни уйга олиб келдим. Йўлда кўлларим толиб кетганидан тўхтаб дам олардим. Кўлларим чарчаганидан кейин уни елкамга ортиб олдим, елкамга олганимда бирдан ҳаяжон босар ва яна кўлимга олардим. Ундан кўз уза олмадим, қишлоққа яқинлашган сари қадам босиш қийинлашаверди. Жиашенга нима дейман, ўзи касал бўлса... Ючиннинг ўлганини эшитса, бунга бардош бера олмаслиги аниқ. Кўлимда Ючин, қишлоққа кираверишдаги тепалик устида тўхтадим. Унга қараб йиғлардим... Бироз йиғлагандан кейин бу хабарни Жиашенга қандай қилиб етказиш хақида бош қотира бошлидим. Кўп ўйладим, ҳозирча уни хабардор қиласлик энг тўғри йўл бўлса керак, деб ўйладим. Ючинни ерга қўйиб, уйга бориб, кетмонни олиб келдим. Қайтиб келиб, Ючинни бағримга босдим. Ота-онам кўмилган жойга қараб кетдим.

Ўғлимни тупроққа топширишим керак эди, бирок үндан ажрала олмаётгандим. Ота-онамнинг қабрлари пойига чўқдим ва Ючинни бағримга босдим — уни ерга қўёлмаётгандим. Уни аста елкамга суюдим, юзлари ҳам қотиб қолганди, худди елкамда бир парча муз тургандек гўё... Кечки шамол баргларни тўзгитар, ўғлимнинг танаси қировдан нам бўлиб ултурган эди. Бугун эрталаб мактабга кетаётгандаги ҳолати кўз олдимда шундоққина туриди: у юргургилаб борар экан, елкасига илган мактаб сумкаси бир юқорига, бир пастга сакрарди. Ючин энди ақалли бир оғиз ҳам сўз айта олмаслигини ёки мактабга ялангоёқ чопиб бормаслигини ўйлаш юрагимга тифдек ботарди. Йиғлайвериб кўзимнинг ёши қуриб қолди...

Кун ёришгунча ўша ерда туни билан ўтириб чиқдим. Уни дафн қилишим керак эди. Уст-бошимни ечдим, кўйлагимнинг қўллари билан Ючиннинг кўзларини ёпдим. Қолган қисми билан танасини ўрадим. Гўр қазиб, боламни ичига туширдим. Кейин ота-онамнинг қабрларига қараб: «Ючин келди, унга яхши қаранглар. Тириклигида етарлича эътибор бера олмадим, менинг ўрнимга сизлар қаранг, илтимос!», дедим.

Қабрга қараганим сари Ючин кўзимга янада кичикроқ кўринди. Ўн уч ёшлик болага ҳеч ҳам ўхшамасди, гўёки Жиашен уни янги тукқандек эди. Кўлларим билан устига тупроқ тортдим, кичик тошларни

тупроқдан ажратиб чиқдим. Тошчалар тегиб, унга озор бермасин, деб күркдим. Кун исиганида мен ишимни тугатгандим. Уйга қараб бир неча қадам ташлагандан кейин ортимга қайрилиб қарадим. Қубамиз остонасига етиб борганимда ўғлимни бундан кейин умуман кўра олмаслигимни тушуниб етдим. Йиғлай бошладим. Жиашен эшитиб қолмасин, деб оғзимни бекитдим ва ерга ўтириб олдим. Шу тахлит анча ўтиргач, далага ишлагани бораётган одамларнинг овозларини эшилдим. Ўшандагина ўрнимдан туриб, ичкарига кирдим. Фенгхия эшик ёнида ўтиради. Кўзларини катта очиб, менга қаради. Укасининг вафот этганидан бехабар. Кўшни қишлоқдан келган бола менга хабарни етказганида Фенгхия ҳам ёнимда эди, бироқ ҳеч нарса эшита олмаганди. Жиашен ётган жойидан мени чақирди, ёнига бордим. «Ючин жароҳат олибди, ҳозир шифохонада», дедим. Жиашен гапимга ишонгандек бўлди. «Нима бўлибди?», деб сўради.

«Мен ҳам билмайман анигини, синфда бирдан хушидан кетиб, йиқилиб тушибди. Шифохонага олиб боришибди. Шифокор бу касаллик вақт талаб этади, тузалиб кетади, деди», дея ёлғонладим.

Жиашеннинг чехрасида маҳзунлик пайдо бўлди, кўзларидан ёш оқа бошлади. «Чарчагандир болагинам!», деди. «Мен касал бўлганимдан бери жуда кўп ишлайпти. Мени деб бўлди ҳаммаси».

«Үндей эмас», деб эътиroz билдиридим. «Чарчоқ ҳеч кимни бундай касал қилмайди».

Жиашен менга қараб, «Кўзларингиз шишибди», деди. Бошимни қимирлатиб, «Балки, туни билан ухлаганим йўқ», дедим.

Гапни калта қилиб, зудлик билан ташқарига чиқиб кетдим. Ючин ўлган эди, унинг жонсиз танасини бироз аввал тупроққа топширган эдим. Жиашен билан сұхбатимиз давом этганида ўзимни назорат қила олмай қолишим аниқ эди.

Бир муддат кун бўйи далада ишлай бошладим. Кеч киргач, Жиашенга шаҳарчага, Ючиннинг холидан хабар олиб келиш учун боришимни айтардим. Аста-секин шаҳарча томонга қараб юра бошлар ва қош қорайгач, ортга қайтардим. Қишлоқнинг гарбий томонига борганимда, Ючиннинг қабри бошида ўтирадим. Қоп-қоронғида ўлган ўғлим билан гаплашар эканман, майин шабада юзимга уриларди. Сўзлар, гўёки менинг тилимдан чиқмаётган-дек, шамолда совурилиб йўқ бўларди. Ярим тунгача ўша ерда ўтирас, кейин уйга қайтардим. Бошида бир неча кун Жиашен ухламай мени кутиб ўтири, эшикдан кириб боришим билан ўглимизнинг аҳволини сўрарди. Ҳақиқатни ундан бекитиш учун турли ҳикоялар ўйлаб топишга мажбур бўлардим. Бир неча кундан кейин уйга қайтиб келсам, рафиқам ухлаб қолибди. Унга ёлғон гапириш ҳеч нарсани ҳал қилмаслигини билардим, аммо ночор эдим. Жиашен менга қараб, «Кўзларингиз шишибди», деди. Бошимни қимирлатиб, «Балки, туни билан ухлаганим йўқ», дедим.

шен ўғлимизнинг аҳволи яхши эканлигини билиб турса бўлгани.

Бир марта кечаси Ючиннинг қабрига бориб, қайтиб келдим ва Жаишеннинг ёнига чўзиадим. Ухлаб ётиди, деб ўйласам, кутилмаганд: «Фугуи, менинг вақтим битяпти», деб қолди. Юрагим шув этиб кетди. Юзларини силадим, ёноклари ҳўл эди. Жиашен сўзида давом этди: «Фенгхиага яхши қарашингиз керак, энг кўп ундан хавотирдаман...».

Жиашен Ючин ҳақида умуман гапирмади, қўрқиб кетдим. Эртасига одатдагидек шаҳарчага Ючинни кўриб келишга боришимни айтдим, бироқ аёлим мени йўлдан тўхтатди. Уни елкамга олишимни ва қишлоқ атрофида айлантиришимни сўради. Фенгхия онасини елкамга олишимда ёрдам берди. Жиашен озиб, пардай енгил бўлиб қолган, суюги ва териси қолганди, холос. Ташқарига чиқишимиз билан гарб томонга юришимни сўради.

Бу — Ючин кўмилган томон эди. Хўп, дедим, аммо оёқларим сира ўша томонга тортмасди. Одами ни ҳолдан тойдирувчи сайдан сўнг қишлоқнинг шарқий томонига бордик. «Менга ёлрон гапирманг, Ючин ўлганини биламан», деб пичирлади Жиашен. Бу гапларни айтиши билан оёқларим юришдан тўхтади, титрай бошладим... Бўйнимдан оқиб тушаётган ёш томчиларини ҳис қилиб турадим. Рафиқамнинг кўз ёшлари эди булар. «Мени Ючинга олиб боринг», деб илтимос қилди.

Уни бошқа алдай олмаслигимни тушуниб етдим. Жиашенни қишлоқнинг ғарбий томонига олиб борар эканман, қулоғимга шундай пичирлади: «Ҳар кеча ғарб томондан келганингизни биламан. Ючиннинг ўлганини шундан тушуниб етдим...».

Ючиннинг қабрига етиб борганимиздан сўнг рағиқам уни ерга қўйишимни сўради. Кўз ёшлари сел бўлиб, қабрни қучди. У гўёки Ючинни қаттиқ қучоклаб олгандек кўринарди кўзимга. Азбаройи ҳолсизликдан иккитагина бармоғини қимиrlата оларди, холос. Жиашенни бу аҳволда кўриб адойи тамом бўлдим, нафасим бўғзимга тиқилиб қолди. Ючинни кўммаслигим, Жиашен уни сўнгги марта кўришига қўйиб беришим керак эди...

Хотиним кун ботгунча шу ерда ўтирди. Тунги салқин ҳаво касаллигини янада кучайтириб юборишидан қўрқардим. Уни кўтариб, елкамга олдим. Жиашен қишлоқнинг киравериш қисмига олиб боришимни илтимос қилди. То ўша ерга етиб олгунимизча кўйлагимнинг ёқаси хўл бўлиб кетди...

«Ючин мактабга элтувчи бу сўқмоқдан энди югура олмайди», деди у йигидан ўзини тўхтата олмай.

Ёлгизоёқ сўқмоқقا тикилдим, шаҳарчага буриладиган йўлга қарадим ва ўғлимнинг ялангоёқ чопиб бораёттанини кўриб туардим.

Ой шуъласи худди ерга сепилган туз мисоли сўқмоқ узра ялтираб кўзга ташланарди...

Түшдән кейинги вактимни қария билан бирга ўтказдим. У ва қари хүкизи яхшигина дам олишганидан сүңг омоч тақиб, далада ер ҳайдашга тушишганида ҳам у ердан жилмадим. Дараҳт остида ўтирап, навбатчи аскардек уларни кузатардим.

Бир пайт дала узра дәхқонларнинг овозлари чор томонга ёйилди. Энг баланд чиқаётган овоз қўшни далада икки барзангининг бир чеълак сувни бир кўтаришда ичиш бўйича ўтказаётган мусобақасидан қулоққа чалинарди. Ўзи беллашганда ҳам бунчалик ҳаяжонга берилмайдиган бир неча йигит уларнинг атрофида бўғзи йиртилгудай бўлиб бақир-чақир қиласарди. Бу олов қалбли ёшлардан узоқда жавлон ураётган Фугуи кўзимга жуда ёлгиз бўлиб кўринди... Ён томондаги сугорилган майдонда бошига рўмол ўраб олган икки аёл шоли ниҳолларини юлиб, бошқа томонга экишар, мен умуман танимайдиган қайсидир бир одам ҳақида гап сотишарди. Ўша нотаниши киши қишлоқдаги энг бақувват ва энг кўп пул топадиган одам эмиш. Аёлларнинг гапларига қараганда, у шаҳарда ҳаммоллик билан шугулланар экан. Хотинлардан бири қаддини тиклади, қўли билан елкасини уқалар экан, шундай деяётганини эшишдим: «Топган пулининг ярмини ўз аёлига, қолган ярмини бошқаларнинг аёлларига сарфлар экан...».

Шу паллада Фугуи омочни улар томонга қараб ҳайдаб келиб, яқинлашганида: «Инсонлар асло эсдан чиқармаслиги керак бўлган тўртта қоида бор: ножоиз сўзни гапирмаслик, ножоиз ётоқда ётмаслик, ножоиз эшикдан кириш ва қўлинни бегона чўнтақка суқиши», деди. Уларнинг ёнидан ўтиб борар экан, гапида давом этди: «Сиз айттаётган одам ушбу қоидаларнинг иккىнчисини эсдан чиқариб, ножиз ётоқда ухлабди...».

Аёллар кулиб юборишди. Фугуининг юзида ўзи билан фахрланиш ҳисси пайдо бўлганини сездим. Ҳўкизига бақириб олганидан сўнг, менга қаради ва менинг ҳам кулаётганимни кўрди. Булар ҳаётнинг ўзгармас қоидалари эканлигини таъкидлади. Кейин яна келиб, менинг ёнимга, дараҳт соясига ўтириб олди. Ундан ҳикоясининг давомини айтиб беришини сўрадим.

У менга мамнуният нигоҳи билан боқди, худдики унга жуда катта яхшилик қилаётгандек юзимга тикилди. Жуда хурсанд эди, чунки унинг ҳаёти билан қизиқаётган ким биландир танишган эди.

Ючин ҳаётдан кўз юмганидан кейин рафиқамнинг сабри тугаб, бунга чидай олмайди, деб ўйландим. Шундай дамлар ҳам бўлдики, «Мана энди, ҳаммаси тугади», деган хаёлга бордим. Аёлим кун

бўйи кўзи ярим очик ҳолатда ётогида ётар, ҳатто нафас олишга ҳам қийналарди. Устига устак, ҳеч нарса емасди. Ҳар овқат пайтида Фенгхия билан уни ўрнидан турғазиб, овқат едиришга уринардик. Ҳеч бўлмаса, озгина гуруч шўрва ўтсин томоғингдан, деб қистардик. Эти суюгига ёпишиб қолганди. Уни кўтариш худди бир қушни кўтаришдек гап эди.

Раис уйимизга икки марта келиб кетди, бир сафар бошини сарак-сарак қилиб, чиқиб кетар экан, мени бир четга тортиб: «Кўпга бормаса керак», деди.

Юрагим сиқилди. Ючин ҳаётдан кўз юмганига икки ҳафта бўлганди. Энди эса Жиашен кўз олдимда бизни ташлаб кетмоқда эди. Бирдан оиламизнинг ярмини йўқотиб қўйсак, қандай қилиб яшардик, билолмайман. Бу худди бир қозонни иккига бўлишдек гап. Бўлаклар, қанча ҳаракат қилманг, бир қозон бўла олмаганидек, биз ҳам энди бир оила бўла олмай қолардик...

Раис коммунанинг шифохонасига боришини ва Жиашенни кўздан кечириш учун шифокор олиб келишини айтди. У сўзида турадиган одам эди. Коммуна марказидаги мажлисдан қайтиб келар экан, ростдан ҳам ўзи билан бир шифокорни етаклаб келди. Шифокор кичик жуссали бир одам бўлиб, кўзойнак тақиб олган экан. Жиашеннинг касаллигига қизиқди.

«Суяк емирилиши», деб жавоб бердим. У бошини қимирлатиб, Жиашеннинг юрак уришини ўлчаш учун ётоқнинг ёнига ўтирди. Юрак уришини ўлчар

экан, Жиашенга гапирди. Бирор унга гапираётганини сезган рафиқам фактгина кўзини очди, бироқ ҳеч нарса демади. Шифокор сабабини била олмади, лекин аёлимнинг юрак уришини ўлчаб бўлмади. Доктор безовталаниб ўрнидан турди ва Жишеннинг кўз қовоғини кўтариб, ичига қаради. Кейин бир қўли билан билагидан ушлади, юрак уришини сезишга ҳаракат қилиб кўрди. Санашда қийналаётгандек бошини ҳам қимирлатишда давом этди. Бир оздан сўнг ўрнидан туриб, менга: «Юрак уриши жуда заиф, деярли сезиб бўлмаяпти», деди. Бироз тин олгач, қўшиб қўйди: «Жанозага тайёргарлик кўраверсангиз ҳам бўлади».

Шифокор бу гапи билан мени ҳам ўлдирган эди. Ўша пайт ерга гурс этиб йиқилсам керак, деб ўйладим. Шифокор билан бирга ташқарига чиқдик. Ундан: «Рафиқамнинг қанча умри қолди?», деб сўрадим.

«Бир ойдан кўп эмас», деб жавоб берди у. «Бу касалликка чалинганлар узоқ бардош қила олмайдилар».

Ўша куни Жиашен ва қизим ухлаб қолишгандан кейин ташқарига чиқиб, эрталабгача ўтириб чиқдим. Аввалига ёш боладек ўқсиб-ўқсиб йигладим, кейин ўтмишни ўйлаб кетдим, ўйлаганим сари кўпроқ йигладим... Вакт ҳақиқатан ҳам учиб ўтиб бораётганди. Жиашен менга турмушга чиққанидан бери азобда яшади. Кўз очиб юмгунча ундан ажралиб қолиш вақти ҳам етиб келганди. Йиглаб-сиқтагандан би-

рон фойда йўқлигини билардим. Бундай пайтларда эркакдек ҳаракат қилиб, кучли ва ҳар нарсага тайёр туриш керак бўлади. Жиашеннинг хурматига ярашадиган жаноза ташкил этишга қарор қилдим.

Раис яхши одам эди. Менинг қанчалар маҳзун бўлиб қолганимни кўриб, «Фугуи, хафа бўлма», деб овутди. «Бир кун келиб ҳаммамиз битта жойга борамиз. Ҳозир хафа бўлиш пайти эмас, охирги кунларда унинг кўнглинин олишга урин, қаерга кўмишни ҳал қил, истаган жойингни танлашинг мумкин».

Аллақачон бир қарорга келган эдим. Раисга, «Жиашен Ючиннинг ёнига кўмишимни истаяпти. Иккаласи бир жойда бўлиши керак», дедим.

Бечора Ючинни бир парча матога ўраб кўмган эдим. Жиашеннинг бундай кўмилишига кўнглим бўлмас эди. Қанчалик қашшоқ бўлмайлик, унга бир тобут ясаттиришим керак. Бўлмаса, ўзимни ўзим еб битираман. Агар Жиашен бошقا бирорга турмушга чиққанида, бунчалар қийналмаган, касаллигини зўрайтириб юборадиган даражада кўп меҳнат қилишга мажбур бўлмаган бўлармиди.

Қишлоқдаги ҳамманинг уйига бориб, қарз сўрадим. Пулни аёлимга тобут олиш учун сўраётганимни айтишим билан кўзимга ёш келарди. Қишлоқ аҳли қашшоқ бўлиб, пул топган тақдиримда ҳам битта тобут олишга етмаслиги аниқ. Раис бир неча жамоат фондини тўплади ва ниҳоят, қўшни қишлоқقا бориб, дурадгор топиб келдим.

Фенгхия аввалига онасининг ўлишини билмасди. Мен вақт топдим дегунча, қўшни қишлоққа, дурадгор ишлаётган жойга бораётганимни сезиб қолди. У ерга борганимда анча қолиб кетар, овқатланиш учун уйга қайтиб келишни эсдан чиқарадим. Фенгхия бაъзида мени олиб кетиш учун келарди, бир неча марта келиб кетганидан кейин ясалаётган буюм тобут шаклига кираётганини пайқади. Ана ўшанд... нима бўлаётганини тушунди. Кўзларини катта-катта очиб, тинчликми, дегандек қўллари билан ишора қилиб сўради. Фенгхия билиши керак, деган хаёлга бордим ва унга ҳаммасини тушунтиридим.

Кизим фақат бошини қимирлатди холос. Нима ҳақида ўйлаётганини билардим, қўлларим ёрдамида бу тобут онаси учун эканлигини тушунтиридим. Онанг вафот этганидан кейин бу бизга керак бўлади, дедим. Фенгхия бош иргади, мени уй томон етаклай бошлиди. Етиб борганимиздан кейин ҳам кўйлагимни тортиклиашдан тўхтамади. Онасига қўлинини теккизди, рафиқам кўзларини очди. Кейин менинг қўлларимдан тортиб, ҳали онаси тирик эканлигини кўрсатишга уринди. Кейин ўнг қўлинини ерга узатиб, бир нарсаларни кесаётгандек ҳаракатлар қилди, шу асно у тобутни унутиш кераклигини тушунтироқчи бўларди.

Фенгхия ҳеч қачон онам ўлади, деб ўйламаган ва буни унга айтсам ҳам ишонмаган бўларди. Қизимни бундай аҳволда кўриб, хафа бўлиб кетдим. Унга ҳеч нарсани тушунтириб ўтирмадим.

Жиашен йигирма кунлар чамаси ўрнидан сира турмади. Баъзида аҳволи яхшиланиб қолар, баъзида ёмонлашаётгандек кўринарди. Бир куни кечаси унинг ёнига чўзилганимда, энди чироқни ўчираман деб турсам, Жиашен бирдан мен томонга узаниб, мени ўзига тортди. Чироқни ўчиришимни истамади. Овози худди чивиннинг визиллашига ўхшаш, жуда заиф эди... Уни ёнбошлишиб ётқизишимни сўради. Ўша куни хотиним менга қараб тўймади. Минг мартараб исмимни айтди: «Фугуи, Фугуи... Фугуи...».

Менга кулиб қараб, кўзларини юмди. Бир оздан кейин такрор кўзларини очиб, «Фенгхия ухлаб қолдими», деб сўради. Фенгхиага қарадим ва ухлаётганини айтдим.

Сўзлари орасида анча тин олса ҳам, Жиашен ўша кеча тўхтамасдан гапириб чиқди. Гапиравериб чарчаб, ухлаб қолди. Мен эса умуман ухлай олмадим, тикан устида ётгандек безовталандим. Жиашенning кўриниши яхши эди, бироқ бу нарса, одамлар таъбири билан айтганда, «ўлимдан олдинги охирги тирилиш», деган хаёлга ҳам бордим. Рафиқамнинг танасини силадим, ҳалиям иссиқ эканлигини кўриб, тинчландим.

Эртасига ўрнимдан турганимда Жиашен ҳамон ухлаб ётарди. Жуда кеч ухлаганди, шу сабабли уйғотгим келмади. Далага чиқишдан олдин Фенгхия билан бироз гуруч шўрва ичдик. Ўша куни ишларимизни эртароқ тутатдик: уйга қайтиб келганимизда Жи-

Жиашен йигирма кунлар чамаси ўрнидан сира турмади. Баъзида аҳволи яхшиланиб қолар, баъзида ёмонлашаётгандек кўринарди. Бир куни кечаси унинг ёнига чўзилганимда, энди чироқни ўчираман деб турсам, Жиашен бирдан мен томонга узаниб, мени ўзига тортди. Чироқни ўчиришимни истамади. Овози худди чивиннинг визиллашига ўхшаш, жуда заиф эди... Уни ёнбошлишиб ётқизишимни сўради. Ўша куни хотиним менга қараб тўймади. Минг мартараб исмимни айтди: «Фугуи, Фугуи... Фугуи...».

Менга кулиб қараб, кўзларини юмди. Бир оздан кейин такрор кўзларини очиб, «Фенгхия ухлаб қолдими», деб сўради. Фенгхиага қарадим ва ухлаётганини айтдим.

Сўзлари орасида анча тин олса ҳам, Жиашен ўша кеча тўхтамасдан гапириб чиқди. Гапиравериб чарчаб, ухлаб қолди. Мен эса умуман ухлай олмадим, тикан устида ётгандек безовталандим. Жиашенning кўриниши яхши эди, бироқ бу нарса, одамлар таъбири билан айтганда, «ўлимдан олдинги охирги тирилиш», деган хаёлга ҳам бордим. Рафиқамнинг танасини силадим, ҳалиям иссиқ эканлигини кўриб, тинчландим.

Эртасига ўрнимдан турганимда Жиашен ҳамон ухлаб ётарди. Жуда кеч ухлаганди, шу сабабли уйғотгим келмади. Далага чиқишдан олдин Фенгхия билан бироз гуруч шўрва ичдик. Ўша куни ишларимизни эртароқ тутатдик: уйга қайтиб келганимизда Жи-

шенин ётоқда гавдасини тик тутган ҳолатда ўтирганини кўриб ҳайрон бўлиб қолдим. Ўзи, биронинг ёрдамисиз қаддини ростлаб олганди. Бизнинг кириб келганимизни кўриб, астагина: «Фугуи, жуда очқадим. Озроқ гуруч шўрва қайнатинг, илтимос», деди.

Анча пайт ўзимга кела олмай, шу туришимда қотиб қолибман. Жиашен тузалиб кетса керак, деб ўйламагандим. Жиашен менга иккинчи марта гапирганида ўзимга келдим. Кўзимдан ёш томчилади. Фенгхианинг эшитмаслигини ҳам эсимдан чиқариб, «Сенга раҳмат қизим, бунга сен сабабчисан! Онангни юракчангда ўлдирганинг йўқ чунки!», дедим ҳаяжонланиб.

Иштаҳасига жойига тушганига қараганда, Жиашен яқинда тузалиб кетади. Ўтирган жойида бичишикиш қиласиган аҳволга келиб қолганди. Агар шу тарзда давом этадиган бўлса, ўрнидан туриб ўзи мустақил юра олса керак, деб ўйладим. Ниҳоят, кўнглим анча жойига тушди.

Қалбим ҳузур топганди, аммо энди ўзим касалланаб қолдим. Аслида, анчадан бери хаста эдим, бироқ Ючиннинг ўлими ва унинг ортидан Жиашеннинг касаллиги зўрайиши ва ўлим ёқасига келиб қолиши касаллигим ҳақида ўйлашга имкон қолдирмаган эди. Жиашен шифокорнинг ташхисига қарши бориб, тузала бошлаган бўлса, менинг бошим кундан кунга кўпроқ айланадиган бўлиб бораради. Бу ҳолат гуруч ниҳолларини далада кўчатлаб экарканман, ҳушимни

йўқотиб, йиқилгунимча давом этди. Ҳақиқатан ҳам касал бўлиб қолганим, кимдир мени кўтариб, уйга олиб келгани эсимда...

Ётиб қолганимдан кейин ҳамма юмуш Фенгхиянинг зиммасига тушди, унинг учун қийин давр бошланган эди. Тўшакка михланиб қолган ота-она. Фенгхия ҳар иккаламизга бирданига қарашга мажбур бўлди, айни пайтнинг ўзида балл йиғиш учун далада меҳнат қилишга ҳам бориши керак бўларди. Бир неча кундан кейин қизим чарчогини енга олмаётганини тушуниб етдим. Жиашенга ўзимни яхши ҳис қилаётганимни айтиб, далага бориш учун касал танамни ётоқдан кўтардим. Мени кўрган бошқа дехқонлар, ҳайрон бўлиб қараб: «Фугуи, соchlарингиз қордек оқариб кетибди», дейишарди. «Аллақачон оқарган эди», дедим мен кулиб.

«Аввалроқ қора соchlарингиз ҳам бор эди», дейишди. «Бир неча кун ичида қандай қилиб ҳаммаси оқариб улгурди?»

Ўша бир неча кун ичида чиндан ҳам анча қариган эдим. Аввалги кучимдан асар ҳам қолмаганди. Ишлар эканман, белим ва елкаларим оғриқдан зирқирав, ўзимни бироз уринтирсам, бутун аъзойи баданим жиққа ҳўл бўлиб кетарди...

Ючин ўлганига бир ойдан кўпроқ вақт бўлди. Кунларнинг бирида Чуншенг келиб қолди. Энди унга Чуншенг эмас, Ўртоқ Лиу, деб мурожаат қилишарди. Баъзи одамлар уни кўргач, Ўртоқ ҳоким, деб ҳам хи-

тоб қилишарди, лекин мен уни ҳали ҳам Чуншенг, деб чакирадим. Урушда асир тушганидан кейин Озодлик армияси сафига қўшилганини айтиб берди. Фузиангача жанг қилишганини, жангларда иштирок этиш учун Кореяга ўтганини сўзлаб берди. Шунча жангу жадалдан бир бутун ҳолда қайтиб келиши унинг учун катта омад эди. Корея урушидан кейин ўз ҳаётини қурган ва шу яқин атрофдаги бир туманга кўчиб ўтганди. Бизнинг туманга эса Ючин вафот этган йили келиб қолган экан.

Чуншенг келганида ҳаммамиз уйда эдик. Ичкарига киришидан олдин Раис унинг келганини бизга хабар қилди. «Фугуи, ҳоким Лиу сени кўриш учун келмоқда», деди.

Раис ва Чуншенг биргаликда кириб келишиди. «Бу Чуншенг, Чуншенг келди», дедим Жиашенга. Чуншенгнинг исмини эшлиши билан Жиашен йиғлаб юборишини ким ҳам ўйлади, дейсиз. Чуншенгга ташланиб, «Бу ердан тезроқ даф бўлинг!», дея бақира кетди. Мен буни кутмагандим ва нима қилишимни билмай серрайиб қараб қолдим.

Раис тутақиб кетди. «Сен ҳоким Лиуга нега бундай муносабатда бўляпсан?», дея бақирди Жиашенга. Лекин Жиашен уни юз хотир қилиб ўтирмади. Кўзига ёш тўлиб, «Менга Ючинни қайтариб беринг!», деб бақирди.

Чуншенг бошини силкитиб, Жиашенга: «Илтимос, мана шуни қабул қилинг», деди. Ҳоким Жиашен-

га пул узатаётган эди, бироқ аёлим пулга қарамади ҳам. Яна бир марта унга ташланди. «Даф бўлинг, кетинг бу ердан!», дея бақирди.

Раис Жиашени тўхтатиш учун унга қараб юрди: «Жиашен, ҳаммасини расво қилдинг», деди уни койиб. «Ючин тасодиф туфайли жон берди, хоким Лиунинг айби билан эмас».

Жиашен пулни олмаганини кўрган Чуншенг пулни менга узатди. «Фугуи, ёлвораман, бу пулни қабул эт!», деди менга. Жиашенини бу аҳволда кўрганимдан кейин пулни қайси виждон билан оламан? Чуншенг пулни қўлимга тутқизар экан, Жиашен: «Ўғлингизнинг жони икки юз юанми?», деб бақирди.

Зудлик билан пулни Чуншенгга қайтариб бердим. Жиашен ҳайдаб соганидан кейин ҳам у яна икки марта келиб кетди. Бироқ рафиқам унинг уйга киришига рухсат бермади. Аёллар қайсар бўлишади, бир нарсани тутиб олдиларми, ҳеч ким буни ўзgartира олмайди. Қишлоқдан чиқиши жойига етганимизда унга: «Чуншенг, энди қайтиб келма, илтимос», дедим.

Чуншенг бошини эгди ва кетди. Шу билан бир неча йил кўринмади. Маданият тўнтаришигача Чуншенгга кўзим тушмади. Тўнтариш бошлангандан кейин ҳар томон алғов-далғов бўлиб кетди. Одамлар ҳар куни кўчаларни тўлдириб ўтишар, жанжаллашарди. Баъзида ўлганлар ҳам учраб турарди. Қишлоқликлар шаҳарга боришга юраклари бетламасди.

Кишлоқ жойлари шаҳарга қараганда анча сокин ва ҳузурли эди. Кечалари бехавотир ухлай олмаслигимизни ҳисобга олмаганда, ҳаммаси ўша-ўша. Сабаби, Олий Раис Маонинг буйруқлари ҳамиша кечаси келарди. Раис очиқликка чиқиб олиб, бор кучи билан хуштагини чаларди. Хуштак овозини эшитиб, ўрнимиздан сакраб турар, хабарларни эшитиш учун ўша ерга қараб чопардик. Раис: «Ҳамма шу ерга келсин! Мухтарам Раис Маонинг сизга топшириқлари бор!», дей бақиради.

Ҳаммамиз оддий инсонмиз. Албатта, мамлакат муаммоларига нисбатан беэътибор эмасдик, факт уларни тушунмасдик, холос. Раисга, худди у ўзидан катталарга қулоқ соганидек, қулоқ солардик. Бошликлар айтганидек, ўйлаб, ҳамма нарсани улар буюрган тарзда бажаардик.

Жиашен иккимиз Фенгхия ҳақида кўп ўйлардик. Бўйи етиб қолган, унга умр йўлдош топишимиз керак эди. Фенгхия худди онасининг ёшлигини эслатарди. Агар кичикилигида ўша лаънати касалликка йўлиқмаганида, ҳозир совчилар эшигимиз тагида навбатда туришган бўларди. Вакт ўтиши билан кучдан қолдим, Жиашен ҳам тузалмайдигандай кўринарди. Ҳаётимиз давомида жуда кўп довонларни ошиб ўтдик. Пишиб етилган ва бандидан узилиб, пастга тушган нок мисоли биз ҳам етилиб бораардик, қариётгандик. Бироқ Фенгхия ҳақида ўйламай бўлмасди. У бошқача киз, Кексайганида унга ким қарайди?

Фенгхия гапира олмаслиги мумкин, аммо барып ҳам инсон. Аёллар ва эркаклар учун энг табиий нарса бу турмуш қуриш эканлигини билиши керак эди. Ҳар йил қишлоғимизда кимдир уйланар ёки турмушга чиқарди. Күнғироқ ва мусиқа асбобларининг овози қулоққа чалинар экан, Фенгхия ҳам бир четда туриб, кетмонига суюниб, сеҳрланиб қолгандек томоша қиласади. Қишлоқнинг ёшлари қўлларини бигиз қилиб уни кўрсатиб, устидан кулишарди.

Ванг оиласининг учинчи ўғли уйланганида ҳамма келинининг гўзаллиги ҳақида гапирди. Келин қишлоққа кириб келганида унинг устида қип-қизил камзул бўлиб, тинмай жилмаярди. Даладан қараганимда ҳам кўра олардим, у оловдек ёниб келарди. Олмадек қизарган юзи ўта жозибали эди.

Ишлаётганларнинг ҳаммаси келинни томоша қилиш учун чопиб кетишиди. Куёв бола чўнтағидан «Учар от» сигаретидан чиқариб, катталарга тутди. Шу ердаги баъзи ёшлар: «Бизга қани?», деб ҳазилашдилар.

Куёв бола кулиб, сигарет қутисини қайтариб чўнтағига солиб қўйди. «Ўзи-ку уйланяпти, лекин битта сигарет беришга қизғанади», дея бақиради жўралар. Ундан сигарет қутисини тортиб олиш учун ташланиб қолишиди. Куёв боланинг қўлларидан тутиб, сигарет қутисини тортиб олиб, ўзаро бўлишишиди.

Келин боланинг чап томонида турган ёшлар киқир-қиқир кулар, ўзларича фикр билдиришарди. Ке-

лин бошини қуи солиб, кулиб қўйди. Бўлиб ўтаётган ҳодисалар тўйни бузадиган нарсалар эмас. Қизлар турмушга чиқар экан, нима бўлишидан қатъи назар, хурсанд бўлишади.

Фенгхия ҳам шу пайт далада эди. Уларни кўргач, томоша қила бошлади. Кетмончасини қаттиқ тутиб олган, кўз узмай кузатарди. Бир четда туриб унга қардим: жуда хафа қиладиган ҳолат... Ичимда, агар тўй кўргиси келаётган бўлса, унга рухсат беришим керак, деб ўйладим. Фенгхианинг ҳаёти машаққат билан ўтаётганди, у эга бўладиган бироз хурсандчилик ҳам бошқа бирорларнинг тўйини томоша қилиш эди. У озроқ томоша қилиб турди ва тўппа-тўғри улар томон қараб кетди. Келиннинг ёнида туриб, ҳайрон қолиб кулган бўлди ва кейин одамларга қўшилиб юриб кетди. Ёшлар телбаларча кула бошладилар. Фенгхианинг устки кийими ямалган эди. Келиннинг эгнида эса шоҳона кўйлак бор эди, ўзи ҳам жуда гўзал қиз эди. Уни Фенгхиага солиштириб бўлмасди. Қизимни бу ахволда кўриш менга қаттиқ таъсир қилди. Юзига бўёқ суртилмаган бўлса ҳам, қип-қизариб кетганди. У кelingга қайта-қайта қаради.

Кишлоқ ёшлари унинг устидан кулишда давом этдилар. Фенгхия эрсираб қолибди, деб қаҳ-қаҳ отишиди. Бу гапларига ҳам чидаса бўлар балки, аммо бироз вақтдан кейин куракда турмайдиган ҳазиллар қила бошлашиди.

Ёшлардан бири келинга: «Фенгхия сенинг ётингга кўз тиккан», деса бўладими. Қизим келиннинг ёнида юриб борар экан, келин бирдан жиддийлашди. Фенгхиага ёмон кўз билан қаради. Кейин яна бир йигит куёв болага: «Сени қара, ярамас! Бир ўқ билан иккита қуён урдинг! Бу кеча иккисини икки ёнингда олиб ётасан!», деди.

Буларни эшитган куёв бола қитмирана кулиб қўйди. Лекин келин чираб тура олмади. Янги тушган келинчаклар ибо сақлаб туришлари кераклигини эдан чиқарди. Бошини кўтариб, бўлажак эрига қараб: «Нега тиржаясан?», деб бақирди.

Чираб тура олмадим. Бир тепаликнинг устига чиқдим ва мен ҳам бақира кетдим: «Инсон бундай қилмайди! Агар сизга ҳазиллашадиган одам керак бўлса, келинлар, мен билан ҳазиллашинг! Фенгхиани ўз ҳолига қўйинг!»

Гапимни тугатиб, Фенгхианинг қўлидан тутиб, уйга олиб бордим. Фенгхия жуда ақлли қиз эди, юзимдаги ифодани кўриб нима бўлаётганини дарров тушунди. Бошини олдинга эгди ва уйга қараб юра бошладик. Остона ҳатлаётганимизда кўзидан шашқатор бўлиб ёш оқарди...

Бу ҳодисадан кейин аёлим билан маслаҳатлашиб, нима бўлишидан қатъи назар, Фенгхиани турмушга беришга қарор қилдик. Иккаламиз ҳам Фенгхиадан аввал ўламиз ва қизимиз бизни тупроққа қўйиши керак. Агар шу тахлит давом этадиган бўлсак, уни кўма-

диган одам ҳам топилмай қолиши аниқ. Бироқ ким ҳам Фенгхия билан турмуш қуаради?

Жиашен бу мавзуда бизга Раис ёрдам бера олишини айтди. Унинг таниш-билиши кўп эди. Ён-атрофидагилардан сўраса бўларди. Ким билади, балки Фенгхианинг ҳам баҳти очилиб қолар. Раис билан гаплашиб олиш учун бордим. Менга қулоқ тутгач, «Тўғри айтасан, Фенгхия ҳам турмуш қуриши керак. Аммо яхши куёв номзоди топиш қийин бўлади», деди.

«Бир оёги ногирон ёки қўли синган бўлсин, фарқи йўқ. Асосийси, Фенгхиага уйланишни истасин. Биз қабул қиласиз», дедим.

Бу гапни айтишга айтдим, лекин ўзимни жуда ёмон ҳис этдим. Фенгхианинг бошқалардан умуман фарқи йўқ, фақат гапира олмасди. Уйга қайтиб келиб, ҳаммасини Жиашенга айтиб бердим. Гапими эшита туриб, у ҳам хафа бўлди. Ҳеч нарса демай, ётогининг бир четига ўтириди. Узоқ ўйланиб тургач, чукур хўрсинди ва «Айни дамда бошқа чорамиз ҳам йўқ», деди.

Орадан кўп вақт ўтмай, Раис Фенгхия учун куёв номзод топди. У келганида ўзимизга тегишли далага ўғит сепаётган эдим. «Фугуи, Фенгхиага шаҳардан бир йигит топдим», деди. «Юк таширкан, топиш-тутиши ҳам жойида», деб қолди.

Бу хабарни эшитиб, қулоқларимга ишона олмадим. Аввалига Раис ҳазиллашяпти, деб ўйладим.

«Жаноб Раис, устимдан кулманг», дедим эътиroz билдирган бўлиб.

«Ҳазиллашиб ўлибманми?», деди Раис. «Исми Ван Эрчи. Калласи елкасига қўшилиб кетган, туғма шунаقا».

Раис шу гапни айтгунича ҳазиллашяпти, деб ўйлагандим. «Зудлик билан айтинг, келсин, Фенгхиани кўрсинг!», дедим ҳаяжонланиб.

Раис уйимиздан узоқлашиши билан, ўғитлашни бир четга суриб, тўппа-тўғри кулбага қараб чопдим. «Жиашен, Жиашен....», деб чақирдим. Ётогида ўтирган Жиашен бирор нохуш нарса содир бўлди, деб ўйлабди. Мен ичкарига кирганимда кўзларини катта-катта очиб, тикилиб турарди. «Фенгхиага совчи бор!», дедим.

Нихоят, рафиқам енгил нафас олди ва «Ўтакамни ёрдингиз!», деди.

«Кўли ҳам бор, оёғи ҳам. Бунинг устига шаҳарчада яшайди», дедим хурсанд бўлиб.

Кўзимга ёш келди. Жиашен аввалига табассум қилди, бироқ йиғлаётганимни кўриб, у ҳам менга қўшилиб йиғлай бошлади. Бироздан кейин Жиашен: «Жуда яхши бўлибди, Фенгхия унга ёқармикан, кўрамиз», деди.

«Унинг ҳам боши ясси-ку!», дедим. Бу гапимдан кейин Жиашен бироз ўзига келди. Ўша куни кечаси Жиашен ўзининг эски кийимларини олиб келишимни сўради, улардан Фенгхия учун янги кийим тик-

моқчи эди. «Нихоят, Фенгхиага ҳам кийиниш учун арзирлик сабаб топилган эди. Тўйга одамлар келади».

Орадан уч кун ўтиб, Ван Эрчи келди. Ҳақиқатан ҳам боши яссироқ эди. Мени кўриб, чап елкасини учирди. Фенгхия ва Жиашенни кўриб ҳам шундай қилди. Фенгхия уни кўриши билан жилмайди.

Ван Эрчи енгил кийим кийиб олган эди. Уст-боши топ-тоза. Агар бошини ҳисобга олмагандан, шаҳардаги офицерларга ўхшаб кетарди. У Раис билан бирга келган эди, қўлида бир шиша шароб ва кўйлаклик мато ҳам олиб келган. Жиашен ўз ётогида ўтирган эди. Сочларини йиғиб олган, устидаги кийимлари тоза, лекин эски. Ётоқнинг орқасидан Жиашенга атаб бир жуфт бўз калиш чиқариб қўйган эдим. Қизил камзул кийиб олган Фенгхия онасининг ёнида бошини қуи солиб ўтиради. У бўлғуси эрига қараб табассум қилиб қўйди. Юрагининг туб-туби хурсандчиликка тўлганди.

Ван Эрчи қўлидаги шароб ва матони стол устига қўйганидан кейин кулбамиизда у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Уйимизни томоша қилаётган эди. «Жаноб Раис, Ван Эрчи, марҳамат ўтиринг!», деб уларни столга таклиф қилдим.

Ван Эрчи хўп, деди ва бир курсини ўзига тортиди. Раис кўп қола олмаслигини айтди ва бизларни таништирган бўлди. «Эрчи, бу Фенгхия. Булар бўлса, унинг ота-онаси», деди.

Фенгхия қўлларини оёкларининг устига кўйиб олиб ўтиради. Раис уни кўрсатганида кулиб кўйди. Раис Жиашен томонга қараб гапирганида Фенгхия ҳам онасига қаради ва табассум қилишда давом этди.

«Жаноб Раис, илтимос ўтиринг», дея қистади хотиним. Раис жуда зарур иши борлигини айтиб, сизлар гаплашиб олинглар, деди ва чиқиб кетар экан, ортига ўгирилди. Уни қолишга кўндиришнинг иложи йўқлигини билардим. Уни эшиккача кузатиб кўйдим. Қайтиб келганимда шаробни кўрсатиб: «Ўзингни қийнаб кўйибсан-ку, мен анча йиллардан бери ичмай кўйганман», дедим.

Эрчи ҳеч нарса демади, фақатгина елка учирив кўйди. У ҳалиям кулбани кузатишда давом этарди. Мен безовталана бошладим. Жиашен базур кулимсираб, «Биз камбағалмиз», деди.

Эрчи яна бир нарсалар дегандай бўлди, бошини кўтариб, Жиашенга қааркан, яна бир марта елкасини учирди. Рафиқам сўзида давом этди: «Шукр, битта қўзичоғимиз ва бир нечта товуғимиз бор. Фугуи билан келишиб олдик, Фенгхия турмушга чиқадиган бўлса, уларни сотиб, тўйга сарпо қиласиз».

Буларни эшитиб ўтирган Эрчи бошини қимирлатиб кўйди. Нималар ҳақида ўйлаётганини билолмасдим. Бироз ўтиргач, ўрнидан турди ва кетиши кераклигини айтди. Ўрнидан туриши билан бу иш амалга ошмаслигини англадим. У ҳаттохи Фенгхиага яхши-

роқ қарамадим ҳам. Қилган иши шу кулбачамизни ўрганиб чиқиш бўлди, холос.

Жиашенга қарадим. Рафиқам юзида сохта табасум билан: «Оёқларим касал, ўрнимдан туролмайман, айбга буюрмайсиз», деди хижолат бўлиб.

Эрчи бошини силкитди. Ташқарига чиқар экан: «Бу совғаларни олиб кетмайсизми?», деб сўрадим. У бўлса қамиш бостирилган томга қарашиб учун бироз гавдасини кўтарди. Йўқ, деди ва кетди.

Ичкарига кириб, курсига ўтиридим. Бўлиб ўтган воқеани ўйлаган сари асабим қўзиди. «Бунча катта талаб қўядиган аҳволи борга ўхшамайди, калласини зўрға тутаркан-ку ўзи!», дедим ўзимга ўзим.

Жиашен хўрсинди ва «Уни айбламанг!», деди эътиroz билдириб. Фенгхия аҳмоқ эмас. Бизни бу аҳволда кўриб, Эрчи уни ёқтирганини тушуниб етди. Ўрнидан туриб, бошқа хонага ўтди. Эски кийимларини кийиб, кетмончасини олди ва далага қараб кетди.

Кечга томон Раис ҳолатни билиш учун кириб келди. «Хўш, нима бўлди?», деб сўради. Бошимни сарак-сарак қилиб, «Биз жуда қашшоқмиз, камбагалмиз», дедим.

Эртасига далада ер ҳайдаб юрганимда кимнинг дир мени чақирганини эшишиб қолдим. «Фугуни, бу ёқка қаранг! Сизнинг ўша ясси калла күёвингиз келмоқда!», деди.

Бошимни кўтариб қарадим, битта юк аравасини тортиб келаётган беш-олти чамаси одам қишлоқка

кираверишдаги сўқмоқда бизнинг уй томон боришаётганди. Олдинда келаётган күёвликка номзоддан ташкари, қолган бари эринибгина қадам ташлашарди. Узоқдан бўлса-да, бир қараашда Эрчини танидим. У қайтиб келмаса керак, деб ўйлагандим.

Эрчи мени кўриши билан: «Кулбанинг томини янгилаш пайти келиб, ўтиб ҳам кетибди-ку!», деди. «Деворларни бўяш учун бир арава оҳак ҳам олиб келдик», деб қўшиб қўйди.

Аравага кўзим тушиши билан унда иккита бўёқ чўткасини кўрдим. Эрчи кулбани бизни пастга уриш учун эмас, балки бошқа ниятда кўриб чиққанини ана ўшанда тушуниб етдим. Ҳамма нарсани жуда диққат билан кўриб чиққан эди, эшикнинг қамиш дастакларига ҳам эътибор берган эди. Анчадан бери томнинг қамишини алмаштироқчи бўлиб юрган эдим. Мавсум охирида, ишлар бироз енгиллашгач, бир неча қишлоқдошимдан ёрдам сўраб, биргаликда бостириб оламиз, деб режалаштириб қўйгандим.

Эрчи ўзи билан бешта одам эмас, айни пайтда уларга қўшиб ичимлик ва гўшт ҳам кўтариб келганди. Ҳамма нарсани ҳисобга олган экан. Эшик ёнита яқинлашишлари билан юк аравани тўхтатишиди. Эрчи ўз уйига кираётгандек, bemalol ичкарига кирди. У ўзи билан олиб келган кичик столни Жиашенинг олдига қўйиб, шундай деди: «Мана бу билан овқат пиширганингизда ва еганингизда қийналмайсиз!».

Жиашеннинг кўнгли тўлиб кетди, кўзларидан ёш томди. У ҳам Эрчи қайтиб келмаса керак, деб ўйлаётганди, ахир. Ўзи билан бир неча одамни етаклаб келиб, томни тузатиб бериши эса хаёлининг бир четига ҳам келмаганди. «Эрчи, жуда эътиборли экансиз!», деди рафиқам.

Эрчи ва дўстлари стол-курсиларни ташқарига чиқаришди. Дараҳтнинг остига қамиш йифиши. Кейин Эрчи Жиашенни ташқарига чиқариш учун унинг ёнига кирди. Жиашен жилмайди, қўлларини менга узатиб, «Фугуи, нима томоша қилиб тураверасизми?», деди.

Дарров бориб, Жиашенни елкамга опичладим. Эрчига табассум қилиб, «Бу менинг хотиним, ўзим кўтараман!», дедим. «Кун келиб, Фенгхиани кўтарарсан!», дея қўшиб қўйдим кулганча.

Жиашен мени турткилаб қўйди, бироқ Эрчи ҳам табассум қилди. Жиашенни дараҳт тагига олиб бордим ва қамиш тўшалган жойга ўтқиздим. Рафиқам дараҳт танасига суюниб ўтириб олди. Мен эса қамиш дасталарини очиб, кичикроқ даста қилиб тера бошлайдим. Эрчи бир дўсти билан томга чиқиб, қамишларни алиштирас экан, қолган тўрттаси настда турди. Қилаётган ишларини кўриб, бу одамлар усталар эканини англадим. Тез ва тоза иш қилишарди. Настдаги одамлар бамбук таёқчаларидан фойдаланган ҳолда қамишни томга чиқариб берар, Эрчи дўсти билан

томга ёпарди. Боши елкасига ёпишган бўлиши Эрчи, га умуман қийинчиллик туғдирмасди. Пастдан қамиш дастаси узатилганда аввалига уни оёғи ёрдамида ўзига тортар, кейин қучоқлаб олиб, қўллари билан томга ёйиб чиқмоқда эди. Қишлоқда бу қадар ишга қобилиятли одамни кўрмаган эдим.

Тушлик пайти бўлганида том иши битди. Уларга чой дамладим. Фенгхия ҳаммага чой узатди. У ёқдан бу ёққа чопар, шу билан бирга, бирданига бунча одам ҳашарга келганидан жуда хурсанд бўлиб табассум қиларди.

Томни кўришга ҳамқишлоқлар ҳам келишди. «Жуда омадлисан», деди бир неча аёл хотинимга. «Куёвларингиз ҳали уйга кирмай туриб, шунча ишни қилиб ташлади-я!», дейишди. «Омади бор бўлган Фенгхия, мен эмас», деди аёлим.

Эрчи томдан пастга тушганида: «Эрчи, ўтириб бироз дам олинг!», дедим. Кўйлагининг енги билан пешона терисини артар экан, «Чарчаганим йўқ!», деб жавоб берди. Атрофга назар солиш учун бироз бўйлади. Сабзавот экилган кичикроқ ерни кўриб, кимга тегишли эканлигини сўради.

«Бизники», дедим унга. Уйга кириб, пичноқ олиб чиқди ва бироз сабзавот тўплаш мақсадида далага кетди. У ердан бир қанча сабзавот олиб келди. Оран бироз вакт ўтиб, ўзи билан олиб келган гўштни ва бу ишни Фенгхиага қўйиб беришини айтдим, би-

роқу пешона терини артиб, «Чарчамадим, түғриси», деди.

Ташқарига чиқиб, Фенгхиани етаклаб келдим. Фенгхия онасининг ёнида эди. Мен уни ичкарига киришини ишора қилганимда уялиб онасига қаради. Жиашен ҳам унга уйга киришини тушунтирганидан кейин астагина кирди.

Жиашен иккимиз Эрчининг дўстларига қарадик. Биргаликда чойлашиб, сұхбат қурдик. Орада бир ичкарига астагина кириб, Эрчи ва Фенгхиадан хабар олган бўлдим. Бирори олов ёқаркан, иккинчиси овқат пиширади. Кичик оила шаклана бошлаганди. Иккаласи ҳам бир-бирини пинҳона кузатар, кулиб қўйишарди. Ташқарига чиқиб, хотинимга бу ҳақда айтиб берганимда, маза қилиб кулди. Орадан бироз вакт ўтиб, чидаб туролмадим ва яна ичкарига мўрадим. Ўрнимдан энди турганида Жиашен мени тўхтатиб, «Кўйинг, борманг», деди.

Овқатдан кейин Эрчи дўстлари билан бирга деворларни бўяб чиқди. Икки кун ўтиб, оҳак қуриганидан кейин деворларимиз шаҳардаги уйлар мисоли ялт-ялат этиб порлаб туради. Бўёқ ишларини тугатганларида ҳали эрта эди, Эрчига: «Кечки овқатни ҳам биргаликда еймиз, кейин кетасизлар», дедим.

«Йўқ, раҳмат, овора бўлманг», деди. Елкасини Фенгхия томонга учирди ва унга боқди. Кейин эса бизга қараб, секингина: «Отажон, онажон! Фенгхиага қачон уйлансан бўлади?», деб сўради.

Буларни эшитиб, яъни бизни ота ва она, деб чакиришини кўриб, гангиб қолдим. Қанчалик уринсам ҳам юзимдан табассум аримади. Жиашенга қараб олдим-да, «Сиз қачон маъқул десангиз, ўшандা», деб жавоб бердим. «Кунини ўзингиз белгиланг!».

Кейин гапимда давом этдим: «Эрчи, ўғлим, сиздан истагимиз бир бўшлиқни тўлдириш эмас. Фенгхия умри давомида жуда қийналди. Шу сабабли унинг учун яхши бир тўй қилиб берайлик. Бир неча таниш-билишларингизни таклиф қилинг, қишлоқдан ҳам бир қанча одамларни чақирайлик», дедим. «Бу ҳақида ўйламанг, отажон», деди Эрчи.

Ўша куни кечаси Фенгхия Эрчи олиб келган рангли матони силаб кўрарди. Айланиб келиб, унга қарап ва табассум қиласарди. Ҳар сафар кулганида бизга қарар ва яна куларди. Биз ҳам жилмайиб турганимизни кўриб, уялганидан қизариб кетарди. Жиашен иккимиз жуда мамнун эдик. Фенгхия ҳам Эрчини ёқтириб қолганди.

«Эрчи ишонарли ва тўгрисўз бола», деди Жиашен. «Фенгхиани унга турмушга бераётганимиздан хурсандман».

Товуқларни ва қўзини сотдик. Фенгхия учун янги кийим-кечак, кўрина ва кир ювадиган тогора сингари бир неча нарсаларни сотиб олиш учун биргаликда шаҳарчага бордик. Қишлоқда ҳамма қизлар турмушга чиққанида оладиган ниманки бўлса, сотиб олдик. Уларни олар эканмиз, Жиашен: «Бош-

қаларнинг олдида қизимизни уялтириб қўймайлик!», деди.

Тўй куни Эрчи Фенгхиани олиб кетишга келганида мусика асбобларининг сас-садоси узоқлардан эшитила бошлади. Тўй карвонини томоша қилиш учун ҳамма дехқонлар қишлоқ кираверишига қараб чопиши. Эрчи йигирматача меҳмон билан келган ва бари ҳам Сунь Ятсенникидек камзул кийиб олишганди. Агар Эрчининг камзулига тақилган қизил гули бўлмаганида, қишлоққа катта аскарлар гурухи ташриф буюрмоқда, деб ўйлаш мумкин эди. Кўнғирокларнинг жўр овози ва довулнинг «гум-гум» саси қишлоқ аҳолисининг қулоқларини кар қиласай деди. Энг диққатга сазовор нарса келин араваси бўлди. Зумрад рангли араванинг атрофига қирмизи рангли безаклар тақилган, устига қизил ва яшил рангга бўялан ўриндик жойлаштирилганди.

Ҳамма қишлоққа етиб келгач, Эрчи икки қути «Олд» сигаретини очди ва атрофидаги ҳамма эркакларни у билан сийлади. Тўхтамасдан: «Келганингиз учун раҳмат, миннатдормиз! Раҳмат!», дерди.

Қишлоғимизда авваллари тўй қилган оилалар «Учар от» сигаретасини энг яхши сигарет сифатида тарқатишганди. Эрчи эса «Олд» сигаретини биттадан эмас, бир неча қутилаб тарқатиб чиқди. У ҳаммани ортда қолдирди. Бошқаси олиб қўймасин, деган кўркув билан сигарет қутисини олган одам зудлик билан уни чўнтағига уаради. Сигарет қутисини чўн-

тагига урганлар чеккиси келганида қўлини чўнтағига солар ва ундан биттагина сигарет олиб, тутатишарди.

Эрчи билан бирга келган йигирмадан ошиқ одам катта иш қилишди. Улар қўнгироқ ва довулни чертиш билан бир қаторда, бор овозлари билан бақиришарди. Ҳаммасининг чўнтағи қаппайган. Қишлоқдаги ёш болалар ва аёлларни кўришлари билан уларни ширинликлар билан сийлашарди. Кўраётганларимдан оғзим ланг очилиб қолди, қанчалар пул сарф килишди экан, деб ўйлаб қолдим.

Уйга етиб келишганида Фенгхиани кўриш учун ҳаммаси уйга кирди. Мусиқа асбобларини ташқарида қолдиришди. Уларни қишлоқнинг болалари чалишда давом этдилар.

Янги келин кўйлагида Фенгхия ҳақиқатан ҳам кўз қамаштиради. Ҳаттоқи мен ҳам, унинг отаси сифатида, бунчалар чиройли қизим бор, деб хаёл қилмаган эканман. Онасининг ётогида, бир четда ўтирас, ичкарига кираётганларга қарар ва кўзлари билан Эрчини ахтарарди. Ниҳоят, уни кўрди ва бошини олдинга эгди. Эрчининг шаҳардан бирга келган дўстлари Фенгхиани кўриб: «Бизнинг ясси каллалимизнинг ростдан ҳам омади бор экан!», дейишарди.

Орадан шунча йил ўтган бўлишига қарамай, қишлоқдан ким оила қурмасин, ҳеч бирининг тўйин Фенгхианинг тўйичалик зўр бўлмаганини айтишади. Ўшакуни Фенгхия ташқарига чиққанида юзи помидордек кип-кизил рангта кирган эди. Аввал ҳеч ҳам бунча-

лик кўп одамнинг олдига чиқмаганди чунки. Бошини эгишдан бошқа ҳеч нарса қила олмасди. Эрчи қўлидан тутиб, уни араванинг ёнига олиб келди. Фенгхия аравадаги ўриндиққа қараганча гангиб турарди. Фенгхиадан бўйи бироз паст бўлган Эрчи қизимнинг қўлидан тутиб, аравага миндирди ва ўриндиққа ўтказди. Уларни кузатаётганлар жилмайишарди. Фенгхия ҳам қуларди. Эрчи бизга қараб, «Отажон, онажон! Фенгхиани олиб кетяпман!», деди.

Кейин аравани қўллари билан тортиб кета бошлади. Арава илдамлаши ҳамоноқ Фенгхия бошини кўтариб, ҳаяжонланиб ортига қаради. Унинг кўзлари мени ва онасини ахтарарди. Аслида, унинг ёнгинасида турардим, елкамда Жиашенни опичиб олгандим. Бизларни кўриши билан йиглай бошлади. Кўзи тўла ёш бизга қаради. Ўша пайт Фенгхиани ўн уч ёшлигида бир оиласа берганимиз эсимга тушди. Унинг кўзларида ўша ифода акс этганди. Буларни ўйлаб, менинг кўзларим ҳам намланди. Худди шундай қайнок ёшларни энсамда ҳам ҳис этиб турардим. Жиашен ҳам юм-юм кўз ёш тўкарди. Лекин бу сафаргиси бошқача. Бу сафар Фенгхия турмушга чиқяпти. Кулиб, Жиашенга шундай дедим: «Бу сафаргиси ширин айрилик, кулиб туришинг керак, азизам!».

Эрчининг юраги кенг эди. Аравани тортиб бораркан, орқасига ўгирилиб, келинга қаради. Фенгхиага кўзи тушиши билан тўхтаб, у ҳам бизга қаради. Қизим йиглаган сари унинг ҳам кайфияти бузилгандек

бўлди, елкалари титради. Юрагим сиқилди. Эрчига: «Ўглим, нега қараб турибсиз? Фенгхия энди сизнинг рафиқангиз!», дедим.

Фенгхия шаҳарга кўчиб ўтиши билан гўёки бизнинг руҳимизни ҳам ўзи билан олиб кетгандек бўлди. Жиашен билан нима қилмайлик, ичимиздаги бўшлиқни тўлдира олмадик. Фенгхия шу ердалигидан, уйга кириб-чиқиб юрар экан, билинмасди, бироқ кетганидан кейин йўқлиги жуда сезилди. Жиашен билан ёлғиз қолгандик. Неча йиллардан бери шу уйда яшаётганимизга қарамай, боқиб-боқиб тўймагандай, ён-атрофимизга қараб-қараб қўярдик.

Менинг аҳволим яхши эди, далада ишлаётганимда Фенгхиани унutarдим. Бироқ Жиашен кун бўйи ётоғида ўтирас, ҳеч нарса қилмасди. Қандай қилиб қизининг йўқлигини ҳис қилмасин, ахир? Фенгхия кетганидан бери аҳволи янада ёмонлашди. Бели оғрир, елкалари зирқиради. Нима қилмасин, ҳузурсиз кўринарди. Унинг кўнглидан нималар кечаётганини билардим. Кун бўйи ётоқда ётиш далада жавлон ургандан ҳам кўпроқ чарчатади одамни. Бунинг устига танасини қимиirlата олмаса...

Баъзида уни елкамга опичиб, қишлоқ атрофида айлантириб келардим. Уни кўрганлар самимий тарзда ҳол-аҳвол сўрашишарди. Ўшанда у ўзини бироз енгил ҳис этарди. Кейин қулоғимга эгилиб, «Бизнинг устимиздан кулишмайди, тўғрими?», деб сўрарди.

«Нимага кулишсин? Хотинимни бошимнинг устидаги кўтариб юришнинг нимаси кулгили?», дедим.

Жиашен ўтмишни эслашни яхши кўрадиган бўлаб колганди. Фенгхия ва Ючиннинг болалик пайтларини эсларди. Айтиб бераб, мени ҳам кулдирарди. Қишлоққа кираверишга етиб борганимизда Жиашен мен уйга қайтиб келган кунни эслай бошлади. Ўша куни бир одам бақириб, Фенгхия ва Ючиннинг исмини айтиб чақирганида хотиним далада ишлаётган экан. Бошини кўтариб мени кўрибди, аввалига кўзларига ишона олмабди. Буни айтиб берар экан, кулгиси йигисига араласиб кетаётганди. «Сиз уйга қайтиб келгандингиз, ҳаммаси ажойиб эди», деди унинг кўз ёшлари бўйнимдан пастга юмалаб тушаркан.

Одатларимизга кўра, бир ойдан кейин Фенгхия бизни келиб кўриши керак эди. Биз ҳам уни бир ойдан кейин бориб кўришимиз мумкин. Аммо орадан ўн кун ўтмай туриб, Фенхианинг келиши хаёлимга ҳам келмаганди. Ўша кечаси овқатланиб бўлгандик, ташқариди кимдир чақириб қолди. «Фугуи, қишлоққа кираверишга бир қара. Менимча, сенинг ясси калали күёвинг келяпти», деди.

Аввалига ишонмадим. Қишлоқдаги ҳамма Фенгхiani қанчалар согинганимни биларди. Мен билан ҳазиллашишти, деб ўйладим. Жиашенга «Улар бўлмаса керак, ҳали ўн кунгина бўлди», деганимни эслайман. Рафиқам безовта бўла бошлади. «Қани, дарров бориб кўринг-чи!», деди менга.

Қараб келиш учун қишлоқнинг кираверишига қараб чопдим. Ҳақиқатан ҳам Эрчи келаётган эди. Чап елкасини кўтариброк торт олиб келаётганди. Фенгхия ҳам унинг ёнида эди. Яқинроқ келишганида бир-бирининг қўлларини тутиб, кулардилар. Уларни кўрган ҳамқишлоқларим ҳам кула бошлашди, чунки ўша пайтларда севишганлар бир-бирининг қўлидан тутиб юриши одат тусига кирмаган эди. Уларга қараб: «Эрчи шаҳарлик йигит, у ерда одат бошқача», дедим.

Фенгхия ва Эрчининг уйга келганини кўрган Жиашен жуда хурсанд бўлди. Фенгхия онасининг ётоғида, бир четида ўтириши биланоқ онаси унинг қўлини силай бошлади, қизининг семирганини айтиди. Ўн кунда неча килога семириш мумкин?

Эрчига қараб: «Келишингиздан хабаримиз бўлмади, тайёргарлик ҳам кўра олмадик», дедим. Куёвим кулди. У ҳам келишларини билмаслигини айтиб қолди. Фенгхия унинг қўлидан тутиб олган, у ҳам қизимнинг ортидан тушиб келаверибди.

Фенгхия тўйидан ҳали ўн кун ҳам ўтмай туриб уйига келганди. Биз ҳам ўша эски одатга бўйсунмадик. Икки кунда бир шаҳарга қатнай бошладим. Шу ерга келганда айтиб ўтишим керакки, бундай килишимни Жиашен истарди, лекин бу нарса ўзимга ҳам ёқарди, тўғрисини айтсан. Шаҳарчага борар эканман, ичим ёшлиқда бўлганидек завқу шавққа тўларди, аммо бу сафаргисининг сабаби бошқа, албатта.

Кизим ва күёвимни бориб кўришдан олдин еримиздан янги тўпланган сабзавотлардан олиб, саватга қўйдим. Жиашен мен учун тиккан янги бўз ковушими кийдим. Сабзавот тўплар эканман, эски ковушими кир қилиб қўйгандим. Жиашен менинг бу аҳволда кўриб тўхтатди ва кетишдан олдин оёқ кийимимни яхшилаб тозалаб олишимни тайинлади.

«Энди қарилик, оёқ кийимим устидаги лойга ким ҳам қаرارди?», дедим.

«Ундей деманг. Қарисангиз ҳам ҳалиям инсонсиз. Тоза юриш одамларга хос», деб эътиroz билдириди.

У ҳақ гапни айтарди. Неча йилдан бери тўшакка михланиб қолган бўлса ҳам, далага чиқиб меҳнат қила олмаса ҳам, ҳар куни соchlарини турмаклар ва парваришлиарди. Мен ҳам устимга тоза кийимларимни кийиб олиб, қишлоқнинг чиқишига қараб йўл олдим. Бир сават сабзавот кўтариб бораётганимни кўрган ҳамқишлоқларим: «Фенгхиага олиб боряпсизми?», деб сўрашарди. Бош қимиirlатиб, тасдиқлаб қўяман.

Эрчининг қўшнилари Фенгхиани жуда яхши қабул қилишганди. Мен уларнинг уйига боришим биланоқ Фенгхия қанчалик одобли ва ақлли, меҳнатсеварлиги ҳақида мақтаб кетишарди. Бир сафар уйининг олдини супура туриб, қўшниларининг уйи олдини ҳам тозалаб қўйибди. Ҳатто бир марта кўчанинг ярмини бир ўзи супуриб чиқиби. Фенгхианинг терлаб-пишиб, супураётганини кўрган қўшнилари унинг ёнига бориб, елкасига тегиниб, бўлди, етади

шунча супурганинг, деб айтишибди. Шундагина қизим бояқиши уйига кириб кетибди, ўшандада ҳам юзи кулиб туармиш.

Қашшоқ яшаганимиз учун ҳеч қачон жемпер кия олмаганмиз, Фенгхия ҳам тўқиши ўрганмаган эди. Қизим қўшниларидан бири жемпер тўқиётганини кўргач, ҳаяжонланиб кетибди ва курсичага ўтириб, кузата бошлабди. Кун бўйи худди сеҳрлаб қўйилган-дек қандай тўқишини томоша қилибди. Фенгхиага ёққанини кўрган қўшниси аста-секинлик билан унга тўқиши ўргата бошлабди, кейин эса қизимнинг жуда тез уқиб олганига ҳайрон қолибди. Уч-тўрт кундан кейин Фенгхия бошқа аёллар каби bemalol тўқий бошлабди.

Мени кўриб қолишганида, «Кошки эди, қизингиз гапириб, эшина олса, қандай яхши бўларди», дейишарди. Фенгхия учун жуда хафа бўлишарди. Ўй юмушларини тугатгач, қўшнилари билан бирга ўтириб, тўқиши тўқир экан. Ўша кўчадаги ҳамма аёллар Фенгхианинг иши тоза, жуда зич тўқий олади, дейишарди. Кўни-қўшнилари тўплаган жунларини тўкиб бериши учун Фенгхиага юборишармиш. Қизим жуда чарчар, аммо мамнун эди. Жемперларни тўкиб бўлгач, эгаларига қайтариб берар, қўшнилари унга бош бармоқларини кўрсатиб, жуда ажойиб чиққанини айтишар ва ўшандада қизимнинг юзида жуда ҳам чиройли табассум пайдо бўлар, кун бўйи юқори кайфиятда юрар экан.

Мен шаҳарга келиб қолганимда қўшнилари чиқиб олиб, қизимнинг жуда қобилиятли қиз эканлигини айтиш учун келишарди. Мен ҳам уларнинг мақтаганларини кўриб, уялиб кетардим.

«Сиз шаҳарликлар қанчалар яхши одамларсиз», дердим уларга. «Кишлокда қизимни мақтайдиган одам кам топиларди».

Эрчи қизимни шунчалар яхши кўрганидан ва қўшнилари ҳам у билан яхши муносабатда эканлигидан қувонардим. Ҳар сафар Жиашен уйга кеч қайтганимдан шикоят қиласарди. Тўгри айтарди, албатта. Уйда бир ўзи, бўйини чўзиб, менинг келишимга интизор бўлиб ўтиради, бечора. Бутун кун кутиб, мендан сас-садо бўлавермагач, жаҳли чиқиши ва безовталаниши табиий.

«Фенгхиани кўрсам, вактни унутиб қўяман», дердим унга. Уйга қайтгач, Жиашенning ёнига ўтирап, унга бўлиб ўтган ҳамма воқеа-ҳодисаларни айтиб берардим. Фенгхианинг устидаги кийимининг ранги, Жиашен унга тўқиб берган оёқ кийимининг ҳолати ҳақида ҳам хабар берардим. Жиашен ҳамма нарсани билиши керак, тўхтамай сўрарди мендан ва мен ҳам унга шунчалик тез жавоб беришим керак эди. Кўп гапираверганимдан оғзим куриб кетарди ва Жиашен ўшандада ҳам мени нишонга олишдан тўхтамас эди. «Менга айтиб бермаганингиз бошқа бирон бир нарса қолдими, ҳаммаси шуми?», деб сўрарди.

Бир марта гаплашишни бошласак, тамом, кеч киргунча гаплашардик. Қишлоқдаги ҳамма одам ухлашга тайёргарлик күрарди, биз эса ҳалиям овқатланмаган бўлардик. «Мен бироз овқат тайёрлай», деб изн олардим рафиқамдан. Лекин Жиашен қўлимдан тортиб, ёлворарди: «Илтимос, яна бироз қизим ҳақида айтиб беринг!».

Тўғриси, бу ўзимга ҳам ёқарди. Жиашенга ҳамма нарсани айтиб берган бўлсам ҳам, гапиришдан чарчамас эдим. Далага меҳнат қилишга борадиган бўлсам, у ердаги одамларга ҳам айтиб берардим. Шаҳарда қанчалик яхши ҳаёт кечираётганини, у ердаги барча одамлар қизимни мақташини, қанчалар қобилиятили ва ақлли эканлигини таъкидлаб чарчамасликларини, ҳаммадан тез тўқиши қила олишини ҳикоя қилиб берардим. Баъзи ҳамқишлоқларим буларни эшитиб, хафа ҳам бўлишарди: «Фугуи, шунчалар ҳам аҳмок бўласанми?», дерди улар. «Шаҳарликларнинг нияти бузук бўлади. Фенгхия ўзига юкланаётган шунча ишни қандай қилиб бажарсин? Ўлгунча ишлатишяпти қизингизни!», деб гапиришарди.

«Бу нима деганингиз?», дея эътиroz билдирадим.

«Улар ўзларига тўкиб бераётган кийимлари учун бирон-бир совға ёки тўлов қилаётган бўлишса, яхши, муаммо йўқ. Ўзи бирор нарса беришармикан унга?», деб сўрашарди.

Қишлоқда яшайдиган аҳолининг дунёқараси бироз тор бўлади, ҳамма нарсада камчилик кўришиди. Шаҳар аёлларининг ҳаммаси ҳам қишлоқликлар айтганидек ёмон эмас. Уларнинг: «Эрчи, бориб яrim кило жун ип олиб кел. Фенгхия ҳам жемпер кийсин, ахир», деганларини ҳам эшитгандим.

Эрчи бу гапга кулиб қўйган, лекин ҳеч нарса демаганди. Тўғрисўз одам эди у. Фенгхия билан турмуш қурганларида менинг гапимга кириб, катта харажат қилиб тўй ташкиллаштирган, ҳалигача қарз тўлаб юради. Ёлғиз қолганимизда: «Отажон, қарзларимдан қутулган куни Фенгхиага битта жун жемпер олиб бераман», деган эди.

Маданият инқилоби шаҳарда кундан кунга ёмон тус олаётган эди. Кўчаларнинг деворлари дацзибаолар⁶ билан безатилган бўларди. Уларни ёпишириб чиқадиганлар бир нечтагина ишсиз, бекорчилар бор эди. Янгиларини илишар экан, эскиларини ҳатто олиб ҳам ташлашмасди. Бир-бирининг устига ёпиширилган қофозлар қалин юза ҳосил қилиб, қўпол кўринарди. Худдики деворларга шишиб турган чўнтак ёпишириб чиқилгандек кўринарди.

Фенгхия ва Эрчининг уйи эшикларига ҳам ёпишириб кетишганди. Ичкарига кирсангиз, ҳамма жой-

⁶ Кўшинча сиёсий шиор, мухолиф фикр ёки бирор хабарнома катта катта ҳарфлар билан ёзиладиган денорий суратлар. Одатда сиёсий фикрларнинг хилма-хиллигини ифода қилишда жуда яхши иш берган.

да, ҳатто ҳожатхонада ҳам Олий Раис Маонинг сўзлари ёзилган бўларди. Фенгхианинг ёстиқ жилдида «Синфий курашни асло унутма!», деб ёзиб қўйилганди. Кўрпачаларининг устида бўлса: «Катта бўронларга қарши марш!» деган ёзувлар бор эди. Фенгхия ва Эрчи ҳар куни Раис Маонинг сўzlари устида ухлашарди.

Шаҳарга тушсам, одамлар кўп тўпланиб турган жойларга боришдан ўзимни олиб қочардим. У ерда ҳар доим жанжал ва тортишувлар бўлиб туради. Шахсан ўзим бир неча марта одамларни ўлгунча калтаклашганини, йиқилиб тушган жойларидан тура олмаганларини кўрганман. Раисимиз шаҳардаги мажлисларга бормай қўйгани бекорга эмас. Коммуна бош маркази Раисни тумандаги учинчи даражали ҳайъат мажлисига қатнашиши кераклигини айтиб одам жўнатарди, бироқ у бормасди. Бир куни иккалимиз суҳбатлашиб ўтирганимизда: «Шаҳарда ҳар кун кўплаб одамлар ўлиб кетяпти, жуда қўрқаман. Бундай пайтда у ерга мажлисга бориш ўз гўрингни ўзинг қазишдек гап», дегани эсимда.

Раис қишлоғимиизда яшириниб юрар, ҳеч қаерга чиқмас эди. Бироқ бир неча ой шундай сокин ва фарогатда яшай олди, холос. У бормаса ҳам, уни келиб олиб кетишарди. Бур куни ҳаммамииз далада ишлаб юрганимизда узоқ-узоқлардан қизил байроқ биз томонга ҳилпираб кела бошлади. Шаҳардан бир гуруҳ Қизил аскарлар келишмоқда эди. Раис ҳам далада

эди. Келаётгандарга кўзи тушиб, бошини эгди ва кўрқа-писа: «Мени олиб кетишга бўлмаса керак, ҳар ҳолда?», деди.

Қизил аскарларга бир ёш қиз раҳнамо эди. Ёнимизга келишганида қиз бизга қараб: «Нега бу ерларда умуман шиорлар кўринмайди? Дацзибаолар қани? Раис қаерда, бу ернинг каттаси қани ўзи?», дея бақириди.

Раис кетмончасини бир четга улоқтириб, унинг ёнига югуриб борди, бошини олдинга қилиб салом берди.

«Қизил аскарлар бошлиғи, хоним!», деди у ҳурмат билан.

«Нега бу ерга на шиор ва на дацзибао остирма-гансиз?», сўради қиз.

«Бор, албатта! Бир эмас, иккита бор. Мана бу уйнинг орқа томонига ёзилган шиорларимиз», деб жавоб берди Раис.

Қиз кўпи билан ўн олти ёки ўн етти ёшларида бўлишига қарамай, Раиснинг олдида ўзини жуда ҳам катта тутарди. Кўз қири билан Раисни бошдан оёқ кузатди. Бўёқ солинган чеълакларни кўтариб келаётган аскарларга қаради ва «Бориб, уйларнинг деворларига бир нечта шиор ёзинг!», деб буюорди. Қизил аскарлардан баъзилари уйлар томонга чопиб кетишиди.

Қиз Раисга қараб, қишлоқ аҳлини бир жойга тўплашини сўради. Раис дарҳол қўли билан ҳуштагини топди ва бор кучи билан чала бошлади. Далада меҳ-

нат қилаётган барча одамлар югуриб келишиди. Ҳамма йигилгунча қиз кутиб турди, кейин бизга қараб: «Бу жойларнинг эгаси ким?», деб сўради баланд овозда.

Унинг саволидан кейин ҳамма менга қаради. Ҳамма менга қараганида оёқларимга титроқ кирди. Яхшиям Раис дарров орага тушиб: «Бу ерларнинг эгаси инқилобдан кейин ўлдирилди», деди.

«Орангизда бой одам борми?», деб сўради яна қиз.

Раис камтарона тарзда: «Битта бор эди, аммо икки йил олдин вафот этди», деб жавоб берди. Қизнинг кўзи Раисда, лекин ўзи биздан бақириб сўрашда давом этди: «Хўш, орангизда капиталист одамлар борми?»

Раис юзида табассум билан, тиржайган ҳолда: «Шундай кичик бир кишлоқда капиталист нима қиласин?», деб жавоб берди.

Қиз қўлларини бирдан чалкаштириб, кутилмаганда Раисдан «Сен кимсан?», деб сўради. Раис шунчалар қўркиб кетганидан дудукланиб гапира бошлиди: «Мен шу кишлоққа масъул бошлиқман. Раисман».

«Бўлиши мумкин, бўлиши мумкин...», деди қиз. «Балки ўзинг капиталистдирсан! Кучингни капитализм йўлида юриш учун ишлатаётгандирсан!», деди ўшқириб.

Раиснинг ранглари оқариб кетиб, қўлларини кимирлатганича: «Йўқ, йўқ. Мен ҳеч қачон бу йўлдан юргаганман!», деб жавоб берди.

Киз унга эътибор бермади ва биз томонга қараб сўзида давом этди: «Мана бу одам сизларни исёнга ташвик қилган. Мажбурлаган, хорлаган!», деб бакирди. «Сизлар хушёр тортиб, унга қарши исён қилингиз керак! Унинг оёқларини синдиринглар!»

Қишлоқдаги ҳамма ҳайрон. Раиснинг ўзига яраша обрўси бор, ахир. У бизга нима деса, бажарадик. Аслини олиб қарасангиз, шу кунгача ҳеч ким унинг на нотўғри гапирганини ва на нотўғри иш қилганини кўрган эмас. Бироқ айни дамда бу шаҳарликларнинг олдида ҳамма мум тишлаб олган. Раис бўлса, буларнинг бари тухмат эканлигини айтиб, раҳм-шафқат сўраб ёлворарди. Бироз шу тахлит қолгач, биз томонга қараб: «Айтсангиз-чи! Сизни асло мажбурлаб ишлатмаганимни айтмайсизларми, ахир?!», деди.

Ҳамма аввалига Раисга, кейин Қизил аскарларнинг бошлиғига қаради. Орамизда бир-икки киши бир нималар дегандек бўлди. «Раис яхши одам. Бизни ҳеч қачон нимадир қилишга мажбуруламаган, қўполлиқ килмаган!».

Киз бизга қараб қошлирини чимириди. «Сизларнинг бу туришингизда ҳеч бирингиздан умид йўққа ўхшайди!», деди. Кейин аскарларга ўтирилиб, қўли билан ишора қилганича «Олиб кетинг!», деб буюрди.

Иккита аскар Раиснинг ёнига бориб, қўлларидан тутди. Ўзини олиб қочишга уринаётган Раис бақира кетди: «Бормайман! Илтимос, ёрдам беринг! Мен

шашарга бора олмайман! У ерга боришиң қабрға тушиш билан тенг!».

Раис қанча бақириб-чақирмасин, фойдаси бўлмади. Кўлларини қайириб ташлашди: у энкайиб қолди, олиб кетишди. Қизил аскарлар нигоҳларидан ваҳшат сочганча шиор айтиб бораётгандек узоқлашар экан, турганлар томошабин бўлиб қолаверди. Ақалли битта одам уларни тўхтатишга уринмади, бу жасорат ҳеч кимда топилмади. Раисни бундай тарзда олиб кетишганидан кейин ҳамманинг ичига ғулғула чўкди. Шаҳарда тартибсизликлар бўлаётганди. Раис ҳаётда қолишининг уддасидан чиққанида ҳам ё оёгини, ё қўлини йўқотарди.

Орадан уч кун ўтгандан кейин қайтиб келди. Кўзлари шишиб кетган, бурни кўм-кўк, уйи томон юриб борар экан, оқсоқланарди. Далада ишлаб юрган дехқонлар уни кўришлари билан ёнига югуриб боришиди.

Раис қошларини чимириб уларга қаради, аммо ҳеч нарса демасдан уйга кириб кетди. Икки кун умуман кўчага чиқмади. Учинчи кун кетмончасини олиб, далага кириб келди.

Юзидағи шиш қайтган эди. Далага келганида ҳамма унинг атрофини ўраб олиб, саволлар ёмғирига тутишди. Ҳалиям бирон-бир жойида оғриқ бор-йўқлигини сўрашганида, боши билан йўқ ишорасини қилди. «Оғриқни ҳис этиш ўз йўлига, лаънатилар ухлашга қўйишмайди. Мана шуниси энг катта қийнок

бўлди мен учун», дея кўзида ёш билан сўзида давом этди: «Ниҳоят кимнинг ким эканлигини тушуниб етдим. Мен сизларни ҳар доим ўз фарзандларим ўрнида кўрдим, кўллаб-қувватладим, бироқ менинг бошимга бало ёғилганида ёнимда фақатгина омадим турди, холос. Ҳеч бириңиз ёрдам берай демадингиз!».

Раис сўзини тутатганидан кейин ҳеч биримиз унинг юзига тик қарай олмадик. Ҳалиям омади бор экан. Шаҳарга олиб борилиб, уч кунгина калтакланган эди. Фенгхиани кўришга боргунимча Чуншенгнинг ҳам боши узра қора булатлар сузуб юрганидан бехабар эдим. Йўлда кўчани ўраб олган бир гуруҳ одамларни кўрдим: худди парадга ўхшаб йўл четида туриб олишганди. Бошларида рангли қофоздан ясалган қалпоқлар, бўйинларига тимсоллар осиб олишган. Аввалига эътибор бермадим, аммо улар ёнгинамдан ўтиб кетишганида ўтакам ёрилди. Уларнинг бошида Чуншенг бор эди. Бошини олдинга эгиб олган, шу сабабли мени кўрмади. Олдимдан ўтиб борар экан, бошини кўтариб: «Яшасин Раисимиз Мао!», деб бақирди.

Кўлларига қирмизи тасма боғлаб олган бир неча болакай дарров унга қараб чоиди. Уни дўппослаб, Уришар экан, бўралатиб сўкишарди ҳам. «Ўша бақирган сенимидинг?! Орсиз, капиталист!».

Чуншенг тиззалаб ўтириб қолди, гавдаси бўйнига осилган тахта лавҳа томон осилди. Болалардан бири унинг бошига тепди, чунонам қаттиқ тепдики, боши

ёрилиб кетай деди. Кейин бутун вужуди билан ерга юзтубан ииқилди. Шунчалар күп дўппослашдики, овози ҳам чиқмай қолди. Умрим бино бўлиб бундай калтакланган одамни кўрмагандим. У ерда ётар экан, ноинсофлар уни тўхтамай тепишарди, танасининг ўлик жасаддан фарқи қолмади. Агар шундай давом этишса, ўлиб қолиши аниқ. Ёнларига бордим. Иккаласининг қўлидан тортиб, «Ёлвораман, урманглар!», дедим.

Мени шунчалар қаттиқ итариб юборишиди, ерга ииқилиб тушай дедим. «Сен ким бўласан ўзи!», деб сўрашди мендан. «Илтимос, урманглар уни!», дедим такроран. Улардан бири қўли билан Чуншенгни кўрсатиб, унинг ким эканлигидан хабаринг борми ўзи, деб сўради. «Бу — собиқ ҳоким капиталист!», деб қўшиб қўйди. «У ҳақда ҳеч нарса билмайман. Билганим унинг Чуншенг эканлиги», дедим ёлворишда давом этиб.

Уни калтаклашни тўхтатишиди ва Чуншенгга ўрнидан туришини буюришиди. Ўласи қилиб дўппослангандан кейин қандай қилиб ўрнидан турсин? Унга ёрдам бериш учун ёнига яқинлашганимда мени дарров таниди. «Фугуи, тезда бу ердан кетинг!», деди.

Ўша куни уйга қайтиб келгач, кўрган-кечирганларимни Жиашенга айтиб бердим. Бўлиб ўтган ҳодисани эшитиб, Жиашен: «Кошки, ўтган ҳафта келганида унинг ичкарига киришига рухсат берганимда эди», деб афсусланди. У бошқа ҳеч нарса демаган бўлса-да,

иккимиз ҳам битта нарсани ўйлаётганимизни билардим.

Тахминан бир ойдан кейин Чуншенг яширин тарзда бизни кўришга келди. Ярим тунда эшик тақиллаганида ухлаб ётган эдик. Эшикни очдим ва қаршимда Чуншенгни кўрдим, ой нурида шишган юzlари йириинглаб кетгани кўриниб тураг эди. «Чуншенг, ичкарига кир!», дедим. У бўсағада тураг ва ичкарига киришга хоҳиши йўқ эди. «Хотинингиз...» деди у.

Жиашенга Чуншенг келганини секингина айтдим. Жиашен ҳеч нарса демасдан ётоқда тикка ўтириб олди. Чуншенг Жиашен таклиф қилмасидан туриб ичкарига киришни истамас эди. «Фугуи, илтимос, бу ёққа чиқинг!», деди.

Жиашенга Чуншенг келганлигини такрорладим. Рафиқам яна жим тураг эди. Елкамга камзул илиб, ташқарига чиқишга мажбур бўлдим. Чуншенг уйимиз олдидаги дарахтнинг ёнига борди ва «Фугуи, бу ерга сиз билан видолашиб учун келдим», деди. «Каерга борасан?», деб сўрадим ундан. Ҳиссиётини кўрсатмаслик учун тишларини гичирлатарди. «Яшашга бўлган хоҳишм сўнди!», деди. Унинг гапидан қўрқиб кетиб, дарров қўлидан ушлаб олдим. «Чуншенг, ахмок бўлма! Хотининг, битта фарзандинг бор, ахир!», дедим.

Бу гапларни эшитиб, йиглаб юборди. «Фугуи, мени ҳар куни боғлаб дўппослашарди. Қаранг, қўл-

ларимга бир қаранг!», деб менга қўлларини чўзди. Қўлларига тегинишм билан эзилиб кетганини хис этдим. Иссиқ эди улар. Кўрқиб кетдим. «Огрияпти-ми?», деб сўрадим. «Йўқ», деди бош чайқаб: «Уларни сезмаяпман». Елкасидан тутиб, уни ўтиришга таклиф қилдим. «Нима бўлган тақдирда ҳам ақл билан иш қилишинг керак. Ўликлар тирилишни исташади. Сен бўлсанг ҳали тириксан, курашяпсан. Ўлишга ҳаққинг йўқ! Бу ҳаёт сенга ота-онангдан бир совга. Агар яшашни истамасанг, аввало, улардан рухсат олишинг керак, улардан сўрашинг керак!», дедим.

Кўзларини артар экан, ота-онаси анча олдин ўлиб кетишганини айтди. «Демак, яшаш учун кўплаб сабаб бор!», давом этдим мен. «Бир ўйлаб кўр, урушда, шимолдан жанубгача кўплаб жанг майдонларида жон олиб, жон бердинг. Тирик қолиш ўшандада осон эдими?», дедим уни фикридан қайтариш учун.

Ўша кечаси Чуншенг билан анча сұхбатлашдик. Жиашен бўлса, ётоғида ўтириб, бизга қулоқ тутди. Тонг ёришаётганда Чуншенг айтганларимга кўнгандек кўринди. Энди ўрнидан туриб, кетаман деганида ичкаридан Жиашеннинг овози эшитилди: «Чуншенг!».

Иккаламиз ҳам буни кутмаган эдик, гангидик. Жиашен яна чақирган эди, Чуншенг жавоб берди. Эшикка томон келдик. Жиашен ўтирган жойидан: «Чуншенг, сен сабрли бўлишинг керак! Яшашинг керак!», деди.

Чуншенг бошини эгди, Жиашен йиглай бошлади: «Сен ҳалиям бизга бир ҳаёт қарздорсан», деди Жиашен. «Бизнинг қарзимизни ўз ҳаётингга қаттиқ ёпишиб туриш орқали тўлайсан!».

Чуншенг миқ этмади, бир муддат ҳайкалдай қотиб қолди, кейин «Хўп, тушундим!», деди. Уни кузатиб қўйдим. Қишлоқдан чиқаверишда Чуншенг мени тўхтатиб, ортга қайтишимни истади. Шу ерда тўхтаб, унинг шаҳар томон кетишини кузатиб қолдим. Шунчалар қаттиқ қалтак еган эдики, оқсоқланиб, гўё судралиб борарди. Бошини қуи солган, ҳар қадам босгандабор кучини йўқотаётгандек туюларди. Кўнглим рози бўлмади ва унга қаратади: «Чуншенг! Менга сўз бер, яшайсан!», деб бақирдим.

Бир неча қадам ташлаб, мен томонга ўгирилди: «Сўз бераман!», деди. Аммо у сўзида турмади. Бир ойдан кейин собиқ ҳоким Лиу ўзини осиб қўйибди, деб эшилдим. Инсон қанчалар омадли бўлишига қарамай, агар ўлишни истаб қолса, уни ҳеч нарса тўхтата олмайди. Жиашенга бўлиб ўтган ҳодисани айтиб берган эдим, кун бўйи ўзини беҳузур ҳис этди. Ўша куни кечаси менга: «Ючиннинг ўлимида Чуншенгни айбламаслигимиз керак эди», деди.

Далада иш кўпайиб, шаҳарчага, Фенгхиани кўришга тез-тез бора олмай қолдим. Халқ коммуналари ташкил этилгани яхши бўлди, шу тарзда қишлоқ аҳолиси бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қиласарди. Шу сабабли, менга юклатилган вазифани чин дилдан

бажо этардим. Бироқ Жиашен ҳалиям ётоқقا михланиб қолган эди. Эрта тонгдан то қоп қорайгунча ишлашга мажбур әдим. Жиашеннинг ҳолидан хабар олиш ва овқатлантириш учун уйга бир неча бор келиб кетардим. Рости, жудаям чарчардим. Кариётган әдим, ахир. Йигирма йил олдин балки ҳаммаси бошқача бўлганми?! Ўша пайтларда бироз ухласам, ўзимга келардим. Бироқ ёшим улғайган сари қанча ухласам ҳам камлик қилаётганди. Меҳнат қилсан ҳам қўлимни зўрга қимиirlата олардим. Ҳар куни ҳамқишлоқларимнинг ортига бекиниб олиб, ўзимни ишлаётгандек кўрсатишга уринардим. Қийин аҳволда эканлигимни билганлари учун ҳеч ким шикоят қилмас эди.

Экин-тикин пайти Фенгхия келди ва бир неча кун бизницида қолди. Менинг ўрнимга овқат пишириди, онасига қаради, умуман олганда, катта ёрдами тегди. Лекин у турмуш қурган, оиласи бўлак, эрига ғамхўрлик қилиши керак эди. Фенгхия энди бирорнинг ҳасми, бизницида узоқ вақт қола олмаслигини билардим. Жиашен билан маслаҳатлашиб, бизнинг уйда ортиқ қола олмаслигига келишдик. Шундай қилиб, уни уйига кузатиб қўйдик. Қишлоқдан чиқаверишга-ча мажбуран етаклаб бордим. Бизга кўзи тушганлар кулишар, авваллари мендек отани ҳеч ҳам кўрмаганликларини айтишарди. Уларнинг бу гапига ўзимнинг ҳам кулгим келарди. Қишлоқда ота-онасига бунчалик ғамхўрлик қиладиган қиз бошқа бўлмаса керак, деб

ўйладим. «Фенгхия бутун вақтини менга ва онасига қараш билан ўтказса, ясси каллалик күёвимга ким қарайди?», дедим уларга кулиб.

Уни мажбурлаб жүннатиб юборганимиздан бироз вақт ўтиб Фенгхия қайтиб келди. Бу сафар күёвим билан бирга эди. Узоқдан бир-бирининг қўлидан тутиб келишларини кўриб, дарров танидим. Эрчининг ясси калласини кўришимга ҳам ҳожат йўқ эди, чунки улар эканлигини англаган эдим. Эрчи қўлида бир шиша гуруч шаробини кўтариб олган, тўхтамасдан табассум қиласди. Фенгхианинг қўлида бир сават ва у ҳам Эрчи сингари кулиб турарди. Уларни бунчалик хурсанд қилган нарса нима бўлди экан, деб ўйлаб қолдим. Уйга киришганида Эрчи эшикни ёпди ва «Ота-жон, онажон.... Фенгхия ҳомиладор», деди.

Бу хабарни эшитиб, оғзимиз қулоғимизга етди. Анча кулишиб, хурсанд бўлгач, ниҳоят қўлида шароб шишаси борлиги Эрчининг эсига тушди. Ётоқ ёнига бориб, қўлидаги шишани стол устига қўйди. Бу орада Фенгхия ҳам саватидан бир коса ловия олиб чиқди. «Қани, ҳамма ётоққа келсин, шу ерда ўтирамиз», дедим.

Фенгхия онасининг ёнига бориб ўтирди. Тўртта коса олиб келдим ва ётоқнинг қарши томонига, Эрчининг ёнига ўтирдим. Эрчи менга ва Жиашенга косани тўлдириб шароб қўйди. Энди Фенгхиага ҳам куяман деганида, Фенгхия шишага ёпишиб, бошини сарак-сарак қилди. «Бугун сен ҳам ичишинг керак»,

«Онам жон 6епәттаңа құннамаған картынк түтінде ол-
түпнек 6ұннұрттаңа», Асан Ү ағыс-хамомат ғунағ.
Ешан 6ұпқиңан. «Кан 3ан, мешниң ота-оңам ҳам
лар. Ағыс, ғевинм 6ұ құнапиң құпомамад!».

Занын, 6нд-6уннұрт ғунағ құнн өнә-6ұннан-
жарт ҳам түпнек 6ұннұрттаңа. Үн 3анын кетте құннан
ем түркән. Құннанең 6ұннана Аабом 3тан: «Кан 3ан,
бүннің интарағаттыннан құпрағ ғерхұна ҳам 6ұз
6нд 6орың түпнек ота-нанда Мәхпүсін 6ұннан 6ан!».
Ажоннан. ғерхұнаның бағотинаған көннің үннің 6ұпната
шан топтап. Әхан 6ұқса, 6одапнұрт 6ұннан, 6ұ ҳам
кеңта 6ұпмұлта құннанан көннің құннаның пәр-
қанан 6ағынпұн ғунағ 6өванд 3ан. ғерхұна
та құпрынның айналған 6ұттыннан көннің ғерхұна
«Мен ҳам 6ұннанан», Асан. «Бүннің енін кет-
түпә оманан. Үн 6ұпнег, мен ҳам 6апта құннанан.
Бүннің көннің 6ұннанең ҳам 6ұз 6ұнапнит түтін
ҳам 6ұннанан!».

«Бұнан 6ұннан құнапиң 6омуаған 6ұтқасамаған, Асан 6ун-
қыннан 6ок 6омуаған. «Отакон, оңажон...», Асан Ү.
Анк. 6нд кесе 6аподын нұтас Ешнүннің құннанан 6ұннан
мен 6нд сүркіпнұма 6окасапнұнан 6ұннан 6ұннан
кін 6аподын ҳан жонд 6арыптаран 3ан. Ешан ғунағ
аға ҳам 6ы ахбаға, көннің оғаннан омықаған құан, 6ын-
көннің 6оннан 6ұпнұтпұнға, оңаңда 6апаған. Құннане-
пүннің 6ұннан 6ұтапанк. ғерхұна 6нд 6ұттың нұтанаған
6ұннан 6ұтапанк, 6апта 6оннан 6уннанан. 6окаса-
дан 6ұннаның түмениң, 6оннан 6уннанан. 6окаса-

гандилар, худдики умуман қўйиб юбормайдигандек эди».

У йиглагани сари янада қайғуга ботдик. Бироз йиги-сиги бўлганидан кейин Эрчи ловия косасини қўли билан кўрсатди. «Отажон, онажон... Марҳамат қилинг, олинг! Буни Фенгхия ўз қўллари билан пиширди».

«Оляпман, ўғлим, оляпман. Жиашен, қани, сен ҳам ол-чи!»

Жиашен билан бир-биримизга қараб табассум қилдик. Биз бобо ва буви бўлиш арафасида эдик. Ўша куни шом киргунча кулишиб гаплашиб ўтиридик, ўтмиш кунларни эсладик. Кейин Эрчи Фенгхиани олиб, уйига кетди.

Фенгхия ҳомиладор бўлгач, худди Эрчи уни янада кўпроқ яхши кўриб қолгандек туюлди менга. Ёз келгач, уларнинг уйи чивинга тўлди, уйларида пашшахонаси ҳам йўқ эди. Коронги тушгач, Эрчи Фенгхиани тоза ҳавода ўтирсин, деган мақсадда остоная чиқарар, ўзи бўлса, чивинлар келиб мени чақсин, деб ётоқقا чўзиларди. Уй ичидаги чивинлар ниҳоят қон сўришдан қониқишишгач, Фенгхианинг уйга кириб дам олишига изи берарди. Орада бир Фенгхия Эрчидан хабар олиш учун ичкарига кирса, Эрчи уни қайгуриб, яна ташқарига чиқариб қўярди. Буларнинг барини менга Эрчининг қўни-қўшилари айтиб берганди. Улар Эрчига битта пашшахона сотиб олиши кераклигини тавсия қилишарди. Эрчи бу гапга ку-

лар, аммо жавоб қайтармас экан. Кейинчалик менга сабабини айтганди: «Қарзларимни түлаб бўлмасдан туриб, пашахона сотиб олиш тўғри бўлмасди».

Эрчининг юз-кўзи, оёқларигача чивин чақиши окибатида қизариб кетганини кўриб, ачинардим. «Бунақаси кетмайди», дедим. «Менинг битта жоним бор», деди Эрчи, «Бир-икки марта чивин чақса, хеч нарса қилмайди. Лекин Фенгхианинг ҳолати бошқа, у ҳозир икки жонли».

Фенгхия қишида фарзандини дунёга келтириди. Кўчада паға-паға қор ёғарди. Деразадан ташқарини кўриб бўлмасди. Фенгхия туғруқхонага боргач, тун бўйи ичкарида қолди. Эрчи кўчада кутиб турар, безовталанаар, кўрқарди. Ичкаридан бирор шифокор чиқиб келса, дарров унинг ёнига югуриб борар ва Фенгхианинг аҳволини суриштирас эдик. Ҳали тўлғоқ давом этаётганини эшлишиб, тинчланардик. Тонг ёришаётганида Эрчи менга: «Отажон, бироз ухлаб, дам олсангиз бўларди», деди. Унга эътиroz билдиришим ва «Фикру хаёлим қизим ва боласида экан, кўзимга уйку келмайди», дедим.

Эрчи қисташда давом этди. «Иккаламиз ҳам ухламаяпмиз, тугруқдан кейин иккимиздан биримиз Фенгхианинг ёнида туришимиз керак», деди. Унинг гапида жон бор эди, шунинг учун: «Аввалига сен бироз ётиб дамингни ол, кейин мен», деб жавоб бердим.

У ёқдан бу ёкка бориб келаверишидан иккаламиз ҳам ухлай олмадик. Қуёш чиққунча Фенгхиадан

хабар бўлмади. Жуда хавотирда эдик. Фенгхиадан кейин тугруқхонага кирган барча аёллар чиқиб, ҳатто уйларига ҳам бориб улгургандилар. Бунга чидаб тура олмадик. Эшикка қулокларимизни тутиб, ичкаридан келаётган овозларни эшитишга уриндик. Қайсиadir аёлнинг бақиригини эшитиб, кўнглим жойига тушди. «Бечора Фенгхия», деди Эрчи. Бир оздан кейин нимадир нохушлик бўлаётганини тушуниб етдим. Фенгхия гапира олмас эди, бақирмасди ҳам. Эрчига буни айтганимда, юзи оқариб кетди. Зудлик билан тугруқхона эшигига югуриб бориб, «Фенгхия, Фенгхия....», дея бақира бошлади.

Ташқарига чиқиб келган иккита шифокор жаҳд билан: «Нимага бақирасан? Тез бу ердан нарига кет!», деб койиб берди. Эрчи болалардек йиғлай бошлади. «Нега хотиним ҳалиям чиққани йўқ?», дерди.

Кутиш хонасидаги бир киши бизни овутган бўлди: «Баъзи тугруқлар тез бўлади, баъзиларига эса вақт керак». Эрчи билан бир-биrimизга қарадик ва бу одам тўғри айтяпти, деган хаёлга бордик. Яна ўтириб кутдик, аммо беҳузур бўла бошладим. Орадан кўп вақт ўтмасдан бир шифокор чиқиб келди, «Онасими ёки боласими?», деса бўладими. Иккаламиз ҳам ҳайрон, лол бўлиб қолгандик. «Сиздан сўрайпман!», деди у яна.

Эрчи шифокор аёлнинг оёқларига ёпишиб олди. Кўз ёшлари билан: «Шифокор хоним, ёлвораман, Фенгхиани кутқариб қолинг, ўтинаман. Менга Фенг-

хия керак», деди. Сўнг ерга ётиб йиғлай бошлади. Уни турғазиб, тинчлантиришга уриндим. Бундай қилиши нотўгри эканлигини, ўзини қўлга олиши кераклигини айтдим.

«Фенгхия яхши бўлса бўлди, ҳаммасини тузатса бўлади», дедим уни овутиб. «Халқда шундай мақол бор, биласанми, яшил тоғлар бор бўлса, ёқадиган ўтиннинг ғамини емаса ҳам бўлади», деган.

Эрчи барибир тинчланмади. «Ўғлим кетди...», деб бақиради у. Унинг ўғли менинг набирам бўлади. Бошимни қўйи солиб, мен ҳам йиғлай бошладим. Тушга яқин бир шифокор чиқиб келиб: «Туғилди», деб хушхабар етказди, «Ўғил фарзанд!».

Эрчи шифокорнинг гапини эшишиб асабийлашиб кетди. Унинг ёнига югуриб бориб, бақирди: «Менга боласи керак эмас, дегандим-ку сизга, нега онасини сақлаб қолмадингиз?».

«Онаси ҳам яхши!», деди у. Фенгхианинг ҳам аҳволи жойида экан. Бирдан бошим айлана бошлади, қариётгандим, вужудим кутилмаган бу ҳаяжонни кўтара олмаётганди. Эрчи қувонганидан эсини йўқотай деди. Ёнимга ўтириб олган, тинмай титарди. Унинг титраши телбаларча кулишидан эди. Эрчига: «Ниҳоят, тинчлансанк бўлади энди. Мен бироз ухлаб оламан, қайтиб келганимда алмашамиз», дедим.

Тугруқхонадан чиқишим билан Фенгхианинг аҳволи ёмонлашишини қаерданам билардим. У ердан

узоқлашганимдан бир неча дақиқа ўтиб, бир гурух шифокорлар туғруқхонага қараб чопа бошлишибди, баъзиларининг қўлида кислород ускуналари бор экан. Туғруқдан сўнг Фенгхианинг аҳволи ёмонлашиб, кўп қон йўқотибди. Кун ёришгунча қизимнинг жони узилибди. Ҳар иккала фарзандим ҳам туғрук вақтида жон берган эди: Ючин бошқа бир аёлнинг боласи туғилишида, Фенгхия эса ўз боласини дунёга келтираётib вафот этган эди.

Ўша куни жуда кўп қор ёққанди. Фенгхианинг жони узилгач, бадани ўша кичик хонада турди. Уни кўришга бордим, бироқ яна ўша хонани кўргач, ичкарига кира олмадим. Ўн йил аввал Ючин ҳам шу хонада ўлик ҳолда ётарди. Қор остида турдим, ичкарида Эрчининг Фенгхиани чақираётган овози эшитилиб турарди. Юрагимни ғам босиб, ўтириб қолдим. Қор шунчалар кўп ёғардики, ўша хонанинг эшигини зўрға кўра олардим. Эшита олганим ягона овоз Эрчининг ночор бақириши эди. Бир неча марта дод соганидан сўнг, эшик ёнига келиб, менга шундай деди: «Мен онасини сўрагандим, булар эса боласини беришди!».

«Қани, юр уйга!», дедим унга. «У дунёда бу шифохона билан олди-берди қилиб оламиш! Ючин шу ерда ўлган эди, энди қизим Фенгхия. Эрчи, тур ўрнингдан, кетдик уйга!».

Эрчи Фенгхиани елкасига олди ва учаламиз уйга қараб кетдик. Ўша пайт ҳали атроф қоронги эди. Йўл-

ни қор босган, атрофда ҳеч ким кўринмасди. Шамол эсган сайн қор ва қум зарралари юзимизга уриларди. Йўлнинг ярмини босиб ўтганимиздан кейин Эрчи бақиравериб хириллаб қолган овозида: «Отажон, юра олмаяпман!», деди.

Унга қизимни менга беришини айтдим, қулок солмади. Бир неча қадам ташлаб, ерга ўтириб қолди. «Отажон, елкам жуда оғриб кетяпти, кўтара олмаяпман», деди менга.

У жуда кўп йиғлагани учун шундай бўлганди. Шунчалик кўп кўз ёш тўkkанидан елкаси оғриб қолган эди. Амаллаб Эрчининг уйига етиб келдик, у Фенхиани ётоқقا ётқизди. Ётоқнинг ёнбошига ўзи ўтириб, унга тикилиб ўтирас, бир зумга ҳам бошка томонга қарамас эди. Фенхианинг танаси дами чиқкан тўпга ўхшаб қолган эди. Уларга қараб ўтиrolмадим. Ҳатто деворда ҳам уларнинг кўланкасини кўриш мен учун азоб эди. Девордаги соялари ҳам қалин ва кенг бўлиб кўринаётган эди. Бири узала тушган ва иккинчиси тиззалаб ўтириб олган. Ҳар иккиси ҳам жонсиз ва ҳаракатсиз. Ҳаракатланаётган ягона нарса Эрчининг кўз ёшлари. Мен деворда ўша катта-катта кўз ёшларининг бир соядан иккинчиси устига томчилашини томоша қилиб ўтирадим. Ошхонага ўтдим. Эрчи ўзига келсин, деб бироз сув олиб келдим. Сув олиб боргунимча Эрчи ухлаб қолган эди. Улар баробар ухлашарди.

ўша куни шомгача Эрчининг ошхонасида ўтирадим. Ташқарида шамол увиллар, орада қор аралаш ёгаётган ёмғир эшикларни тақиллатиб ўтарди. Эрчи ва Фенгхия ухлаётган хонадан умуман овоз эшитилмасди. Эшикдан кириб келаётган елвизак тиззалиримни тешиб ўтгудек. Қалбимда улкан музлик пайдо бўлди. Иккала болам ҳам мени шу тарзда ташлаб кетишганди. Йиғламоқчи бўлдим, бироқ кўзларимдан ёш чиқмади. Жиашени ўйладим: у бир ўзи уйда, мендан хабар кутиб ўтирган бўлса керак. Мен ўйдан чиқаркан эканман, минг марталаб Фенгхианинг фарзанди қизми ёки ўғил туғилганини айтиш учун дарров уйга келишимни тайинлаган эди ахир. Фенгхианинг дунёдан кўз юмганини унга энди қандай айтаман?

Ючин вафот этганида Жиашен ҳам у билан бирга ўлган эди. Энди бўлса, қизимиз Фенгхия ҳам йўқ. Қандай бардош қиласди? Эртасига Эрчи Фенгхиани орқалади, бирга қишлоққа келдик. Ҳалиям қор ёгаётган эди ва Фенгхианинг танаси гўёки оппоқ кўрпага ўраб олингандек қор билан қопланган эди. Уйга кириб келганимизда Жиашен ётоқда ўтиради. Бoshини деворга суюб олган, соchlари тўзиб кетган, бир аҳволда эди. уни бундай кўриб, Фенгхиага бир нима бўлганини сезганини тушуниб етдим. Уйдан чиқиб кетганимга икки кун ва икки кеча бўлган эди. Кўз ёшим тўхтамай оқа бошлади. Эрчининг овози чиқмасди, лекин у ҳам ўзини тутиб турга олмади. Жиашен

шенин кўриши билан ёш боладек йиғлай бошлади. «Онажон, онажон....», деб фарёд солди.

Жиашен бошини қимирлатди, энди у деворга суяномаётганди. Кўзларини Эрчининг елкасидағи Фенгхиадан узмай қараб турарди.

Эрчига Фенгхиани ётоқقا қўйишига ёрдам бердим. Жиашен унга қарашиб учун бошини эгди. Жиашенниң қарашиб шунчалар қўрқинчли эди, кўзлари косасидан чиқиб кетгудек эди. Жиашен бунчалик кучли таъсирланиши хаёлимга ҳам келмаган эди. Кўзларини Фенгхиадан айирмас, унинг соchlари ва бошини тўхтамай силарди. Эрчи ўкириб йиғлар, қийналиб кетганидан ётоқнинг ёнига суюниб олган, боши пастга қараб қолган эди. Мен бир четда туриб Жиашенни кузатар, энди нима қилар экан, деган ўйхаёл ҳеч ҳам миядан кетмасди. Ўша куни Жиашен бақирмади ҳам, йиғламади ҳам, бошини қимирлатиб кўяради, холос. Фенгхианинг баданини қоплаган қор эрий бошлаб, ётоқни ҳўл қилишга ҳам улгурган эди.

Фенгхиани Ючиннинг ёнига дағн этдик. Қор ёғишдан тўхтаган, қуёш самодан пастлаб ерга тушганди. Фарбий шамол кучли эсар, увуллар ва ҳатто хазонрезгининг шитирлашини ҳам бостириб кетарди. Шамол шунчалар кучайдики, Эрчи иккимиз Фенгхиани кўмиб бўлганимиздан кейин белкуракларимизга суюниб туришга мажбур бўлдик. Қор ерга тўшак каби ёйилган, қуёш нурлари тушиши билан қорнинг ятирашидан кўзларимиз қамашарли. Фа-

қаттина Фенгхия кўмилган жойда қор йўқ эди. Нам тупроққа тикилган қўйи иккаламиз ҳам шу ерда мангу туришга тайёр эдик. Эрчи Фенгхианинг ёнидаги бўш жойни кўрсатиб, «Отажон, агар мен дунёдан ўтар бўлсан, шу ерга кўминг», деди. Чуқур хўрсиниб: «У ер меники, нима бўлганда ҳам сендан олдин ўламан», дедим.

Фенгхиани дафн қилиб бўлгач, чақалоқни уйга олиб келиш учун яна шифохонага бордик. Эрчи ўғлини шифохонадан кулбамизгacha бўлган 10 километрик йўлда бағрида кўтариб келди. Уйга кириб, болани ётоқ устига қўйди. Чақалоқ кўзларини очиб, ён-атрофга назар соларди. Нимани кўряпти экан, деб ўйлаб қолдим. Уни бундай аҳволда кўриб, Эрчи табассум қилди. Жиашеннинг юзида қайғу-алам. Кўллари чақалоқнинг юзида, унга тикилганча қараб ўтиради. Жуда кўрқдим. Жиашеннинг юзида ифода мени ниҳоятда қўрқитарди. Унга нима бўлганини тушуна олмай гаранг эдим. Эрчи бошини кўтарди ва Жиашеннинг юзига қараб қолди. Кўлларини ёнга қилиб, нима қилишини билмай қараб туради. Бироз вакт ўтгандан кейин Эрчи мендан болага исм қўйишими сўради.

Ана ўшанда Жиашен тилга кирди. Овози жуда паст ва бўғиқ чиқарди. «Бу бола туғилиши билан онасиз қолди, исми Куген⁷ бўлсин», деди. Фенгхия-

⁷ Куген — гам-ташвиш дегани.

нинг ўлимидан уч ой ўтиб, Жиашен ҳам ёруғ оламни тарк этди. Ўлимидан аввал менга тез-тез шундай дерди: «Фугуи, Ючин ва Фенгхиани ўзингиз кўмдингиз, Мени ҳам сиз кўмишингизни билишимдан мамнунман».

Яқинда ўлишини биларди, аммо қалби ҳузурга тўла эди. Ўша пайларда ётогида гавдасини ҳам тутиб ўтира олмай қолганди. Кун бўйи осмонга қараб ётар, кўзлари очиқ турарди. Эшлиши яхши эди. Ишдан қайтиб, уйга кириб келсам, кўзларини очар, лабларини қимирлатар эди. Мен билан гаплашмоқчи эканлигини шундан билиб олардим. Ўша охирги кунларда гапиришни жуда яхши кўриб қолган эди. Ёнига ўтирас ва уни эшита олиш учун жуда яқин борадим. Унинг овози юрагининг зарбалари қадар заиф эди. Инсон ҳаёти давомида қанақа қийинчилкларга учрашига қарамасдан, ўлими яқинлашганда ўзини овутадиган бир нарсалар топа оларкан. Жиашен ҳам ўзи учун бир ечим топган эди. Менга кўп марталаб: «Куним битиб боряпти. Менга нисбатан жуда яхши муносабатда бўлдингиз, сиздан розиман. Сизга икки фарзанд ҳадя қилдим, фикримча, мен ҳам сизни хурсанд қила олдим. Умид қиласманки, у дунёда ҳам сиз билан бирга бўламан».

Жиашеннинг бу нияти мени йиглатди. Икки марта кўзларини ёниб очди ва кулиб: «Фенгхия ва Ючин бу дунёни мендан олдин ташлаб кетган бўлсалар ҳам, қалбим ҳузур билан тўлган. Улар учун қайғуришга ҳо-

жат йўқ. Нима бўлганда ҳам онаман, ахир. Болаларим ҳаётликларида менга нисбатан жуда яхши муносабатда бўлишди. Шундай оқибатли болаларимиз бўлганидан қувонаман. Сиз яшашда давом этишингиз керак. Ҳали Эрчи ва Куген бор. Аслида, Эрчи ҳам бизнинг ўғлимиз ҳисобланади. Куген ҳам улгайгач, Ючиндек бўлади, сизнинг сўзингиздан чиқмайди, меҳри бола бўлади».

Жиашен тушдан сўнг жон берди. Даладан қайтиб келсам, кўзлари катта-катта очилган эди. Гуруч шўрва қайнатиш учун ошхонага ўтдим, умуман овози чиқмади. Шўрвани олиб келиб, ёнига ўтиредим, кўзлари юмуқ эди. Бирдан қўлимдан ушлади, ҳайрон қолдим. Бунчалар кучи борлигини билмаган эдим. Қўлимни ундан олишга ҳаракат қилдим, удалай олмадим. Дарров қўлимдаги шўрва косасини ерга кўйдим. Кафтимини пешонасига тутдим. Ҳалиям иссиқ эканлигини кўриб, кўнглим жойига тушди. Жиашен худдики ухлаётгандек жуда сокин кўринарди, оғриқ ҳис этмаётгандек эди. Бироз вақт ўтиб, мени ушлаб турган қўли совий бошлади. Қўлларига тегиндим, бирданига бутун вужуди музлаб қолгандек эди. Қўксининг бир қисмигина илиқ турарди, холос. Қўлимни кўксига кўйдим, қалбининг илиқлиги аста-секин бармоқларим орасидан чиқиб кетди. Ниҳоят, мени қаттиқ ушлаб турган қўлинни кўйиб юборди ва шилқ этиб ёнга тушди.

«Жиашен ҳузур билан бу дунёни тарк этди», деди Фигуи. Кеч тушаётганди ва далада ишлаётган одамлар кичик гурӯҳлар шаклида тепалик тарафга қараб юриб боришарди. Қуёш гарб томонда осилиб қолган, кўзни қамаштиради. У чўгдек қизарган булут уюмлари орасида қип-қизил чамбардек кўринарди.

Фугуи менга табассум билан қаради. Ботиб бораётган қуёш нурлари унинг юзига жонлилик атоқилганди. «Жиашен ҳақиқатан ҳам кўнгли сокин бир ҳолда вафот этди», деди у тақроран. «Руҳини Яратганга топширап экан, безовта бўлмади. Қишлоқнинг бошқа хотинларига умуман ўхшамасди, ҳеч ким унинг ортидан гапирмади».

Рўпарамда ўтирган бу қариянинг ўн йил аввал ўтиб кетган аёли хусусида айтган гаплари қалбимнинг тўрида сўз билан таърифлаб бўлмас илиқлик уйготди. Ҳатто юрагимда майин шабадада тўлқинсимон ҳаракат қилаётган ўтлар мисоли олис-олис диёрларнинг сассиз гимирлашини ҳис этдим.

Ён-атрофдаги ҳамма уй-уйига кетганида сокин ва чуқур жимжитлик чўкди. Ўзимни ҳур, бир водий аро чексизлик ичидаги чек-чегарасиз ва озод ҳис этдим. Ўз ётогига бош қўяётган қуёш билурдай товланаётган кўлга ўхшарди.

Фугуи қўлларини тиззаларига қўйиб, кўзларини қисганча менга қараб туради. Ўрнидан туришини

истамаётганди, гүё. Ҳали ҳикоясининг давоми борлигини тушундим. Демак, ҳаёт ҳикоясини тугатиб кўйиши учун қайсиdir маънода унга илҳом беришм кераклигини англадим. Савол билан жасорат берган бўлдим: «Куген ҳозир неча ёшда?».

Унинг кўзларида ажаб ифода пайдо бўлди. Мен буни на қувонч ва на гамга йўйдим, тушунмадим, хуллас. Унинг кўзлари менинг бошим узра узоқ-узоқларга тикиларди.

«Ҳозир ўн етти ёшда бўлиши керак эди», деб жавоб берди.

* * *

Жиашен вафот этганидан кейин Эрчи ва Куген билан бу дунёда ёлғиз қолдик. Эрчи она қучогига ўхшайдиган, чақалоқлар учун мўлжалланган тўрвасимон, ташибга мўлжалланган ускуна ясаттириди. Унинг ёрдамида Кугенни елкасида кун бўйи кўтариб юриши мумкин эди. Бироқ бу ҳолат Эрчига жуда машаққат тугдирадиган бўлди. Эрчи ҳаммоллик қиласарди, ахир Юк тўла аравани тортиши ва айни пайтда Кугенни ҳам кўтариб олиб юришга мажбур эди. Бояқини жуда чарчарди. Ундан ташқари, Кугенning чақалоқ сумкаси ҳам бор. Баъзан ҳаво булатли бўлса, Кугенning таглиги қуриб улгурмас эди. Таглик биттагина бўлгани учун Эрчи уни араванинг устига — иккитаси ётқизилиб, биттаси тик ёпиштирилган бамбук таёқчаларига

қуритиш учун илиб кўярди. Шаҳарликлар бу ҳолатни кўриб, кулишарди. Аммо Эрчининг дўсту ёронлари унинг ахволини билишар, унинг учун қанчалар кийин эканлигини тушуниб туришарди. Уни масхара қилган одамларни кўришса, дархол: «Нимага куласизлар, аҳмоқлар?! Яна куладиган бўлсангиз, кўрсатиб кўямиз!» деб бақиришарди.

Куген ўз жойида ётар ва йиглай бошлаганида Эрчи боланинг очқаганини ёки тагини ҳўллаб кўйтанини биларди. Бир марта шундай дегани ёдимда: «Агар узоқ йиглайверса, қорни очган бўлади. Агар камроқ йигласа, таглигини алмаштириш керак бўлади».

Худди у айтгандек эди. Куген катта ёки кичик ҳожат қилиб қўйса, чўзиб йигларди. Биринчи марта унинг бундай йиглашини эшиганимда куляпти, деб ўйлаганман. Кичкинагина бир одамчанинг турлича йиглаши бор эди, ишонасизми? У отасини жуда яхши кўрарди. Шу тарзда ўзига нима кераклигини отасига билдирап ва унинг ишини осонлаштирап эди.

Куген оч қолса, Эрчи аравасини бир четга қўйиб, ён-атрофдан бола эмизадиган аёлларни ахтариб қоларди. Топса, ўша аёлга бир мао⁸ ҳақ тўлар ва муло-йимлик билан ундан ўғлини эмизиб беришни илтимос қиласарди.

⁸ Мао (ёхуд жиао) юань пул бирлигининг ўндан бири. 10 фен 1 маога тенг.

Эрчи боласининг ўсиб-улғайишини четдан томоша қилиб борадиган бошқа оталарга умуман ўхшамасди. Уни елкасида олиб юрар, кундан кунга оғирлашиб бораётганини ўз танасида ҳис этарди. Бир ота сифатида бу ҳолат уни қувонтирап эди. «Куген семиряпти», дерди мақтаниб.

Шаҳарга уларни кўришга борганимда кўпинча Эрчининг терлаб-пишиб арава тортиб юрганига кўзим тушарди. Елкасида эса набирам. Эрчи аравани тортар экан, боши гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга бориб келарди. Унинг чарчаб кетганини кўрсам, Кугенни менга, қишлоқقا бир неча кунга бериб юборишини таклиф қиласрди эдим, лекин у ҳеч қачон розилик бермасди. «Отажон, ундан айрилишга бардошим етмайди», дерди доим.

Шукрки, Куген жуда тез улгаяётганди. Кўз очиб юмгунча юра бошлади. Бу Эрчининг ишини бироз енгиллаштириди. Эрчи аравани бўшатиб, юкларни жойлар экан, Куген бир четда ўтириб нималарни дир ўйнарди. Кетадиган пайт бўлганида, Эрчи Кугенни олиб аравага ўтқизарди.

Куген бироз катта бўлгач, мени танийдиган бўлди. Эрчи менга ота, деб мурожаат қилишини эслаб қолган, ҳатто буни ёдлаб олганди. Қачонки уларнинг ҳолидан хабар олиш учун шаҳарга борадиган бўлсан, кичкинтой Куген отасининг аравасида ўтирган бўларди. Менга кўзи тушиши билан «Отажон, отангиз келяпти», деб бақира бошларди.

Куген отасининг елкасида сўкинишни ҳам ўрганиб олган эди. Жаҳли чиқса, юзи қип-қизил бўлар, кичкинагина оғзидан турли гаплар чиқарди: «Писс, пишт, паа, паа...». Ҳеч ким унинг нима деяётганини тушунмасди. Унинг оғзидағи кўпикдан фақатгина Эрчи нима бўлаётганини тушунарди, холос. «Кимни дир сўкяпти», дерди менга.

Куген юра бошлагач, бир неча сўз ўрганиб олганида жуда қизиқ бўлган. Бошқа болаларнинг ўйин ўйнаётганини кўрса, кулар ва уларга қўл силтарди. «Кел, кел, кел...», дерди уларга.

Бошқа болалар унинг ёнига келганда узанибуларнинг ўйинчоқларини олишга уринишарди. Болалар ўйинчоқларини беришни исташмаса, асабийлашар, уларни итариб ташлар ва «Кет, кет, кет!», дерди.

Эрчи Фенгхианинг йўқлигига умуман кўниколмади. Ўзи одатда кўп гапирмасди, хотини ўлгач, жуда камгап бўлиб қолди. Одамлар унга бирор нарса деса, бош ирғаб қўярди, холос. Мени кўрсагина тилга кириб қоларди. Куген ҳар иккаламизнинг дикқат марказимизда бўларди. Улғайган сайин онасига ўхшаб борар ва онасига ўхшаб боргани сари унга қараш бизга жуда қийин бўларди. Баъзида Эрчи Кутенга тикилиб қолар, кейин кўзидан юм-юм ёш тўкиларди... Қайнотаси сифатида уни тинчлантиришга ҳаракат қилас, «Фенгхия вафот этганига анча бўлди, агар кўлингдан келса, уни унут», дердим.

ўша пайтлар Куген уч ёш эди. Курсичасида ўтириб, бир орқага, бир олдинга бориб келарди. Нима ҳақида гаплашаётганимизни билишга ҳаракат қилар, кўзларини катта-катта очиб бизга қарап эди. Эрчи бошини ёнга эгиб, қаттиқ ўйга чўмарди. Орадан анча вақт ўтгандан кейин менга шундай деган эди: «Фенгхия билан яшаган онларим менинг энг баҳтли лаҳзадарим бўлган».

Мен қишлоққа қайтишга мажбур эдим. Эрчи ҳам ишлаши керак. Биргаликда кўчага чиқдик. Ташқарига чиқишимиз билан Эрчи девор ёқалаб тез-тез юриб кетди. Бошини ён тарафга эгиб олиб, шунчалар тез юрардики, худдики бирор ким уни кўриб қолмасин дегандек шошиб бораради. Кугеннинг қўлидан тутиб етаклаб, уни деярли судраб бораради. Кугеннинг оёғи сирпаниб кетиб, ерга йиқилиб тушай деди. Ўшанда Эрчига ҳеч нарса дегим келмади. Бу аҳволга Фенгхия ўлганидан кейин келиб қолганини билар эдим. Лекин қўшнилари уни кўриши билан: «Эрчи, шошмасдан юр, Куген йиқилиб тушади ҳозир!», деб огоҳлантиришарди.

Эрчи ҳеч нарса демай, йўлида давом этарди. Отаси Кугеннинг қўлидан силталагани учун унинг танаси қалтиради. Кўзлари катта-катта очилаган эди. Эрчи муюлишга етиб борган эди ҳамки, унга қайтиб кетаётганимни айтдим.

Ниҳоят, Эрчи тўхтади ва менга жавоб бериш учун қаради. Кугенга ҳам хайр-хўш қилдим. Куген

менга қараб қўл силкиди. Кейин ёқимли овози билан «Яхши боринг!», деди.

Салгина бўш қолсам, албатта, шаҳарчага келардим. Эрчи ва Куген ўша ерда экан, қишлоқда тура олмай, у ерга талпинардим. Ҳақиқий уйим шу ёқда, дея тасаввур қиласардим. Бир ўзим қишлоққа қайтиб келганимдан безовта эдим. Бир неча марта қишлоққа қайтганимда Кугенни ҳам олиб келган пайтларим бўлган. Набирамга бу жойлар жуда ёқиб қолганди, далаларда чопиб ўйнаган эди. Бир марта унга чумчук тутишда ёрдам беришимни сўради. «Қандай қилиб тутамиз» десам, дарахтга тирмашиб чиқишимни айтди. «Йиқилиб тушиб, бўйним синади. Ўлиб қолайми?», дедим унга. «Йўқ, ўлишингни истамайман. Менга чумчук керак», деди у.

Куген қишлоққа келса, ўзини ўз уйидагидек ҳис этарди. Бироқ Эрчи учун ўғлидан узоқда бўлиш жуда оғир эди. Бир кун бўлса ҳам уни кўрмаса туролмасди. Ҳар кун иши тугагач, чарчоқдан ўлар ҳолга келган бўлса ҳам уни кўриш учун беш километрдан ортиқ йўл босиб ўтарди. Кейин эртасига эрталаб тонг саҳарда уйгонар ва ишга чиқиш учун шаҳарга йўлга тушарди. Бундай давом этиши мумкин эмаслигини ўйлаб, ўша кундан эътиборан, кеч тушмай туриб йўлга чиқар, Кугенни ўзим бориб кўрадиган бўлдим. Жиашен оламдан ўтганидан кейин уйда мени кутадиган одам қолмаган ва шу сабабли қачон шаҳарчага

борсам, Эрчи мендан келганимга яраша бир неча кун шу ерда қолишимни сўрар эди.

Шу тарзда бир неча кун шаҳарчада қолардим. Ҳамиша улар билан қолсам, Эрчи жуда хурсанд бўларди. Уч авлоднинг бир том остида яшashi икки авлоднинг бир уйда ҳаёт кечиришидан яхшироқ, дерди у ҳар доим. Бироқ мен унга ортиқча юк бўлишни истамас эдим. Куч-кувватим бор экан, ўзимни эплаб юра олсам, бас. Иккаламиз ҳам ишлаб пул топадиган бўлсак, Кугеннинг ҳаёти бироз бўлса ҳам яхшиланган бўларди, деб ўйлардим.

Куген тўрт ёш бўлгунича кунларимиз шундай ўтди. Ўша йили Эрчи ҳаётдан кўз юмди. Икки бетон қолип орасида сиқилиб ўлди. Юк ташувчи сифатида бирон-бир жойга урилиб кетиш ёки енгил жароҳатлар олиш одатий ҳолат, бироқ ҳаётдан кўз юмиш кам учрайди: Эрчи биринчилардан эди. Хуиласининг барча аъзолари тақдирни ачинарли экан. Бу кўнгилсиз воқеа рўй берган куни Эрчи дўстлари билан бирга бетон қолипларини юк аравасига жойлаштираётган бўлишган. Кран тўрттасини бирдан олган пайтда Эрчи бетон қолипларининг олдида, араванинг устида турган экан. Қандай бўлганини билолмадим, лекин қолиплар бирданига Эрчининг устига қулаб тушибди. Ҳеч ким Эрчининг ўша ерда турганини кўрмабди. Фақатгина бировнинг «Куген!», дея бақирган овози эшитилибди.

Эрчининг дўстлари бу овоздан қўрқиб кетишганини ва Эрчининг шунчалик кучли овози борлигини билишмаганини айтишганди ўшанда. Худдики бақирганида ўпкаси ёрилиб кетгандай бўлибди. Эрчини қутқариш учун чопишганида менинг ясси каллалик куёвим жон таслим қилиб бўлган экан... Боши ва оёқларидан ташқари бутун танаси бетон қолипларининг орасида қолиб, мажақланиб кетган эди. Бирорта ҳам бутун суяги қолмаганди... Дўстлари Эрчи ўлаётib ўғлига бақирганини, бўйни тўғрилангани ва оғзи катта очилиб қолганини айтишди.

Отаси чақирганини эшитганида Куген шу яқин атрофдаги кўлмакчага тош отиб ўйнаётган экан. Мени нега чақирди экан, дегандек ўгирилибди. Бироз кутибди, отаси қайта чақиравермагач, яна ўйинида давом этибди. Эрчининг дўстлари унинг танасидан қолган қисмини шифохонага олиб бориб, ўлганлигини расман тасдиқлатиб олгандан кейин ораларидан бири бу хабарни Кугенга айтиш учун унинг ёнига борибди: «Куген, отанг ўлди!».

Куген ҳали ўлимнинг маъносини билмас эди. Ортига қараб, «Биламан», деб жавоб берибди. Кейин хабар олиб келган одамга эътибор қиласдан яна тош отиш ўйинида давом этибди.

Эрчининг дўстларидан бири келиб, унинг шифохонага олиб кетилганини ва ўлаётганини айтганида далада ишлаётган эдим. Эрчига бирор кор-ҳол рўй берганини ва шифохонага олиб кетилганини эши-

тишим билан йиғлай бошладим. Эрчининг дўстига: «Эрчини дарҳол ўша шифохонадан чиқаринг, у ерда қолмаслиги керак!», дея бақирдим. Ўша дўсти менга қараб қолди, ақлдан озган бўлса керак, деб ўйлагандир. Унга: «Агар Эрчи ўша шифохонага тушса, тирик чиқмайди», дедим.

Ючин ва Фенгхия ҳам айнан ўша шифохонада жон беришганди. Бироқ Эрчи ҳам ўша ерда ўлади, деб сира ҳам ўйламаган эдим. Тасаввур қила оласизми, умримда уч марта ўликлар олиб бориб қўйиладиган ўша хонага кирдим ва ҳар сафар у ерда ётган майит менинг жон жигарларим эди. Қариб қолганим учун бунинг уддасидан чиқа олмадим. Эрчини уйга олиб келиш учун у ерга бордим, лекин ўша кичик хонани кўришим билан ерга қуладим. Эрчи билан биргаликда мени ҳам ташқарига кўтариб чиқишга мажбур бўлишди.

Эрчи ҳаётдан кўз юмганидан кейин Күгенни ўзим билан қишлоқقا олиб келишга мажбур бўлдим. Шаҳардан кетганимиз учун Эрчининг нарсаларини қўши nilariga тарқатдим ва ўзим билан бир неча енгил нарсасини олдим. Биз у ердан кетаётганимизда қоронги тушаётганди. Ҳамма қўши nilar бизни кузатиб қўйиш учун кўчага чиқишиди. То кўчанинг охиригача бизга ҳамроҳлик қилишиди ва «Албатта, келиб туринглар!», дейишиди. Аёллардан бир нечтаси кўз ёши ҳам қилишиди. Күгенни кучоқлашар экан, «Бу бола ҳақиқатан ҳам жуда ёқимтой», дейишиди.

Кугенга аёлларнинг йигиси ёқмади. Юриңг, бу ердан кетайлик, дегандек кўлимдан тортарди.

Ўша куни совук эди. Кугенинг қўлидан тутиб, пастга қараб эниб борар эканмиз, муздек эсаётган шамол нақ ичимгача киради. Юрган сайин ичимдаги бўшлиқ каттариб борди. Қанчалар катта ва баҳтли оиласи бўлганини эслаб, ўйга толдим. Охирда битта чол ва набира қолдик. Шунчалар қалбим ёнганидан, нафас олишга қийналардим. Кугенга қарашиб мени бироз овутарди. Жуда бўлмаганда у бор эди ёнимда. Ху оиласининг ҳалиям бир умиди бор эди. Яшашда давом этишим керак. Лагмон ошхонасига яқинлашганимизда Куген: «Лагмон емайман, керак эмас!», дея бақира бошлади.

Мен бошқа нарсалар ҳақида ўй суриб бораётганим учун унинг бақиришига эътибор бермаган эканман. Ошхона эшиги олдидан ўтаётганимизда у яна бақирди: «Лагмон егим келмаяпти!».

Бақириб бўлиб, кўлимдан тортди ва мени юргани кўймади, ўшандагина унинг лагмон ейишни хоҳлаётганини тушундим. Бу бола сагир қолган эди. Лагмон ейишни истаяптими, бас, унга лагмон олиб беришм керак, деб ўйладим. Ичкарига кирдик. Тўққиз фен эвазига унга кичик косада лагмон олиб бердим. Ўша ерда ўтириб олиб, оғзини шапиллатиб лагмон ейишни томоша қилдим. Шунчалик тез еганидан терлаб кетган эди. Чиққанимизда ҳалиям лабларини ялаб борарди. «Эртага яна бу ерга келиб лагмон

еймизми?», сўради у мендан. Бошимни қимирлатиб: «Майли», дедим.

Бироз юрганимиздан кейин шириналиклар сотадиган дўконнинг олдидаң ўтиб қолдик ва Куген яна қўлимдан торта бошлади. Бошини кўтариб, жиддий тарзда «Аслида, шириналик егим келаётган эди, лекин лағмон еганимиз учун энди олмасак ҳам бўлади», деди.

Унга конфет олиб беришим учун қилаётган айёргига қойил қолдим. Қўлимни чўнтағимга солиб, икки фен чиқардим. Бироз ўйлаб, яна беш фен чиқардим. Кугенга бешта конфет олиб бердим.

Ўйга етиб келганимизда Куген жуда чарчаб қолганини ва бутун йўлни пиёда босиб ўтганимизни айтиб нолиган бўлди. Уни ётоқقا ётқиздим ва оёқларини ювиб қўйиш учун иситишга сув қўйдим. Сув исигунича Куген ухлаб қолган экан. Уни кўриб, юзимга табассум югурди. Оёқларни юқорига кўтариш оғриётган оёқларга фойдали. Бу бола ҳали жуда кичик эди, лекин ўзининг гамини ейишни биларди. Шундан кейин ичимга тулгула тушди. Куген ўз отасини қайтиб кўра олмаслигини ҳали билмас эди.

Ўша куни ухлаб ётганида кўксимда бир оғирликни ҳис этдим. Кугеннинг думбачаси менинг устимда эканлигини уйғонганимда билибман. Уни ўзимдан итариб қўйдим ва энди ухлайман десам, у яна думбасини менинг устимга аста-секин тиқишириб кела бошлади. Қўлим билан тутиб кўрсам, тагини ҳўллаб

күйибди. Ётган жойини күлмак қилиб хүллаган, шу сабабли мен томонга сурелиб келаётган экан. Пинжимда ухлашига күйиб бердим.

Куген эртасига ёк отасини соғина бошлади. Мен далада ишлар эканман, у ҳам тепалик устига чиқиб ўйнаб юрарди. Кун бўйи ўйнаганидан кейин келиб: «Мени уйга олиб борасизми? Ёки мени олиб кетишга одам келадими?», деб сўрарди.

Кугенниң бу аҳволини кўрган ҳамқишлоқлар унга ачинар ва қанчалик толесиз авлод эканлигини айтишарди. Кейин бир одам унга қўққисдан «Ўйинга бормайсан энди», деб қолди. Куген бошини қимирлатиб, эътиroz билдири ва «Албатта, бораман», деди.

Ўша куни Куген отаси келмаганини кўргач, безовталана бошлади. Бир нарсалар дер, тез-тез гапиргани учун ҳеч гапига тушунмас эдим. Кимларни дир сўкаётган бўлса керак, деб ўйладим. Ниҳоят, мен томонга қаради ва: «Майли. Келмаса келмасин! Мен ҳали кичикман. Уйга борадиган йўлни билмайман. Ўзингиз олиб борақолинг», деди.

«Отанг сени олиб кетишга келмайди. Мен ҳам сени олиб бормайман. Отанг ўлди, ўғлим», дедим унга. «Ўлганини биламан», деди Куген. «Кеч бўлди, лекин мени олиб кетишга ҳалиям келмади!».

Ўша куни ухлаётганимизда Кугенга ўлим нима эканлигини айтиб бердим. Инсонлар ўлганидан кейин кўмилишини, яшаётган одамлар уларни энди

асло кўра олмасликларини тушунтиридим. Аввалига кўрқди, титради. Кейинчалик, Эрчини қайта кўра олмаслигини анлагач, йиглай бошлади. Кичик юзини бўйнимга сужди, илиқ кўз ёшлари кўксимга томиб турарди. Йиглаб-йиглаб ухлаб қолди.

Бир неча кундан кейин Кутенни Эрчининг қабрига олиб боришим керак, деб ўйладим. Уни қишлоқнинг гарб томонига олиб бордим ва қайси қабр онасиники, қай бири бувисиники ва қай бири тогасиники эканини кўрсатдим. Ҳали Эрчининг мозорини кўрсатмасимдан туриб, кўзлари ёшга тўлди ва «Бу отамники», деди.

Кутен билан бирга оли бирга яшаганимиздан кейин қишлоқда солиқ ислоҳоти ўтказилди. Ҳаёт янада қийинлашди. Бизнинг фақатгина бир сотих еrimiz бор эди. Энди чарчаганимда бошқа одамларнинг ортига яширина олмас ва оғир ҳаракат қиломасдим. Дала тўхтамай мени чақираарди. Агар ишламасам, ўрнимга ишлаб берадиган бирор киши йўқ эди. Ёшим ҳам бир жойга бориб қолган, куч-куватдан қолгандим. Кун сайин елкам кучлироқ оғрир, кўзларим хиралашганди... Авваллари бир қоп сабзавотни бир кўтаришда шаҳарчага олиб бора олардим. Эндиликда дам олиб, нафас ростлаб юришга мажбур эдим. Кун ёришишидан икки соат олдин йўлга чиқиб, шаҳарчага етиб бормасам, бозорда уларни сотиб оладиган кимнидир топа олмасдим. Натижада «эрта уча бошлаган секин ҳаракатланувчи қушга» айланган

эдим. Күгенга янада қийинроқ. Уйқусининг энг зўр палласида уни уйготаман. Кўзларини чала очиб, қўлида бамбуқдан ясалган саватни олиб, менинг ортимдан йўргалайди. Күген ақлли бола. Қопни кўтариб бораётиб, чарчаганимни кўргач, у ердан бир нечта сабзвотни чиқариб оларди. Сабзвотларни қучогида ташиб бораркан, қайрилиб қараб: «Озроқ енгил бўлдими?», деб такрор-такрор сўрарди.

Ўшанда жуда хурсанд бўлар эдим. «Ха, енгиллади», дердим унга жавобан. Күген беш ёшда эди, аммо аллақачон яқин ёрдамчимга айланиб улгурганди. Қаерга боришимдан қатъи назар мен билан бирга борар, ёрдам берар, ҳатто гуручнинг сомонини ҳам ўтарди. Темирчига пул бериб, Күген учун битта ўроқ ясаттирдим. Ўроқни унга берганимда қувонганидан осмонларга учди. Уни шаҳарга олиб борсам, эски уйининг олдидан ўтиб кетадиган бўлсак, ўша ердаги ўртоқларига қараб қўярди. Қанчалик унга гапирмай, мени эшитмаганга олиб, миқ этмасди. Бироқ унга ўроқ олишга борадиган кунимиз шимимга ёпишиб олди, ҳечам мендан узоклашмади. Темирчининг ёнига мен билан бирга борди. У ерга етиб бориб, бироз ташқарида кутиб қолдик. Бир киши бизнинг ёнимиздан ўтиб, ичкарига кириб кетганида Күген чида бура олмади, ичкарида осилиб турган ўроқни қўли билан кўрсатиб: «Хув анави ўроқ Күгенини!», деди.

Дўстлари у билан ўйнагани келишса, бошини мағрурлик билан бошқа томонга буриб, «Хозир сизлар билан ўйнагани вақтим йўқ», дерди.

Ўроқ тайёр бўлгач, Куген уни қучоғига олиб ухламоқчи бўлди. Бунга рухсат бермадим; у бўлса, ўроқни ётогининг тагига қўймоқчи эканлигини айтди. Эрталаб ўйғонгач, илк қиласидиган иши ётоқ остига кириб, ўроқни эркалаб сийпалаш бўларди. Ўроқни ишлатган сайин янада тезроқ ишлатишни ўрганиб борар, қанча кўп ишласанг, шунча кучли бўласан, дердим унга. Куген кўзларини қисиб, менга бироз қараб турди ва «Тез ишласам, кучли бўламан», деди.

Куген ҳали ёш бола эди, табиийки, сомонни мендан секин ўрарди. Тез ишлатганимни кўриб, хафа бўлар, кўзларини менга тикканича: «Фугуи бобо, секинроқ, секинроқ!», деб дакки берарди.

Кишлоқда ҳамма менга Фугуи дегани учун Куген ҳам исмим билан чақиришга ўрганганди. Бобожон, деган пайтлари ҳам бўлган, албатта. Ўзим ўрган сомон ўюмларини кўрсатиб, «Қара, буларнинг ҳаммасини Куген ўрди», деб уни мақтаб қўярдим. Қувончдан хурсанд бўлиб куларди. Кейин ўзи ўрганини менга кўрсатиб: «Қаранг, буни Фугуи бобом ўрди», дерди.

Куген кичик бўлгани учун дарров чарчаб қоларди. Тепаликка чиқиб, ўша ерда бироз мизғиб оларди. «Фугуи бобо, секинроқ ўринг», дея нолирди менга.

У менга чарчаганини айтишга уринарди. Тепаликда бироз дам олганидан кейин, ўрнидан туриб

менга қарар ва сомон ўришимни томоша қиласади. Баъзан: «Фугуи бобо, сомонларимга тегинманг!», деб бақириб қоларди.

Бу гапни эшитган ҳамма, ҳатто Раис ҳам кулиб юборади. Менга ўхшаб у ҳам қариб қолган, аммо ҳалиям раислик қиляпти. Унинг оиласи катта бўлгани учун уч сотих ер берилган, менинг еримнинг ёнгинасида эди. Раис орада: «Мана бу ярамасга қаранг! Гапларини қаранг!», деб куларди. «У онасининг ўрнига ҳам гапиряпти», деб жавоб берардим Раисга.

Ўша кунлар машаққатли ва серташвиш бўлса-да, бироқ баҳтли эдим. Куген ёнимда, ҳаётимда маъно бор эди. У кун сайин улғайиб бораётганини кўриб, кўнглим тоғдек кўтарилади. Кун ботаётганида бўсағада ўтириб, ғурубни томоша қиласдик. Далалар қирмизи рангга бурканар, ҳамқишлоқларимизнинг бир-бирларига айтган гапларини эшитиб ўтирадик. Иккита товуғимиз олдимизда у ёқдан бу ёққа чопиб юради. Куген билан жуда яқин эдик. Бирга ўтириб қолсак, албатта, сухбатлашишга мавзу топиларди. Ўша икки товуқни кўриб, отамнинг ўлимидан олдин айтган гаплари эсимга тушди. Уларни Кугенга ҳам айтиб бердим. «Бу товуқлар катта бўлса гоз бўлади, сўнгра яна кўпайиб қўзига айланади. Қўзичоқлар хўкизга айланади ва биз яна бой бўламиз!».

Куген бу гапни эшитиб куларди. Ҳар бир сўзини ёдлаб олган эди. Қачонки товуқ катагидан қўлида тұхум билан қайтиб келса, бу сўзларни ўзига ўзи қўшиқ

қилиб айтиб юрарди. Етарлича тухум түплаганимиздан кейин уларни сотиш учун шаҳарчага тушардик. «Керакли микдордаги пулни түплай олсак, хўкиз сотиб оламиз, сен унинг устига чиқиб, маза қилиб сайд қиласан!», дердим унга. Бу гапларимдан кейин Кугеннинг кўзлари порлаб кетарди. «Товуқ улғайиб хўкизга айланади!», деб хитоб қиларди.

Ўша кундан бери Куген хўкиз сотиб оладиган кунимизни кута бошлади. Ҳар куни кўзларини очиши билан мендан: «Фугуи бобо! Бугун хўкиз сотиб оламизми?», деб сўрар эди. Баъзида шаҳарга тухум сотиш учун борсак, Кугенга ачиниб, унга конфет олиб бергим келарди. Куген бўлса, «Битта етади, бобожон! Ҳали хўкиз сотиб олишимиз керак», дерди.

Кўз очиб юмгунча Куген етти ёш бўлди. Энди бироз кучи бор эди. Пахта териш мавсуми. Осиб қўйилган радио эртага қаттиқ жала кутилаётганидан хабар берди. Нима қиласиз? Бир сотих еримизга пахта экканмиз ва уни териб олишимиз керак. Агар ёмгир ёғиб қолса, бутун ҳосил барбод бўлади. Эрта тонгдан Кугенни далага олиб чиқдим. Унга бугун пахтани териб олишимиз кераклигини уқтиридим. Куген менга қараб: «Фугуи бобожон! Бошим айланяпти», деди. «Қани, қимирила, тез бўл! Теришни бошла!», дедим уни турткилаб. «Ишни тугатсак, ўйин ўйнашга боришинг мумкин», дедим уни илҳомлантириб.

Куген пахта тера бошлади. Бироз терганидан кейин ерга бориб ётиб олди. У томонга қараб бақириб,

дархол ўрнидан туришини айтдим. Лекин Куген яна: «Бошим айланяпти», деб жавоб берди. Бироз ётиб дамини олсин, деб ўйладим. Бироқ афсуски, ўша ётиши бўйича ўрнидан турмади. Жаҳлим чиқди. «Куген, агар бугун шу ҳосилни териб олмасак, умуман ҳўкиз ололмаймиз!», деб огоҳлантиридим уни. Бу гапни эшитиб, ўрнидан турди. «Бошим ростдан ҳам жуда ёмон айланяпти», деди у менга қараб.

Тушлик пайтигача тўхтамай ишладим. Пахтанинг ярмидан кўпи терилганини кўриб, кўнглим бироз жойига келди. Уйга бориб овқатланиб олиш учун Кугенни ҳам етаклаб олдим. Бироқ унинг қўлини ушлаган пайтимда хасталанганини тушундим. Дарров қўлимни пешонасига қўйдим: олов бўлиб ёнарди. Ўша пайт унинг боши айланиши касал бўлгани сабабли эканини англаб етдим. Қанчалар аҳмоқман, касал болани ишлагани зўрлабман, дедим ичимда. Уйга кириб боришимиз билан Кугенни ётоқقا ётқиздим. Қишлоқдагилар занжабил ҳар дардга даво бўлади, дейишарди. Унга зудлик билан занжабил шўрва қилиб беришга қарор қилдим. Бироқ уйда умуман шакар қолмаган экан. Бироз туз солсан ҳам бўлади, деб ўйладим, аммо Куген буни ёқтирмаса керак, деган хаёлда бу фикримдан воз кечдим. Кўшнидан шакар қарзга олиб турдим. «Бир неча кундан кейин, пахтани сотишим билан сенга қайтараман», деб ваъда бердим унга. «Бемалол, Фугуи», деди қўшним.

Кугенга бир коса занжабил ва бир коса гуруч шўрва ичирдим. Ўзим ҳам бир коса ичиб олдим. Овқатни еб бўлиб, далага қайтиб бордим. Чиқиб кетар эканман, бироз ётиб дамингни ол, ўзингга келиб қоласан, дедим набирамга.

Уйдан чиқишга чиқдим, лекин хаёлим уйда. Унга ярим коса ловия тўпладим. Уйга қайтиб келиб, пиширдим, бироз туз қўшдим. Курсичани ётоқ ёнига, ярим коса пишган ловияни унинг устига қўйдим. Кугенга ейишини тайинладим, ловияни кўриб, хурсанд бўлди. Чиқиб кетар эканман, «Бобожон, ўзингизчи?», деганини эшилдим.

Уйга кун ботганида кириб келдим. Паҳтанинг ҳаммасини териб бўлган эдим, бироқ ўзимни шунчалар ҳорғин ҳис этардимки, бўғинларим қақшаб оғирди. Даладан уйгача унча кўп йўл босмадим, бироқ уйга кириб келганимда оёқларим титради. Уйга кириб, «Куген, Куген!», деб чақирдим. Куген жавоб бермади. Ухлаётган бўлса керак, деб ўйладим. Куген ётган хонага кирдим. Унинг оғзи чала очиқ ва оғзида чайналмаган иккита ловия донаси бор эди. уни бу холатда кўриб, кўз олдим қоронгилашиб кетди, қулоқларим шангиллай бошлиди. Кугенинг лаблари кўкариб кетган эди. Бор кучим билан уни силкитдим ва исмини айтиб бақирдим. Кўллари менинг қўлларим орасида у ёқдан бу ёққа бориб келди, лекин овози чиқмади. Кўрқувдан титраб нима қилишимни билмай қолдим. Ётоқнинг устига ўтириб, нима қилишим

кераклиги ҳақида ўйлай бошладим. Күген ўлиб қолған бўлса-чи? Бу хаёлдан вужудим олов бўлиб ёнди, йиглаб юбордим. Уни яна қўлларим орасига олиб, ўйғотишга ҳаракат қилдим. У ҳаракатсиз эди. Ўлиб қолибди, деб ўйладим. Ташиқарига чиқдим, ўтиб бораётган бир йигитга кўзим тушди. «Илтимос, болам, ичкарига кир, Күгенга бир қара! Ўлиб қолганга ўхшаб ётибди», дедим ёлвориб. Йигит кўзларини катта-катта очиб менга қаради, кейин зудлик билан уйга чопди. Күгенин силкитди, кейин қулоғини кўксига кўйиб эшилди. Бироз қулоқ солгандан кейин, «Юрак уришини эшилмаяпман», деди.

Қишлоқ одамлари бир тўда бўлиб келишди. Ҳаммасидан Күгенга қарашларини сўрадим. Уни текшириб, кўксига қулоқ тутиб кўришганидан кейин «Вафот этибди», дейишиди.

Күгеннинг нафас йўлига ловия тиқилиб қолиб, жон берган эди. Очофат бола эмасди. Фақат бироз қашшоқ эдик, холос. Қишлоқдаги барча болаларнинг ҳаёти Күгенинидан анча яхши эди. Аҳволимиз шунчалик ёмонлигидан, Күген ҳамма вақт ҳам ловия ея олмасди. Одатдагидек, аҳмоқлик қилиб қўйган эдим. Оқибатини ўйламасдан, унга жуда кўп ловия берган эканман. Менинг аҳмоқлигим ва охирини ўйлаб ишқилмаганим сабаб, набирам ҳаётдан кўз юмган эди...

Ўшандан бери ёлгизман. Кўп ҳам вақтим қолмади, деб ўйлайман. Бунчалик узоқ умр кўраман, деб ўйламаган эканман. Одатдагидек, елкам ҳалиям оғрийди,

күзим хиралашган, бироқ эшитишим ҳалиям яхши. Қишлоқ одамлари гапирса, ким гапираётганини қарасдан ҳам айтиб бера оламан. Ўтмишни ўйласам, баъзан хафа бўлиб кетаман, баъзида ҳузурланаман. Оиламдаги ҳаммани ўз қўлларим билан тупроққа қўйдим, ўзим кўмдим. Агар қўл-оёқдан қолар бўлсам, суннадиган ҳеч кимим йўқ. Қай тарзда ўлишимни ҳам ўйлайман: сокин ва сассиз. Мени ким кўмар экан, деб ўйламайман. Ҳамқишлоқларим мени ташлаб қўймасликларига аминман. Жонсиз танам чирий бошлаб, ҳамма ёқни бадбўй ҳид тута босласа, мендан тезроқ қутулиш учун кўмиб юборишади. Ундан ташқари, бу ишни бепул амалга оширишади. Ёстиғим остида ўн юань пуллим бор, очликдан ўлсам ҳам, ўша пулга тегмайман. Қишлоқдаги ҳамма ўша пул мени кўмадиган одамга берилишини билади. Ўлганимдан кейин оиласминг ёнига кўмилишим кераклигини ҳам билишади.

Менимча, яқинда мен ҳам бу ёруғ оламдан кўз юмаман. Оддий ҳаёт кечирдим. Отам аждодларимизни фахрлантираман, деб ўйлаган. Удалай олмади. Менинг тақдирим ҳам шу. Ёшлигимда ота-боболаримдан қолган пул билан бир муддат телбалик қиласдим ва борган сари моддий аҳволим оғирлашаверди. Бироқ кейин ишларим ўз йўлига тушди. Атрофимдаги одамларга назар солдим: Лонгер ва Чуншенг ҳам бир муддат яхши яшашди, бироқ кейин вафот этишилди. Оддий ҳаёт энг тўғриси, менимча. У билан жан-

жаллаш, бу билан кураш деб, натижада ўз ҳаётингни кўлдан чиқариб қўясан. Мисол учун, ўзим ҳам қийналган сари кучимни йўқотдим, аммо узоқ яшадим. Яхши кўрганларим бирма-бир кўз ўнгимда ўтишди, аммо мен ҳалиям яшаяпман.

Куген вафот этганидан икки йил ўтиб, ниҳоят, бир ҳўкиз олишга етадиган пулни тўпладим. Яна бир неча йил вақтим борлигини ўйлаб, бозорга бориб, ҳўкиз сотиб олдим. Бир ҳўкиз — ярим инсон. Мехнат қилганимда менга ёрдамчи бўлади, бўш пайтларда дўст каби, зерикканимда у билан гаплашаман. Унинг арқонидан тутиш ёш боланинг қўлидан тутишдек гап.

Ҳўкиз оладиган куним бор пулимни қўйнимга солиб, катта бозор бўладиган Гуандунга қараб йўлга чиқдим. Йўлда қўшни қишлоқларнинг биридан ўтиб борардим, бир жойда одамлар тўпланиб турганига кўзим тушди. Нима бўляпти экан, деб яқин бордим ва шу ҳўкизни кўрдим. Боши бир томонга қараб қолган, ерда ётар, кўзларидан ёш оқарди. Устида кийими йўқ бир киши унинг устига ўтириб олиб, пичогини ўткирлайпти. Атрофдагилар уни қандай қилиб сўйса, тўгри бўлиши ҳақида тортишяпти. Ҳўкизнинг ииглаётганини кўриб, унга ачиниб кетдим. Ҳолати жуда аянчли эди. Умри давомида инсонларга ёрдам берадиган ҳўкизлар кучларини йўқотиб, аввалгидек маҳсулдор меҳнат қиласмай қўйгач, сўйиб юборилар эди.

Хўкизнинг сўйилишига қараб тура олмадим ва Гуандунга қараб йўлда давом этдим. Бироз юрдим, лекин хаёлим ўша ҳўкизда қолди. У ўлишини биларди. Бошининг таги кўз ёшларидан жиқقا ҳўл бўлган эди. Юрган сайин безовта бўла бошладим. Кейин нега шу ҳўкизни сотиб олмаяпман, деб ўйлаб қолдим. Дарров ортимга қайтиб, одамлар тўпланиб турган жойга келдим. Етиб келганимда ҳўкизнинг оёқларини боғлашган эди. Одамлар орасидан ёриб ўтиб, сўйишга тайёрланаётган одамга қарат: «Мен шу ҳўкизни сотиб олмоқчиман», дедим. Яrim яланточ одам бармоқлари билан пичоқнинг тигини текшираётган эди. Бироз муддат менга қараб қолди ва «Бир нима дедингизми?», деб сўради. «Шу ҳўкизни сотиб олмоқчиман», деб такрорладим. Лабларини буриштириб кула бошлади. Атрофдагилар ҳам унга қўшилиб кула бошлашди. Менинг устимдан кулишаттани билардим. Кўйнимдан пул чиқариб, ўша одамнинг қўлига тутқаздим. «Ол, сана!», дедим. У одам ўзини йўқотиб қўйди, бир менга ва бир қўлидаги пулга қараб, «Жиддий айтяпсизми, оқсоқол?», деб сўради.

Индамадим. Ерга тиззалаб ўтириб, ҳўкизнинг оёқларидаги ипларни еча бошладим. Бошини силадим ва ўрнимдан турдим. Ҳўкиз чиндан ҳам ақлли эди. Ўлмаслигини билиб йигидан тўхтаб, ўрнидан турди. Ҳўкизнинг арқонидан тортиб етаклар эканман, пулни санаб олишини айтдим.

У пулни күзига яқын олиб бориб, қалинлигини текшириди. Пул етарли эканлигини күзи етгач, «Майли, сотдим. Олишингиз мумкин», деди. Хўкизни етаклаб борар эканман, оломон ҳалиям менинг ортимдан кулиб турарди. Хўкиз сотган одам: «Ҳа, менга фойдали бўлди», деди.

Хўкизларнинг ҳам инсонлар каби ҳис-туйғулари бўлади. Арқонидан ушлаб, уй томонга ҳайдаб борар эканман, хўкиз уни қутқариб қолганимни сезарди. Танаси билан менга суйкалиб, ўз миннатдорчилиги билдиришга уринарди. Унга: «Бунчалик қувонма! Сени уйимга ишлашинг учун олиб кетяпман. Бориб ётасан, деб эмас!» дедим.

Хўкизни қишлоқقا олиб келганимда ҳамма атрофимни ўраб олди. Шунчалик қари мол сотиб олганим учун мени телба деганлар ҳам бўлди. Биттаси: «Бу хўкиз сизнинг отангиздан ҳам қарироқ-ку!», деди.

Хўкизлар хусусида тажрибаси бор бошқа бири эса «Кўпи билан яна икки ёки уч йил яшаса керак», деди. Икки-уч йил бўлса яхши, лекин мен шунча яшайманми йўқми, билолмадим. Иккаламиз ҳам бунча узок яшшимизни хаёлимга ҳам келтирмагандим ўшанда. Қишлоқда ҳамма ҳайрон. Улардан бири бизни «Хеч ўлмайдиган қариялар», деб номлабди.

Хўкиз уйга келиши билан оиласи аъзосига айланди. Унга исм қўйишим керак, деб ўйладим. Кейин унга Фугуи деб исм бердим. Бу қароримдан хурсандман. Ҳақиқатан ҳам менга ўхшайди. Кейинчалик ҳам-

кишлoқларим ҳам шундай дейишганини эшилдим.
Бунга кулиб қўйдим, чунки буни билардим.

Фугуи яхши ҳўқиз. Албатта, баъзида дангасалиги тутиб қолади. Лекин ҳаммамиз ҳам шундай эмасми, ахир? Ҳўқизнинг ҳам жони бор. Уни қай пайт ишлатиб, қай пайт дам бериш кераклигини жуда яхши биламан. Мен дам олиб бўлганимда унинг ҳам меҳнат қилишга қайтадиган вақти етиб келган бўлади.

Қария сўзини якунлаб, ўрнидан турди. Шимини силкитиб қоқди ва кўл ёнида турган қари ҳўқизни чақирди. У ҳам дарров ёнига келди, бош эгиб турди. Қария сомон bogламини ҳўқизнинг устига қўйиб, арқонидан тутди. Кейин аста-секин юра бошладилар. Иккала Фугуи ердаги лойда оёқ изларини қолдириб, чайқалиб-чайқалиб боришарди.

Қария ҳўқизга: «Бугун Ючин ва Эрчи бир сотих ернинг ҳаммасини экиб бўлишиди. Жиашен ва Фенгхия ҳам деярли етмиш-саксон фоиз ишини ҳал қилишиди. Кичкина Күген ҳам ёш бўлишига қарамай, яrim сотих ерни экиб бўлди. Сен-чи, сен нима қилдине?! Қанча ерни ҳайдаганингни айтиб, сени уялтирмай қўяқолай! Ахир, сен ҳам қаридинг энди. Шугина ерни ҳайдаш ҳам сени чарчатиб қўйяпти».

Қария ва унинг ҳўқизи аста мендан узоқлашиб борар, аммо узоқлашишса ҳам қариянинг жарангдор

ва таъсирчан овози қулогимга чалинарди. Унинг овози ҳавода шамолдек тўлқинланиб сузарди. Қария қўшиқ хиргойи қила бошлади:

Ёшлигимда сарсари кездим,
Ва кейин ўзимни тупроққа сақладим,
Энди қариб, узлатдаман!

Оқшом қуёшининг сўнгги шуълалари осмонда парчаланиб тарқалар экан, кичкина кулбанинг мўрисидан бўралаётган тутун осмонга кўтарилиб, рақс тушарди.

Болаларини чақираётган оналарнинг овози қулоққа чалинарди. Бир одам ёнимдан ўгит кўтариб ўтиб қолди, кўтарган юқидан гачир-гучур овоз келарди. Далалар сокинликка чўмяпти. Куёш нурлари аста-секинлик билан далаларни тарқ этмоқда...

Коронгилик бостириб келар экан, кўзимни бир юмсан, гира-шира шом ёғдуси бирдан ўчиб кетишини биламан. Бепоён далалар сийнасини намоён этишини томоша қилиб бораман. Улар мени чорлаётир. Она ўз жигарпорасини уйга чақирганидек, кенг далалар ҳам кеч тушишини интизорлик билан кутади.

Юи Хуа

ЯШАМОҚ

Ұттыны тұрғандағы толықрәмим мерек зәң, бирок, үздін жағынан
жайылғандық. Ота-әкәмнің каброры пейніт құдайлар Ючиннегі
бөздін – уни өрге кібейілгандық. Аста еткіншің сүздін, көздері хан әртіб
көткенді, күзді еткендә бир парча мұз тұрғандық түр...

Кечкене шашынан күтіп алып, үттіннен тақасы жиравдан наң бүйір
үткүрган зәң шұмдағына жақындағы, бир ақиқаттың көзінде
жүргіліп борал экан, еткеседегі сұннасы бер
жарды Ючин зәңди бир оғындың сүз айта отынспеліні
жарылғып борнастынини үйде көзінегі тағдидес болады
және күриб көлді...

